

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

DİN EĞİTİMİNDE
ALİŞKANLIK KAVRAMI

İsmail ÇEVİK
2502140475

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Hamit ER

İSTANBUL – 2021

ÖZ

DİN EĞİTİMİNDE ALIŞKANLIK KAVRAMI

İsmail ÇEVİK

İnsanın, hayatı boyunca bilinçli ya da bilinçsiz olarak kazandığı, tecrübe ve birikim haline getirdiği kazanımları vardır. Pek çok tanımı olmakla beraber bu kazanımlar alışkanlık, itiyat, huy, meleke denilen bir sürecin sonucu olarak görülebilir. Toplum tarafından kabul gören ve övülen davranışlar genellikle iyi olarak nitelendirilirken, aynı şekilde kabul görmeyen ya da tasvip edilmeyen davranışlar kötü olarak tanımlanmaktadır. Bu iyi ya da kötü olarak kabul edilen davranışları oluşturan temel kavram alışkanlık ile ifade edilmektedir. Buna bağlı olarak öncelenen veya ötelenen davranışlara ait tutumların belirlenmesi için iyi ve kötü alışkanlık nitelmesi yapılan bu kavram, günümüzde eğitimin önemli konularından biri haline gelmiştir.

Duygu, düşünce ve tutumlar merkezileştiği zaman alışkanlıklar da tepkisel davranışlar şeklinde ortaya çıkmaktadır. Tepkisel davranışlar şartlanma yoluyla öğrenilmişlerdir. Bilinçli olmaktan çok, hazır cevaplar gibi olduklarından, hayatı kolaylaştırarak pratik ve akıcı hale getirmektedir. Ancak insanın, diğer canlılardan farklı olarak düşünme-idrak kabiliyetine sahip olması bilinçli alışkanlıkların da meydana gelmesini sağlamıştır. Bilinçli veya bilinçsiz her alışkanlık öğrenme ürünüdür.

Yapılan çalışmanın öncelikli amacı, tezin ana başlığı olan *Din Eğitiminde Alışkanlık Kavramı* ile ilgili olumlu ya da olumsuz yaklaşımların, din eğitimi bağlamında tartışılıp, durum tespiti yapılması olmuştur. Alışkanlık kavramının kavramsal çerçevesi kısaca ele alındıktan sonra, koşullanma yöntemlerinin din eğitiminde uygulanma şekilleri ile konu genişletilmiştir. Koşullanmanın bir sonucu olarak din eğitimi açısından iyi alışkanlıkları kazanma ve kötü alışkanlıklardan da kurtulma yöntemleri, çalışmanın ikinci önemli amacını oluşturmaktadır. Tezin ana eksenini ve nihai amacı ise, ahlaki davranışları ve erdemleri doğuran olumlu tutumların,

dinî ibadetler açısından ele alındığında, zamanla olumsuz şekle dönüşüp dönüşmediğini irdelemektir.

Ahlaki davranış ve erdemleri sürdürülen alışkanlık haline getirmek her ne kadar olumlu olsa da dinî yaşantı ve ibadet hayatı bağlamında düşünüldüğünde, zamanla, bilinç/şuur kaybolmakta, düşünülmeden yapılan davranışlar haline gelebilmektedir. Farkındalık ve bilinç devre dışı kaldığında dinî davranış ve ibadetlerin içeriği kaybolmaktadır. Bu durumun sonucu olarak ibadetler bilinçsizce yapılan ritüellere dönüşmektedir. Bu sebeple yapılan çalışmada, alışkanlığın dinî tutum ve davranışlarda olumsuz sonuçlar doğurabildiği ve istenen şuurlu ibadet hayatını ne şekilde etkilediği ele alınmıştır. Çoğunlukla olumlu şekilde nitelenen ve kabul edilen alışkanlık kavramının, din eğitimi bakımından olumsuz ve istenmeyen bir durum haline nasıl gelebildiğinin süreci tespit edilip, dinî kaynaklar merkeze alınarak muhtemel çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Alışkanlık, ibadet, bilinç, farkındalık, din eğitimi, ahlak, koşullanma

ABSTRACT

THE CONCEPT OF HABIT IN RELIGIOUS EDUCATION

İsmail ÇEVİK

There are attainments that a person gains consciously or unconsciously throughout his life, which he turns into experience and knowledge. Although there are many definitions, these attainments can be seen as the result of a process consisting of habit, wont, temperament, and faculty. In addition to making life easier, practical, and more dynamic, the concept of habit lies at the center of human behavior. While behaviors accepted and praised by the society are generally defined as good, behaviors that are not accepted or approved in the same way are defined as bad. The basic concept that constitutes an act that is accepted as good or bad behavior is expressed by habit. Accordingly, this concept, which is qualified as good or bad habit to determine attitudes towards behaviors that are prioritized or postponed, today has become one of the important subjects of education.

The primary purpose of this study is to discuss the positive or negative approaches related to the "Concept of Habit in Religious Education", which is also the main topic of this thesis, in the context of religious education and to evaluate the situation. After briefly discussing the philosophical and scientific evolution of the concept of habit, the subject will be expanded with the methods of application of operant conditioning in religious education. In this context, practice of gaining good habits and getting rid of bad habits in terms of religious education as a result of operant conditioning methods constitute the second important aim of the study. The main point and the ultimate aim of the thesis is to examine whether the positive demeanors that give rise to moral behaviors and virtues turn into negative demeanors over time when considered in the context of religious worship. Even though it is good to make moral acts and virtues a sustainable habit, when a habitual behavior is considered in the context of religious life and worship, over time, mindfulness/consciousness behind the means of an act disappears and those behaviors can turn into actions performed without

a thought. In this study, it will be discussed that habitual acts can have negative consequences on religious attitudes and behaviors and how the desired mindful life of worship is affected. The process of how the concept of habit, which is mostly positively characterized and accepted, can become a negative and undesirable situation in the context of religious education, will be determined and possible solution proposals will be examined by focusing on religious resources.

Keywords: Habit, worship, consciousness, mindfulness, religion education, moral, conditioning

ÖNSÖZ

Din Eğitiminde Alışkanlık Kavramı başlıklı bu çalışma, insanların günlük hayatında önemli bir yeri olan alışkanlıkları, olumlu ve olumsuz yönleri bakımından din eğitimi bağlamında ele almıştır. Alışkanlıklar günlük hayatın vazgeçilmez unsurlarındandır. Aile ortamı ve sosyal çevrenin sunduğu rol modeller ve verdiği talimatlar doğrultusunda kişiler arası iletişimden dini tutum ve ibadet biçimlerine kadar sergilenen davranışların hepsi öğrenilmiş davranışlardır. Aynı veya benzer uyarıcılara gösterilen tepkiler alışkanlıkları da şekillendirmektedir. Bilinçli veya bilinçsiz dışa vurulan davranışlar zamanla alışkanlık haline dönüşmektedir. İşe yarayan ve hayatı kolaylaştıran hazır kalıplar oldukları için de kolayca değişime uğramamaktadır.

İnsan, fıtratı gereği, her türlü eylemini alışkanlık haline dönüştürme potansiyeline sahiptir. Alışkanlıklar duruma göre zararlı, faydalı ya da nötr olarak nitelendirilmektedir. Ortaya çıkan durumun olumlu veya olumsuz alışkanlık haline dönüşmesi ve bunun dinî tutum ve davranışı şekillendirmeye etkileri yapılan çalışmanın ana konularındandır. Alışkanlık bireylerde meydana gelen bir davranış olmasına rağmen, bu kavramı iyi-kötü, faydalı-zararlı, olumlu-olumsuz, meşru-gayri meşru vb. olarak değerlendiren sosyal, kültürel, hukukî ve dinî oluşumlardır. Başta çocuklar olmak üzere insana olumlu alışkanlık kazandırmak bir eğitim işi olarak görülmektedir. Okul gibi örgün eğitim kurumlarının yanı sıra cami, Kur'an Kursu vb. ortamlar, ayrıca bilişim çağında kitle iletişim araçlarının ve sosyal medyanın etkisi gözden kaçırılmamalıdır. Ortaya çıkan durumun davranış açısından olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirilmesi, hayatı pratik açıdan şekillendirdiği gibi, yine bir eğitim ve alışkanlık sonucu, dini hayatı da derinden etkilemektedir. İstenilen tutumun kazanılmasında eğitim, alışkanlık kavramını sıkça kullanmaktadır. Ancak istenilen tutumun ortaya çıkmasında pozitif bir etki/katkı sağlayan alışkanlık, zaman zaman istenmeyen durumların oluşmasına da neden olabilmektedir. Aksi taktirde özellikle din eğitimi ve inanç dünyası açısından, söz konusu alışkanlıkların olumlu/pozitif yönünden çok, olumsuz/negatif sonuçları ortaya çıkabilir.

Farkındalık ve bilinç durumunun kaybolduğu alışkanlık hali, dini ve ahlaki bakımdan ele alındığında tamamen olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. İçeriğin yok edildiği tüm dinî eylem ve tutumlar zamanla bilinçsiz ritüellere dönüşmekte, amaçlanan anlam kaybolmaktadır. Hatta din adına yürütülen, ama dinin asıl amacı/ruhıyla ilişkisi olmayan ritüellerin ya da hurafelerin, din eğitimi açısından irdelendiğinde ne denli olumsuz bir alışkanlık halinin sonucu olduğu görülmektedir. Genellikle pozitif bir kavram şeklinde tanımlanan alışkanlık terimi, tezde dinî davranış ve tutumların olumsuz neticeler vermesinden dolayı negatif yönüyle ele alınmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tez üç ana fikir üzerine oturtulmuştur. Birincisi, alışkanlığın felsefi, tarihsel ve kavramsal yönünü özellikle fitrat, irade, farkındalık, taklit, sosyal hayat vb. hususlar bağlamında ele almaktır. İkinci olarak alışkanlık kavramı eğitim açısından irdelenip olumlu ve olumsuz yönlerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmanın temel fikri olan alışkanlığın dinî tutum ve davranışlarda olumsuz sonuçlara yol açabileceği ve buna dair çözüm önerileri ise tezin üçüncü unsurunu oluşturmaktadır. Bu üç temel yapının üzerine dinî bakımdan ortaya çıkan tezahürler, değerlendirmeler ve çözüm önerileri de tezin son kısmında ve özellikle sonuç bölümünde ele alınmıştır. Bu çalışmada ortaya konulan durum ve sonuçlar açısından düşünüldüğünde, alışkanlık kavramının din eğitimi ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha çok psikoloji disiplininde ele alınan alışkanlık kavramının, daha derinlemesine, eğitim ve özellikle de din eğitimi açısından ele alınıp incelenmesi ihtiyaç olarak görülmelidir. Bu amaca bir katkı sağlaması açısından, yapılan çalışmanın farkındalık oluşturmaya beklenmektedir.

Uzun bir uğraşın sonucu olan bu çalışmaya pek çok değerli insanın doğrudan ve dolaylı katkısı olmuştur. Öncelikle, konunun tespit edilmesinde, şekillenmesinde ve bu hale gelmesinde bilgisi ve hoşgörüsüyle daima yanımda olan danışmanım Prof. Dr. Hamit ER'e, bu süreçte tavsiyeleriyle yolumu aydınlatan izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Mehmet Zeki AYDIN ve Doç. Dr. Ayşe Zişan FURAT hocalarıma şükranlarımı sunarım. Tezin okunması ve son şekline gelmesinde daima tavsiyelerinden ve teşviklerinden güç aldığım sayın hocalarım Prof. Dr. Hasan KAPLAN, Prof. Dr. Nurullah ALTAŞ ve Doç. Dr. Ahmet Erhan ŞEKERCİ'ye

teşekkürü bir borç bilirim. Hassaten bu uzun süreçte, gece gündüz beni destekleyen, teşvik eden sevgili eşime, anneme ve çocuklarıma da şükranlarımı sunarım.

İSMAİL ÇEVİK
İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	II
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	9
1.1. ALIŞKANLIĞIN TANIMI.....	9
1.2. İNSANIN YAPISI VE SOSYAL ÇEVRE	13
1.2.1. Fitrat	18
1.2.2. İrade	24
1.2.3. Farkındalık	29
1.2.4. Bağımlılık	31
1.2.5. Davranış.....	34
1.2.6. Taklit.....	38
1.3. TOPLUM VE GELENEK	43
İKİNCİ BÖLÜM	47
2. ÖĞRENME ve ALIŞKANLIK	47
2.1. ALIŞKANLIK ÇEŞİTLERİ.....	47
2.2. FAYDALI YÖNLERİ.....	49
2.3. OLUMSUZ ETKİLERİ	51
2.4. ALIŞKANLIKLARIN GÜCÜ	53
2.5. GÜDÜ VE İÇGÜDÜ	59
2.6. ÖĞRENME	62
2.7. KOŞULLANDIRMA YÖNTEMLERİ.....	65

2.7.1. Klasik Koşullanma	67
2.7.2. Edimsel Koşullanma	70
2.7.3. Sosyal Bilişsel Öğrenme.....	72
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	77
3. İSLAM DİNİNDE ALIŞKANLIĞIN YERİ	77
3.1. İSLAM DİNİNİN ALIŞKANLIKLARA YAKLAŞIMI	77
3.2. KURAN'DA ALIŞKANLIK	79
3.2.1. Cahiliye Kavramı	82
3.2.2. Atalar Geleneği.....	85
3.3. SÜNNETTE ALIŞKANLIK.....	89
3.4. İBADETLERDE BİLİNÇ VE ALIŞKANLIK	94
3.4.1. İbadetin Önemi	99
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	101
4. AHLAK EĞİTİMİNDE ALIŞKANLIK	101
4.1. DİN-AHLAK İLİŞKİSİ	101
4.2. ERDEMLER VE AHLAKİ TUTUMLAR	105
4.3. AHLAK VE ERDEMLERDE ALIŞKANLIĞIN ÖNEMİ.....	110
4.4. AHLAKİ ALIŞKANLIKLARI KAZANDIRMA YÖNTEMLERİ.....	115
4.5. KÖTÜ ALIŞKANLIKLARDAN KURTULMA YÖNTEMLERİ	133
SONUÇ.....	141
KAYNAKÇA	150
ÖZGEÇMİŞ.....	167

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	: Aynı Eser
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
a. g. m.	: Adı Geçen Makale
a. g. t.	: Adı Geçen Tez
A.y.	: Aynı Yer
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Krş.	: Karşılaştırınız
No	: Sayı
prg.	: Paragraf
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
vb.	: ve Benzeri
vd.	: ve Devamı
yy.	: yüzyıl
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Sosyal bir varlık olan insan, yaşadığı toplum içerisinde birtakım kuralları benimseyerek ve özümseyerek hayatını sürdürmektedir. Yazılı olanların yanında, çoğunlukla örtük bir şekilde hayatı kuşatan bu kurallar, kişinin, yaşadığı topluma uyumunun sınırlarını da belirlemektedir. Öğrenebilen bir varlık olarak insan, hayatının tüm evrelerinde, kendisine her daim hatırlatılan ve uyması gerektiği söylenen kurallar bütünü içinde yaşamak durumunda kalmaktadır. Bütün bu kural ve hayat şartları zamanla kendisinin öznesi olduğu bir eğitimin sonucu olarak, belli bir süre sonra nasıl ve niçin yapması gerektiğini düşünmeden uyguladığı davranış biçimlerine dönüşmektedir. Bu davranış biçimlerinin pek çok ismi olmakla birlikte genellikle alışkanlık, adet, itiyat kelimeleriyle ifade edilen, İngilizce’de habitute¹ kavramıyla karşılanan ve yapılan çalışmaya da konu olan alışkanlık kavramını ortaya çıkarmaktadır.

Alışkanlık kavramı doğuştan getirilmeyip sonradan kazanılan, insanın üzerinde düşünmesine gerek kalmaksızın, neyi yapıp yapmayacağına hızlı bir şekilde karar vermesini sağlayan otomatik bir davranış biçimidir. Bu davranış şeklinde insan, düzenli olarak tekrar edilen ve karşılaşılan benzer durumlarda verdiği aynı tepkilerin ortaya çıkardığı davranışları, zamanla pekiştirmiş olmaktadır. Öyle ki, bu alışkanlık mekanizması zamanla hayatın her alanına hâkim olan bir gerçeklik halini almaktadır.

İnsan alışkanlıkları ile hayatını sürdüren bir varlıktır. Öyle ki hayatı boyunca edinmiş olduğu tat ve giyim zevki, ilgileri, yeteneği bu alışkanlıklarına bağlı olarak şekillenmektedir. Bu durum bireysel bir özellik olarak ortaya çıktığı kadar yaşadığı topluma, medeniyete ve döneme özgü şekilde de tezahür edebilmektedir. Nitekim bireyin tercih ettiği ve alışkanlık haline getirdiği davranışlar genellikle hoşuna giden ve tatmin edici sonuçlar doğuran davranışlardır. Kavrama koşullanma ilkeleri yönünden bakıldığında ise öğrenilen davranışlar, tekrara bağlı olarak zamanla alışkanlık halini almaktadır. Her bir alışkanlık duruma göre bireyde fiziksel, ruhsal, dinsel ya da toplumsal haz şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle hayatın tüm

¹ Redhouse Yeni Türkçe İngilizce Sözlük, Redhouse Yayınları, İstanbul, 1986, s. 49.

faaliyetlerinde alışkanlık kavramından bahsetmek mümkündür. Alışkanlıklar insanın karakterini, duygularını, davranışlarını ve düşüncelerini şekillendirmektedir.

Alışkanlık kavramı insan hayatını tüm yönleriyle kuşatan bir gerçekliktir. Sosyal, kültürel, toplumsal ve ahlaki yönden bakıldığında yararlı, zararlı ve de nötr olarak nitelendirilebilecek alışkanlıklar bulunmaktadır. Sosyal bir varlık olma yanında insan akıllı, muhakeme yetisi olan, ahlak sahibi, inanan ve irade sahibi bir varlık olması birtakım sorumlulukları da beraberinde getirmektedir. İşte bu sorumlulukların bir kısmı veya büyük çoğunluğu alışkanlıklar olarak yaşanmaktadır. Sosyal bir varlık olan insanın aynı zamanda akıllı, muhakeme yetisi olan, ahlak sahibi, inanan ve iradeli bir varlık olması birtakım sorumlulukları da beraberinde getirmektedir. İşte bu sorumlulukların bir kısmı veya büyük çoğunluğu alışkanlıklar olarak yaşanmaktadır. Bireylerin toplumsal alışkanlıklarının ötesinde ibadet, ahlak ve inanç dünyasını şekillendiren alışkanlıkları da vardır. Öğrenmenin ve yaşama tutunmanın pratik yönü olan alışkanlıkların pozitif sonuçlarının yanında, özellikle ahlak ve din bağlamında ele alındığında, zaman zaman olumsuz sonuçları da ortaya çıkabilmektedir. İnsanın karakterini şekillendiren alışkanlıklar, iyi ve kötü nitelemesine bağlı olarak, bireysel kişiliğin oluşmasında, insanın iyi ya da kötü biri olarak kimlik kazanmasında ve toplumda yer edinebilmesinde bir meşruiyet unsuru olarak ta görülebilmektedir.

Din Eğitiminde Alışkanlık Kavramı başlığını taşıyan bu çalışmada, alışkanlık kavramı din eğitimi açısından ele alınmıştır. Kavramsal analiz yönünden din eğitiminde alışkanlık kavramının ne şekilde anlaşılması gerektiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle de ibadet ve dinî hayat açısından olumsuz sonuçlarına değinilmiştir. Bu nokta araştırmanın en önemli kısmını teşkil etmektedir. Ortaya çıkan durumun dinî hayat ve ibadet yönünden ele alınması ve muhtemel çözüm önerilerinin ortaya konulması da çalışmanın amacını meydana getirmektedir. Bu bağlamda İslam dininde alışkanlıkların yeri ve öneminin de ele alınması tezin bölümlerinden birini teşkil etmektedir.

Düşünebilen varlık olarak insan, farkındalık düzeyine bağlı olarak bilinçli davranışlar gösterebilen bir yapıda yaratılmıştır. Aklın önemine dair Kuran-ı Kerim’de pek çok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerde genellikle sahip olunan aklın çalıştırılmasıyla insanın farkındalık düzeyinin artırılması ve bilinçli iradi eylemler göstermesi istenmiştir. Bu durum özellikle bireylerin ibadetlerini, dini vecibelerini

farkında olarak yapmalarını ve ben idraklerinin her an canlı tutulmasını sağlamıştır. Alışkanlık dinî hayatın ortaya çıkmasında ilk zamanlarda pozitif bir etkiye sahip olmakla beraber, zamanla bilinç düzeyinin zayıflamasına ve alışkanlığa bağlı oluşan davranışın anlamının yok olmasına da neden olabilmektedir. Mesela İslam dininin en önemli ritüellerinden biri olan namazın, zamanla sadece şekli bir ibadet halini alması, hızlı ve gösteriş için yapılan bir harekete dönüşmesine sebep olabilmektedir. Toplumsal dayanışma ruhunu barındıran zekat ve gizlilik esasına göre işleyen sadaka müessesinin, bireysel egoyu tatmin edecek şekilde reklama dönüşmesi; bedensel arzuların ya da toplumsal ihtiyaçların anlaşılmasında en önemli ibadetlerden olan orucun, sadece kaba/ruhsuz bir perhiz haline gelmesi alışkanlık durumunun olumsuz sonuçlarından bazılarıdır. Halbuki İslam, kişilerin ibadetlerini, dinî vecibelerini farkında olacak şekilde yerine getirmelerini ister. Bu nedenle şursuzca şeklen kılınan namaz, gösteriş yapılarak verilen zekât, bedendeki tüm azalar tarafından tutulmayan oruç Hz. Peygamber tarafından makbul sayılmamış ve eleştirilmiştir. Tadili Erkan² denilen ibadetlerin usulüne göre yapılış biçimi, bedensel ve ruhsal uyumun bir bütün olarak işleyişidir. Mesela namaz ibadetinde çok hızlı kılınan namaz bedensel uyumsuzluğu, akılda başka düşünceler varken kılınan namaz da ruhsal uyumsuzluğu göstermektedir. Aynı şekilde alışkanlık hâline getirilmiş ibadetler, Allah'ın huzurunda olma farkındalığını yok ederek, şursuzca yapılan günlük işler, rutin faaliyetler şekline dönüşebilmektedir.

İslam Peygamberinin en önemli mirasından olan sünnetin bir hayat tarzı oluşturmada, alışkanlık kavramının pozitif sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Nitekim cahili olarak nitelendirilen bir toplumun, Hz. Peygamber etrafında birleşince, tüm dünyayı kuşatacak bir medeniyet haline dönüşmesinde, konulan ülkelerin ve ondan ilham alan alışkanlıkların yadsınamaz bir etkisi vardır. Bununla birlikte İslami bir bakış açısının ya da medeniyet olgusunun oluşmasında motive edici bir unsur olarak ortaya çıkan alışkanlığın, zamanla dinî hayat ve ibadet hayatında olumsuz sonuçları ortaya çıkabilmektedir. Yani başka bir deyişle teorik yönden olumlu kabul

² Sözlükte “doğrultmak, düzgün hale getirmek, iyileştirmek” anlamındaki tadil kelimesiyle “bir şeyin en güçlü ve sağlam yönü” manasına gelen rûknün çoğulu erkândan oluşan tadil-i erkân terkibi fıkıh terimi olarak namazın kıyam, rûkû ve secde gibi rûkûnlerini yerli yerinde, acele etmeden ve sükûnet içinde yerine getirmeyi ifade eder. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Abdullah Kahraman, “Tadil-i Erkan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, C: XXXIX, s. 366.

edilen alışkanlık kavramı pratik bağlamda olumsuz durumların ana nedeni haline gelebilmektedir. Detaylarına çalışmada yer verilen bu durumun en önemli örnekleri namaz, oruç, hac vb. ibadet hayatında ortaya çıktığı gibi, dinî kimliğin tezahürü olan giyim tercihlerinde de asıl anlamdan yoksun, farkındalığın yok olduğu şekli alışkanlıklar haline dönüştüğü görülmektedir.

Yapılan tez, yöntem olarak kavramsal bir çalışmadır ve çalışmada tarama modeli tercih edilmiştir. Tarama modeli, “Araştırılan konuyla ilgili başka düşünürler ve araştırmacılar tarafından üretilen bilgileri bulmak, değerlendirmek ve sentezlemek.”³ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda veriler özellikle eğitim, din eğitimi, eğitim sosyolojisi, eğitim psikolojisi, eğitim felsefesi, sosyoloji, psikoloji, aile sosyolojisi, din sosyolojisi, din psikolojisi ve değerler eğitimi vb. disiplin ve alanlardaki eserlere başvurularak toplanmıştır. Toplanan veriler araştırmanın konusuna ilişkin sunulan bilgiler göz önünde bulundurularak incelenmiştir.⁴

Tarama modeli, yazılı materyaller üzerinden anlam çıkarma çabası olarak tanımlanabilir. Bu model, üzerinde çalışılmakta olan konuyla ilgili mevcut bilgileri kapsamlı bir şekilde eleştirme ve değerlendirmedir. Burada amaç, literatürle ilgili okuyucuyu bilgilendirmek, konu hakkında farkındalığı artırmak ve gelecekte yapılacak çalışmalara ortam hazırlamaktır. Tarama modeli, konuya ilişkin bilgileri bulmayı, araştırmaya kuramsal bir temel kazandırmayı ve benzer çalışmaların sonuçlarını görmeyi sağlar.⁵

Tarama modelinde hangi dokümanların kullanıldığı ve kullanılabileceği araştırma problemi ile yakından ilgili bir durum olarak değerlendirilmektedir. Araştırma konusu ve alt konularla ilgili bilgilerin kapsamlı olarak taranması, araştırmaya kuramsal bir temel kazandırılması ve benzer çalışmaların sonuçlarının görülmesi sağlanmaktadır. Seçilen konuya ilişkin önceki çalışmalar incelenerek araştırma probleminin daha önce cevaplanıp cevaplanmadığı tespit edilmiştir. Bu yöntemde özgün kitaplar ve makaleler birincil kaynak, araştırma yayınları ikincil

³ Niyazi Karasar, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 94.

⁴ Karasar, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, s. 111.

⁵ Şener Büyükoztürk vd., **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Pegem Akademi, Ankara, 2018, s. 47.

kaynak olarak kullanılmaktadır. Çalışmada tarama yapılırken konu ile ilgili bilgi ve dokümanların kapsamlı bir değerlendirmesi ve eleştirel analizi de ele alınmıştır.

Alışkanlık kavramına dair yazılı doküman ve belgelerin incelenmesi, analiz edilmesi ve notlandırılması yapılmıştır. Ayrıca kavramın içeriği ve tarihsel gelişimi başta fitrat, irade, farkındalık, taklit, davranış vb. kavramlar bağlamında incelenip açıklanmıştır. Tarama modeli, ilgili kavrama dair geçmiş birikimi incelemeyi ve değerlendirmeyi esas almaktadır. Bu açıdan araştırmmanın kuramsal bir temel kazanması için klasik çalışmaların yanında, yeni yaklaşım sergileyen eserlerin de dikkate alınması önemlidir. Bu nedenle çalışmada, klasik kaynaklarda kavramın nasıl ele alındığının açıklanmasının yanında, diğer kavramsal ve kuramsal yaklaşımlar da incelenmiştir. Temel tartışma alanlarının sistematize edilmesinde ikincil kaynaklardan ve makalelerden yararlanılmıştır. Ancak belirtilmesi gereken en önemli husus, din eğitimi bağlamında ele alınan bu çalışmanın esasını oluşturan alışkanlık kavramına dair, tarihsel ve çağdaş açıdan müstakil bir eser ve çalışma bulmanın zorluğudur. Kavramın daha çok davranış başlığı altında psikoloji alanında kullanılmış olması ya da tarihsel bakımdan ahlak ilmi içinde yer alması, bu çalışmanın içeriğinin oluşmasında zorlukları da beraberinde getirmiştir. İlerleyen bölümlerde ve sonuç kısmında da görüleceği gibi, bireysel gelişim ve psikoloji yönünden literatürde çokça kullanılan, ahlak alanının vazgeçilmez bir kavramı olan alışkanlığın, din eğitimi bağlamında da adeta hiç dokunulmamış yadsınamaz bir öneminin olduğu ortaya konulmuştur.

Çalışmada kullanılan belli başlı temel kaynaklar vardır. Bunlardan kısaca bahsedilmesi gerekmektedir. Öncelikle genel kitap okumaları ve ansiklopedi taramalarının yanında YÖK ve İSAM'daki tezler ve üniversite kütüphaneleri internet üzerinden incelenmiş ve gerekli notlar alınmıştır. Felix Ravaisson'un doktora çalışması dışında alışkanlık kavramının tam olarak incelendiği müstakil bir esere ulaşamamıştır. Alışkanlık kavramının felsefe tarihi içinde özellikle ahlak düşüncesiyle ilgili olarak çokça işlendiği görülmüştür. Kavramın ahlak bağlamındaki yerine dair özellikle Aristo'nun *Nikomakhos'a Etik* ⁶ isimli eserinde yer verilmiştir. Düşünür "Ahlaki mükemmellik ve erdem, alışkanlığın sonucu ortaya çıkmaktadır."

⁶ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997.

diyerek alışkanlık ile erdemli yaşamak arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Aristoteles'e göre erdemli bir insan aynı zamanda ilkeli bir insandır. Yani içinde bulunduğu duruma göre değil de erdemli bir insan nasıl olması gerekiyorsa o şekilde davranması gerekir.⁷ Temel erdemlerin öğrenilmesi ve uygulanmasında alışkanlık kavramının yadsınamaz bir yeri vardır.

Alışkanlık kavramına dair yazılmış ilk eserlerden biri, XIX. yy. düşünürlerinden Felix Ravaisson'un doktora çalışması olan *Alışkanlık Üzerine*⁸ isimli eseridir. Pek çok dile çevrilen bu eserde Ravaisson alışkanlık kavramının kökenini ve gelişimini dikkate değer bir şekilde ele alır. İnsan doğasının temelinde alışkanlıkların olduğunu ileri süren Ravaisson'un çalışmasının, tezin kavrama dair kısmının şekillenmesinde önemli bir katkısı olmuştur.

Çalışmanın kapsamı içerisinde yer alan ve önemli bir kısmını oluşturan öğrenme kuramını ve özellikle bu kuramda bulunan koşullanma ilkelerini geniş şekilde anlatan, kuramdan uygulamaya gidişte yol gösteren, Nuray Senemoğlu'nun *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*⁹ isimli eseri çalışmada yararlanılan diğer önemli kaynaktır. Eserde bireysel ve toplumsal sorunların temelinde eğitim yetersizliğinin yattığı, istendik davranış oluşturma mühendisliği olan eğitimin, kendisinden beklenen misyonu yerine getirebilmesi için hangi etkenlere sahip olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca formal/örgün ve informal/yaygın eğitimin bireylerin hayatında koordineli bir şekilde birlikte çalışarak istendik davranışları oluşturma süreci anlatılmıştır.

Kavramın psikoloji alanındaki kullanımına dair özellikle Doğan Cüceloğlu'nun *İnsan ve Davranışı*¹⁰ isimi eserinden yararlanılmıştır. Müellifin, psikolojinin temel kavramlarından yola çıkarak, özellikle Türk toplumu örneğinde insan davranışları hakkındaki yaklaşımı, alışkanlık ve davranış kavramlarının anlaşılmasında katkı sağlamıştır. Ayrıca, insan davranışı ve alışkanlık kavramlarının psikoloji bağlamındaki etkileşiminin, tezde ortaya konulmaya çalışılan alışkanlık kavramının eğitim açısından temellendirilmesinde önemli bir katkısı olmuştur.

Yapılan bu çalışmada, alışkanlık kavramına dair son zamanlarda yayınlanmış

⁷ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s. 31-32.

⁸ Felix Ravaisson, *Alışkanlık Üzerine*, Çev. Yasin Kara, Zeplin Yayınları, İstanbul, 2015.

⁹ Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2000.

¹⁰ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

olan bazı popüler eserlerden de yararlanılmıştır. Bu bağlamda özellikle 2012 yılında çıkan Joe Dispenza'nın *Kendimiz Olma Alışkanlığını Kırma*¹¹ isimli eseri, alışkanlıkların değiştirilebileceğini iddia etmektedir. Zira olumlu ya da olumsuz açıdan alışkanlıkların eğitim bağlamında değiştirilebilir olduğunun savunulmasında ilgili eserin yapılan çalışmaya katkısı olmuştur.

Son zamanlarda yapılan dikkate değer başka bir eser de 2012 yılında yayınlanan Charles Duhigg'in *Alışkanlıkların Gücü*¹² isimli çalışmasıdır. Duhigg eserinde alışkanlıkların tüm hayatı kuşatan oldukça güçlü güdüler olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu bağlamda bazı insanların ve kurumların bir anda kendilerini değiştirebildikleri halde, diğer bir kısmının yıllarca çaba göstermiş olmalarına rağmen değişimi gerçekleştirememiş olduklarını ifade etmiştir. Alışkanlık ve değişim ilişkisinin Duhigg tarafından ele alınma şekli, eğitim ve alışkanlık bağlamında konuya yaklaşıldığında istifade edilen önemli bir popüler çalışmadır.

İnsan doğası ve alışkanlık bağlamında ise, 2017 yılında ilahiyat alanında yayınlanan Semra Tüfenkçi'nin *Din Felsefesi Açısından İnsan Doğası*¹³ isimli eseri yararlanılan kaynaklar arasında yer almaktadır. Özellikle İslam düşüncesinde çift kutuplu insan anlayışının ele alındığı bu eser, insan doğasının alışkanlıkla olan ilişkisi açısından çalışmada ufuk açıcı olmuştur.

Çalışma bir giriş dört bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde temel kavramlar ele alınmıştır. Başta fitrat, irade, farkındalık, bağımlılık, davranış ve taklit gibi kavramlar işlenmiş olup, bunların alışkanlıkla olan ilişkisi izah edilmeye çalışılmıştır. Bu kısımda alışkanlık kavramının farklı disiplinlerde nasıl ele alındığı incelenmiş olup ilgili kavramların literal, klasik ve çağdaş bağlamda alışkanlıkla olan ilişkisi analiz edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca alışkanlık kavramının günlük hayatta, ahlaki yaşantıda ve davranışlarda ortaya çıkan tezahürleri ele alınıp bunun toplum ve gelenekteki yeri anlatılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde alışkanlığın insan üzerinde oluşturduğu güçlü etkileri örneklerle verilmeye çalışılarak yararlı, zararlı ve nötr olarak nitelendirilen alışkanlıklardan bahsedilmiştir. Bu bölümde kuramsal çerçeve işlenerek, koşullanma ilkeleri ile öğrenme kuramı alışkanlık

¹¹ Joe Dispenza, *Kendiniz Olma Alışkanlığını Kırma*, Butik Yayıncılık, İstanbul, 2014.

¹² Charles Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, Boyner Yayınları, İstanbul, 2012.

¹³ Semra Tüfenkçi, *Din Felsefesi Açısından İnsan Doğası*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2017.

bağlamında ele alınmıştır. Ayrıca güdü ve içgüdü kavramları ile öğrenme ve koşullanma yöntemleri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde alışkanlığın İslam dinindeki yeri ve önemi anlatılmıştır. Başta Kuran ve sünnette alışkanlık kavramının nasıl yer aldığı ele alınarak ahlaki davranışlar, erdemler ve reziletlerin oluşmasında alışkanlığın yeri analiz edilmiştir. Ayrıca başlı başına bir eğitim ve hayat formu olan dinî hayatın, gündelik işleyişinde önemli bir araç olan alışkanlığın Müslüman kişiliği ve ibadet hayatıyla olan ilişkisi vurgulanmıştır. Bu ilişkinin doğurduğu epistemik ve sosyal halin pozitif ve negatif yönden ortaya çıkardığı durum, ibadetler özelinde farkındalık ve alışkanlık kavramları çerçevesinde incelenmiştir. Tezin dördüncü ve son bölümünde ahlak eğitiminde alışkanlık konusu ele alınmıştır. Alışkanlığın ortaya çıkardığı durumun etkilerinin olumlu ve olumsuz davranış oluşturmada yadsınamaz bir etkisi olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda olumlu alışkanlıklar kazandırmanın din eğitimi bakımından yöntemleri ele alınırken, olumsuz alışkanlıklardan da kurtulma çareleri alternatif olarak ortaya konulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. ALIŞKANLIĞIN TANIMI

Alışkanlık insan hayatında varlığını yaşam boyu devam ettiren, etkin ve belirleyici bir rol üstlenen, kişilerin tutum ve davranışlarına yön vererek karakterin ve kişiliğin oluşumunda aktif olan davranışlar bütünüdür. İnsan davranışları ile doğrusal bir ilişki içerisinde olduğu için alışkanlık terimi ile ilgili olarak farklı disiplinlerde farklı tanımlamalar yapılmıştır. Kavramın sözlük ve terim anlamlarının birbirine yakın ifadeler olduğu görülmektedir.

Genel tanımıyla sözlükte alışkanlık “Bir şeye alışmış olma durumu, alışkanlık, alışkı, itiyat, huy, meleke, ünsiyet, yordam.”¹⁴ anlamına gelmektedir. Yine başka bir tanımlamada alışkanlık için “Alıştırma ve yineleme sonucu edinilip düzenli ve sürekli olarak gerçekleştirilen davranış.”¹⁵ olarak ifade edilmektedir. Alışkanlık, canlı bir varlığın tekrarlanan bir etkiyle edindiği tutum veya öğrenme sonucu otomatik olarak yapılan davranışlar¹⁶ olarak da tanımlanmaktadır.

“Alışkanlık tekrar yoluyla kazanılan, çok az bir düşünceyle ya da üzerinde hiç düşünmeden gerçekleştirilen, pek bir dirençle karşılaşmadan ortaya konulan davranış ve eğilimlerdir. Belli eylemlerin tekrarlanmak suretiyle bilinçdışı ve mekanik bir hale gelmesinin sonucu olan, sonradan kazanılmış davranış biçimleridir.”¹⁷ Alışkanlık kazanırken kişiler belli davranışları aynı şekilde yapmayı sürdürmektedirler. Bu tekrarlar sonucunda ortaya konulan bir iş ya da bir hareket büyük bir çaba ve yetenek göstermeden yapılabilir hale gelmektedir.

¹⁴ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020. Özellikle itiyat, ünsiyet ve adet gibi kavramlar Arapça kökenlidir. Dilimizde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bkz. Serdar Mutçalı, *Türkçe-Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 2004, s. 47; Kavram, İngilizce’de Türkçe ve Arapça’da ortak kullanılan alışkanlık ve itiyat anlamında, accustomedness, customary, habitual, usual kelimeleriyle ifade edilmiştir. Bkz. Hamit Atalay, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 1999, s. 25.

¹⁵ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 53.

¹⁶ Salih Güney, *Davranış Bilimleri ve Yönetim Psikolojisi Terimler Sözlüğü*, Ocak Yayınları, Ankara, 1998.

¹⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, Ekim 2002, s. 44.

Başka bir tanımlamada ise “Alışılmış olma hali, vazgeçilmesi zor şekilde kullanış, şuura yansımada tekrarlanan ve süreklilik taşıyan tepki, tavır ve davranışlar toplamı, tekrar edilerek kazanılmış âdet, ünsiyet, yatkınlık, meleke, aşinalık, ülfet.”¹⁸denilmektedir. Ayrıca “Bir kimsenin sık sık yineleyerek edindiği davranış biçimi, âdet, huy.”¹⁹ “Bir işe, bir kimseye veya bir şeye alışmış olma durumu.”²⁰ şeklinde tanımları bulunmaktadır.

İnsan bünyesinde uyarıcıyla yeniden karşılaştıkça, bir tepkinin sıklığında ya da şiddetinde azalma gözlenmekte, duyarsızlaşma, sönme, uyum hali kısaca alışma durumu ortaya çıkmaktadır. Alışkanlık, algılama sırasında girdilerin yinelenmesi sonucunda bilgi işlem etkinliğinde gözlemlenen azalmadır. Bütün sinirsel yapılar, yinelenen uyarıcılara karşı seçici bir alışkanlık kazanmaktadır.²¹ Joe Dispenza, “Beden bilinçli zihinden daha iyi hatırladığında buna alışkanlık adı verilir.”²² demektedir.

İnsanî faaliyetler ile içli dışlı olan alışkanlığın farklı disiplinlerde meseleyi algılama yöntemlerine göre değişiklik gösteren tanımlamaları bulunmaktadır. Eğitim bilimcilere göre alışkanlık, bir edim²³ ya da etki sebebiyle canlılar tarafından gösterilen klasik tavır ve hareketlerdir. Ayrıca sıklıkla tekrar edilen şeyler neticesinde oluşan huy ve alışkı olarak da ifade edilmektedir. Felsefeciler ise alışkanlık hakkında iç ve dış etkiler sonucu daima aynı şekilde davranma şekli demektedirler. İnsanbilimcilere göre ise eskiden beri görülmekte olan bir şeyi, atalardan öğrenildiği biçimde devam ettirme tutumudur. İşletmeciler, aynı markanın sıklıkla satın alınmasıyla oluşan tüketici davranışlarına alışkanlık ismini vermektedirler. Ruhbilimcilere göre ise öğrenilerek edinilmiş yalın davranışların, düzenli ve sürekli olarak kendini ortaya çıkarması durumudur.²⁴

Alışkanlık sadece fiziksel eylemlerden oluşmamaktadır. Fiziksel eylemler ile birlikte davranış sırasında zihinde ezberlenmiş halde bulunan öğrenilmiş veriler de otomatik olarak aktif hale gelmektedir. Mesela araç kullanmak hem fiziksel hem de zihinsel bir eylemdir. Bir aracı kullanırken nasıl davranması gerektiği kişi tarafından

¹⁸ Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 41.

¹⁹ Komisyon, **Büyük Larousse I**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986, s. 376.

²⁰ Komisyon, **Meydan Larousse I**, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 314.

²¹ Bakırcıoğlu, **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü**, s. 53.

²² Dispenza, **Kendiniz Olma Alışkanlığını Kırma**, s. 75.

²³ Dile bağlı olmayan, işe yönelik yetenek; doğuştan gelmeyip sonradan öğrenilen şey. Bkz. Bakırcıoğlu, **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü**, s. 448.

²⁴ <http://www.tubaterim.gov.tr>, Erişim: 25.03.2019.

daha önceden ezberlendiği ve akılda tutulduğu için, var olan bilgi gerektiğinde aktif şekilde kullanılmaktadır.²⁵

Sonuçta bir alışkanlık tanımı yapılırken zihin ile bellek arasındaki ilişki göz ardı edilmemelidir. Zira alışkanlıklar, iyi derecede ezberlenmiş fikirler ve duyuşlardan oluşmaktadır. Günlük dilde rutin olarak yapılan sıradan işler için kullanılmakta olan bu terim, psikolojide belli şekillerde düşünmek, zihinden plan ve hesap yapmak gibi düşünceye dayalı beceriler için de kullanılmaktadır.²⁶

Felix Ravaisson alışkanlığın potansiyel olarak bulunabildiği, yapılandırılabilirdiği ve değiştirilebildiği bir yer olan ve kişilişsel olmayan enerjinin, tespit edilemez olan cevherde yani organize edilmemiş varlığın bilincinde, birliğe ve kişiselleştirilmeye ihtiyacı olduğunu düşünmektedir.²⁷

Dinî literatürde “alışkanlık” kavramı yerine “itiat” kelimesi kullanılmıştır. Sözlükte “dönme, tekrar tekrar yapma” manasındaki avd (avdet) kökünden mastar olan ve “bir şeyi âdet edinme, alışkanlık haline getirme” anlamına gelen itiat kelimesi daha çok ahlak literatüründe, insanın ahlaki yapısında iyi veya kötü fiilleri yapmayı kolaylaştıracak melekeler oluşuncaya kadar o fiilleri tekrar etmesini yahut bu şekilde tekrar edilerek kazanılan alışkanlıkları ifade etmektedir; bu alışkanlıklar için aynı kökten âdet kelimesi de kullanılmaktadır.²⁸

Alışkanlık sonucu ortaya çıkan birtakım davranışları hayvanlarda da gözlemlemek mümkündür. Bir kedinin hep aynı marka mamayı yemesi, bir köpeğin tuvalet ihtiyacını hep aynı yerde gidermek istemesi, bir atın ya da av köpeğinin silah sesine ilk defa duyduğunda verdiği tepkiyi sonrakilerde vermemesi buna örnek gösterilebilir. İlk defa karşılaştıkları durumlara insanlar akıl ve duygularıyla, hayvanlar içgüdüleri ile tepki verirler. Aynı durum tekrarlandığında alışkanlık sonucu oluşan psiko-motor davranışlar gözlemlenir. Hatta zeki kabul edilen bazı hayvanların akılcı sanılan davranışları, içgüdüler sonucu edindikleri alışkanlıkların ortaya çıkmasıdır.

²⁵ Rüstem Orhan, “Alışkanlık”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C: VII, No: 2, Temmuz 2017, s. 304.

²⁶ Feriha Balkış Baymur, **Genel Psikoloji**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 108.

²⁷ Ravaisson, **Alışkanlık Üzerine**, s. 14.

²⁸ Mustafa Çağrı, “İtiyat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, C: XXIII, s. 463-464.

İnsanlar tarafından geçmişte yapılan davranışlar öğrenilmiş huylar olarak alışkanlığa dönüşebilmektedirler. Birden fazla davranış silsilesinin benzer ortamda ve aynı sıra ile tekrarı sonucunda alışkanlık ortaya çıkmaktadır. Aynı koşullarda gösterilen aynı tepkiler sürekli olarak gösterildiğinde farklı unsurlar arasında etkileşim meydana gelmektedir. Bu etkileşim durumu oluştuğunda artık ortam algısı tepki vermeyi tetiklemektedir. Yani gerekli şartlar oluşuktan sonra alışkanlıklar başka bir katalizöre ihtiyaç duymaksızın otomatik olarak harekete geçebilir.²⁹ Mesela başta ikinci çayı olmak üzere, bu bitkinin İngiliz ve Türk toplumunda meydana getirdiği gündelik alışkanlık buna örnek verilebilir.

İnsanların karakterleri ve kişiliklerinin önemli kısmı alışkanlıklardan oluşmaktadır. Genellikle kişiler, mutlu hissettikleri ve haz aldıkları davranışları ve duyguları alışkanlık haline getirmektedirler. Yapılan tespitlere göre alışkanlık haline gelen tutumlar, çoğunlukla hem doyum sağlayan hem de ihtiyaçları karşılayabilen davranışlardan oluşmaktadır.³⁰ Bu nedenle bazı davranışları alışkanlık haline getirmeden önce iyi düşünülmelidir. Çünkü insana haz veren alışkanlıkları bırakmak, onları kazanmaktan daha zor olabilir.

Her insanın sahip olduğu kendisine özgü bir yapısı bulunmaktadır. Bu sebeple herkes için standart bir alışkanlık edinme şeklinden bahsetmek mümkün değildir. İnsanların hayatında alışkanlıklar önemli yer tutmasına rağmen, yapısına göre insandan insana farklılıklar gösterebilir. Kazanma biçimleri ve süreleri, alışmışlık düzeyleri, bırakabilme gücü kişisel niteliklerine göre insanlar arasında aynı koşullarda olmamaktadır.

İnsan, oldukça karmaşık yapıda yaratılmış bir varlıktır. Sahip olduğu alışkanlıklar birtakım kavramlar ile yakın ilişki içerisinde. Alışkanlıklar, insanın bireysel ve sosyal yapısı ile uyum içerisinde hayatın akışında varlığını sürdürmektedir. Aklını doğru biçimde kullanabilme potansiyeli, doğuştan sahip olduğu fitratı, genetik özellikleri, içgüdüleri, ailede ve sosyal çevrede tecrübe ve taklit yoluyla edindiği öğrenmeler, ahlaki tutum ve davranışları, iradesini kullanabilme gücü, bir insanı diğer insanlardan farklı kılan nitelikleri oluşturmaktadır.

²⁹ Orhan, “Alışkanlık”, s. 305.

³⁰ Baymur, **Genel Psikoloji**, s. 108.

İnsan hayatında var olan alışkanlıkların, genel olarak hangi kavramlar ile nasıl bir etkileşim içerisinde olduğu ele alınmalıdır. Bu konuda çerçeve çizilmeden alışkanlıkların işleyişini doğru biçimde kavrayabilmek zor görünmektedir. Bu sebeple tezin bu bölümünde, alışkanlığın hangi kavramlar ile bağlantılı olduğu hakkında bilgi verilmiştir.

1.2. İNSANIN YAPISI VE SOSYAL ÇEVRE

Toplum halinde ve belli bir kültür çevresinde yaşayan, düşünme ve konuşma kabiliyetine sahip bir varlık olan insan,³¹ alışkanlık anlamına gelen Arapça bir kökene sahip ünsiyet kelimesiyle tanımlanmıştır.³² Sözlükte “alışkanlık, yakınlık, samimi olma, nazlanma” gibi anlamlara gelen üns (ünsiyyet) kelimesi, tasavvuf literatüründe çoğunlukla Allah’ın cemal tecellilerine mazhar olan sûfinin kalbinde bu ilâhî tecellileri müşahade etmesi ve Hak ile huzurda bulunma halini ifade etmek üzere kullanılır.³³

İçinde bulunduğu duruma alışabilen, uyum sağlayabilen bir varlık olan insanın bu durumu onun ünsiyet sahibi olmasıyla da açıklanmıştır. Hayatında olumlu ya da olumsuz birtakım değişiklikler gerçekleştiğinde ilk anda bocalayan, zorlanan insan, ünsiyet sayesinde kısa bir sürede uyum sağlar. Aynı zamanda hayatında edinmiş olduğu birikimleri tecrübeleri güncelleyerek mevcut durumuna adapte eder. İnsanın dışındaki varlıkların, akıllı varlıklar olmadıkları için böylesine bir uyumu gerçekleştirebilmeleri mümkün olmayabilir. Canlılar aleminde tabiata uyum sağlayan neslini devam ettirir. Diğerleri ise yok olur gider.

Hayat durmaksızın süren bir tercihler dizinidir. Kişiler ömür boyu daimî olarak, insan olmanın en önemli ayrıcalığı olan iradesi sayesinde, yüz yüze kaldığı her anda tercih yapmaktadır. Yapılan bu seçimler/tercihler zamanla alışkanlık halini alarak

³¹ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 29.10.2020. İnsan Aristo’da tabiatı gereği bir toplum içinde yaşamaya yönelen yani “zoon politikon” bir varlık olarak nitelenmiştir. Hümeýra Özturan, “VIII. Bölüm: Sistematik Felsefe-II Aristoteles” **Felsefe Tarihi**, ed. Celal Türer, Bilay Yayıncılık, Ankara, 2019, s. 200-201; W. David Ross, **Aristoteles**, Çev. Ö. Kavasoglu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 278.

³² Ünsiyet: Alışkanlık, ülfet, dostluk. Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, s. 1105.

³³ Semih Ceyhan, “Üns”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, C: XLII, s. 348-349.

adeta otomatikleşmekte ve verilen kararları doğrudan etkilemektedir. Süreç içerisinde bu durum bireysel kişiliğimizin ayrılmaz bir parçası hâline gelebilmektedir.

İnsan öğrenebilen bir varlık olarak, ilişki kurduğu ve ihtiyaç duyduğu şeylere alışabilir. Somut ya da soyut, canlı ya da cansız şeye dair bir alışkanlık/ünsiyet geliştirmesi mümkündür. Alışkanlığın nesnesi; başka bir insan, diğer varlıklar, herhangi bir yer, bir olay veya bir olgu olabileceği gibi bir tarz ve eylem şekli de olabilir. İnsanın söz konusu alışkanlık nesneleri ile kendisi arasındaki ilişkiyi kendince algılaması, duyumsaması ve değer biçmesine göre alışkanlık insan hayatında belli bir önem kazanır. İnsan psikolojik ve sosyal yönlerini alışkanlıklar ile elde ettiği kazanımlar üzerine eklentilerle sürdürür.

Aklı ve iradesi ile diğer varlıklardan ayrılan ve hükmedebilen insan, beşerî bir varlık olarak yeme, içme, neslini devam ettirme, barınma gibi özellikleri açısından tabiattaki diğer canlılarla ortak yapıyı paylaşmaktadır. Bu iki yönü bakımından bilinçli ya da çoğunlukla bilinçsiz bir şekilde alışkanlıklarıyla hayata uyum sağlamak ve ihtiyaçlarını gidermektedir.

Canlıların hayati fonksiyonları birbirinden farklı olabilmektedir. Hayvanlarda görülen içgüdüsel davranışlar yapılan tekrarlarla alışkanlığa dönüşebilir. Ancak insanî bağlamda konuya yaklaştığımızda karşımıza ilk çıkan şey bellek ve bilinç kavramlarıdır. Bu durum sadece insana hastır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran, içgüdüsel ya da bilinçsiz bir alışkanlığın esiri olmaktan kurtaran şey, onun akli fonksiyonlarını kendine has bir şekilde kullanabilmesi ve tercih etmesidir.

İnsanın yaratılış amacına uyan asli fonksiyonu aklî faaliyetlerdir. Aristoteles'e göre mutlu olabilmek için bir insan, aklî faaliyetlerin ışığında eylemde bulunabilmelidir.³⁴ Davranışlarını bu ilkeye göre düzenleyen insan zamanla bunları alışkanlık hâline getirebilir. Nitekim Aristo karakter erdeminin alışkanlıkla/ethos edinildiğinden bahsetmektedir.³⁵ Bu açıdan bakıldığında Aristoteles'in bahsettiği mutluluk, fiziksel bir haz ve zevkten ibaret değildir. Bu sadece insan tarafından tadı

³⁴ Aristo maddi ve manevi değerlere sahip olan bir varlık olan insanın bunu akıl sahibi olmasıyla elde ettiğini söyler. Nitekim bilgi de bu aklın ürünü olarak sadece insani düzeyde ayırıcı bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Hüsamettin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Konya, 2000, s. 208-209.

³⁵ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 23, 1103a, 17-20.

alınabilen tamamıyla entelektüel bir hazdır. İnsan ahlaki platformda erdeme uygun davranışlarda bulunduğu akli/ahlaki hazzı da hissedebilmektedir.³⁶

Düşünce tarihinde insan yaşamı ilerlemeci bir tarzda ele alınmıştır. İlkel halden günümüz modern insanına geçişte akıl ve irade sahibi olan insan, diğer canlılardan ayrılan bir gelişmenin öznesi durumundadır. Mesela Kant düşüncesinde insan, ilk zamanlar basit, hayvan benzeri bir yaşam sürse de akli sayesinde hayvanlardan daha iyi ve ahlak sahibi bir varlığa dönüşecektir. Kant'a göre insan, akli ile daha özgür ve aydınlanmış olacaktır. İnsan türü zaman içerisinde daha hür ve daha adil bir düzen getirecek, insana ve insan haklarına saygıya dayalı bir düzen oluşacak, böylelikle ahlakla politikanın birleşmesi anlamına gelen ebedi barış ülküsüne daha çok yaklaşılabilecektir; Kant'a göre bu konuda ümitli olmak gerekmektedir.³⁷

Antik dünyada özellikle Platon ve Aristo'ya göre insanın bu dünyadaki amacı mutluluğu/eudamonia'yı³⁸ kazanmaktır. Ancak Kant düşüncesinde doğanın insanı var etme amacı mutlu bir hayat yaşaması değildir. Asıl amaç insanın kültür evreninin genişlemesinin doğal sonucu olarak özgürleşmesidir. Yegâne amaç mutluluk olsaydı, doğanın insana akıl yetisini ve rasyonel seçim becerisini vermesine hiç gerek yoktu; çünkü mutluluk için yalnızca içgüdüler yeterlidir. Akıl ise insana başka hiçbir varlıkta bulunmayan farklı bir amaç olan özgürleşmek ve ahlaksal yetkinliğe ulaşmak için verilmiştir; bunun sonucunda insanın mutluluğa ulaşip ulaşmayacağına önemi yoktur; bu noktada önemli olan insanın mutluluğa layık bir varlık olabilmesidir; ahlaki ve hukuki yasalar bu amaca hizmet etmektedirler.³⁹ Nitekim klasik erdem etiğine dayalı sonuççu anlayışın tam tersine bu nedenledir ki Kant'ın yaklaşımı niyetçi bir yapı arz etmektedir.⁴⁰

Akıllı bir varlık olan insan, karşılaştığı durum veya olaylar karşısında bilinçli bir davranışta bulunabilir. Eğer olumlu sonuçlar aldıysa, benzer durumlarda benzer davranışları gösterme eğilimi de artar. Bu süreçte bilinç aktif durumdadır. Tekrar

³⁶ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 33, 1098a4.

³⁷ Elif Çetinkıran Balcı, "İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant'ın Özgürlük Görüşü", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Haziran 2018, C: XXXV, No: 1, s. 31.

³⁸ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 32.

³⁹ Balcı, "İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant'ın Özgürlük Görüşü", s. 27.

⁴⁰ Özturan, "VIII. Bölüm: Sistematik Felsefe-II Aristoteles" s. 198.

edilen davranışlar zamanla alışkanlığa dönüşürken,⁴¹ aktif halde olan bilinç pasif duruma geçebilir. Daha sonra bilinç, içsel ya da dışsal bir uyarıcı ile bu alışkanlığın yanlış olduğu ve değiştirilmesi gerektiği şuuruna varırsa yeniden aktif hâle gelmektedir.

İnsanların günlük etkinliklerinin yaklaşık yüzde kırkı alışkanlıklardan meydana gelmektedir. Bir hareketin veya davranışın alışlagelmiş bir şekilde yerine getirilmesi ile beynin enerji tasarrufu yaptığı düşünülmektedir. Alışkanlıklar sergilendiğinde irade gücüne ihtiyaç duyulmamakta, uygulamaya dönük planlı efor ortadan kalkmakta, bilinçaltı otomatik olarak görevi devralmaktadır.⁴²

İnsan yapısal olarak tüm davranışlarını alışkanlık haline çevirme eğilimine sahiptir. Hayatımızdaki rutinleri alışkanlığa dönüştürerek beynimiz, az çaba çok üretim esasına göre daha az enerji harcamaktadır. Lakin alışkanlık sebebiyle geline bu durum, tıpkı bilgisayarlarda olduğu gibi, tasarruf modunda çalışan yani tam kapasite ile çalışmayan bir makineye benzetilebilir. Hayati bir durumda bilinçli bir tepki verilemediğinde sonuçları ağır olabilir. Mesela hızlanarak gelen bir aracı zamanında algılayamadığımızda yaşanacak muhtemel ağır kazada feci sonuçlar ortaya çıkabilir.⁴³

İnsanın inanç, psikoloji, biyoloji ve toplumsal genetik kodlarının keşfi, varoluşuna uygun hayatın keşfi anlamına gelebilir. Alışkanlıklar bu keşifler üzerine oturtulduğunda bu bir bakıma insanın hayat akışında kendi yatağını bulması denilebilir.⁴⁴ İnsanın fiziksel-biyolojik yönü ile diğer canlılarla benzerliği ve ortak özellikleri bulunsa da somut-soyut ihtiyaçlarını ruhî, ahlaki, dinî, estetik ve medenî tercihleri ile karşılamaktadır. Böylece insan bu tercihleri ile diğer canlılardan ve hemcinslerinden ayrılarak hem bireysel hem de toplumsal bir kişilik ve kimlik kazanabilmektedir.

Yaratılıştan gelen fitrat kaynaklı zorunlu ihtiyaçların giderilmesi, insan hayatındaki alışkanlıkların sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Fıtrat kaynaklı alışkanlıklar arasında yeme, içme, barınma, cinsellik ile ilgili alışkanlıklar ve diğer

⁴¹ Şule Kurt Çelenk, “Çocuklara Dinî Alışkanlıkların Kazandırılmasında Aile, Okul ve Çevrenin Etkisi”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2004, s. 14.

⁴² Orhan, “Alışkanlık”, s. 306.

⁴³ Duhigg, **Alışkanlıkların Gücü**, s. 19.

⁴⁴ Nevzat Tarhan, **Akıldan kalbe yolculuk**, Nesil yayınları, İstanbul, 2012, s. 45.

temel ihtiyaçların karşılanma şekli sayılabilir. İnsan, iradesini kullanarak yaptığı tercihler hakkında alışkanlık edindiğı gibi, kendi iradesini aşan ve hayatta karşılaştığı zorluklar ve güzellikler hakkında da alışkanlık edinebilir. Mesela iflas eden bir insan, yaşadığı travmayı atlatıp fakir biri olarak hayatını devam ettirebilir; Ya da piyangodan para kazanarak birdenbire çok zengin olan kişi, bu zengin hayata kolayca alışıp yepyeni alışkanlıklar edinebilmektedir. Kısaca insan, acıya, konfora, sevgi ve korkuya kolayca alışabilmektedir. Hem olumlu hem de olumsuz anlamda kişi, yaşadığı yeni duruma aynı tepkiyi defalarca vermez. Alışkanlık sayesinde birey, yaşadığı durumu kabullenerek doğal davranmaya başlamaktadır.

İnsan denilen varlığı anlayabilmenin kestirme yollarından biri, insana özgü alışkanlıkları anlayabilmek ile doğru orantılıdır denilebilir. Bilinçli ve özgür irade ile yapılan ve tekrar eden davranışlar alışkanlık olarak bilinçaltında kodlanır. Benzer durumla karşılaşan insan, bilinçaltında kodlanmış olarak bekleyen rutin davranışı düşünmeden tekrar edebilmektedir. Sahip olduğı alışkanlıklar bir insanın kişiliğı hakkında önemli ipuçları verebilir. Bazı insanlar olduklarından farklı görünmek isteseler de olumlu ya da olumsuz alışkanlıkları onları ele verebilir.

İnsan hayatında sıradan gibi görünen alışkanlıkların arka planında insan ile ilgili birçok psikolojik ve sosyal veriye ulaşılabilir. Zira insanların psiko-sosyal gelişim dönemlerinde edindikleri alışkanlıklar kişiliklerini oluşturur. Hayat boyunca edinilen alışkanlıklar kişilerin ahlaki ve dinî kimliğini ve yaşayış biçimini de belirler. O kadar güçlü güdülerdir ki, zaman zaman toplumsal ahlak kurallarının hatta dinî kaidelerin önüne geçebilmektedirler.

İnsan davranışının biçimlendirilmesinde bireyin içinde büyüyüp yaşadığı toplumun gelenek ve görenekleri, kültürü önemli bir rol oynar. Kültür belirli türden davranışları istenen, uygun, beğenilen davranışlar olarak pekiştirir, bazı tür davranışları ise yerer, aşağılar ve böylece zamanla söndürür. Böylece kültür son derece kudretli ve yaygın bir sosyal pekiştirme düzeni getirir. Her toplumun kültürü, o toplumun İnsanlarını, belirli bir sosyal değerler sistemi İçinde ödüllendirir ya da cezalandırır. Böylece, belli değerleri koruyan bir toplum düzeni kurulur veya kurulmuş olan toplum düzeni kendi değerlerini korur.⁴⁵

⁴⁵ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 154-155.

İnsanoğlu yaratılış itibarıyla sosyal bir varlıktır. Tarihin akışı içerisinde genellikle topluluklar halinde hayatını devam ettirmiştir. Fıtratını yansıtan karakteristik özellikleri içe dönük bireysel alışkanlıklarını oluştururken, dıştan gelen etki, baskı, değer ve normlar dışa dönük alışkanlıklarını meydana getirmiştir. İnsan hayatında sadece kişisel alışkanlıklar değil sosyal alışkanlıklar da önemli yer tutar. Her toplumun kendi karakterini yansıtan gelenek, görenekleri bulunur. Fert doğduğu andan itibaren içinde bulunduğu toplumun normları ile yaşamaya alışır. Bu kurallar âdeta bir miras gibi nesilden nesile aktarılır. Farkına bile varmadan insan, yaşadığı toplumun değerlerini sahiplenir. Bu toplumsal değerler arasında çok güzel, verimli, yararlı olanlar olduğu gibi, mantıksız, saçma, zararlı ya da hiçbir faydası olmayan birtakım kurallara da rastlamak mümkün olabilmektedir. Lakin birey, bu toplumsal değerleri alırken akıl süzgecinden geçirme, yararlı olanlarını alıp zararlı olanlarını bırakma potansiyeline genellikle sahip olamamaktadır. Bunun yerine olduğu gibi almak, sahiplenmek zorunda kalabilmektedir.

Doğuştan getirdiği genler kanalıyla özünde var olan karakteristik nitelikler ile sonradan kazandığı tecrübeler yoluyla öğrenme ile başlayan alışkanlıklar insanı oluşturmaktadır. İnsanoğlu fıtratında var olan huyları doğuştan getirmektedir. Fıtrat konusunda İslam alimleri birbirinden farklı düşüncelere sahiptir. Bu bağlamda fıtrat ve alışkanlık ilişkisi hakkında bilgi verilmesi uygun olacaktır.

1.2.1. Fıtrat

Alışkanlık kavramını anlamlı kılan önemli kelimelerden biri fıtrattır. Fıtrat, “yarmak, ikiye ayırmak, yaratmak, icat etmek” anlamına gelen “f-t-r” kökünden türetilmiş bir isim olup, “yaratılış, belli yetenek ve yetkinliğe sahip oluş anlamlarında kullanılmaktadır.”⁴⁶ Aynı şekilde sözlükte “yaratılış, hilkat”⁴⁷ anlamına geldiği ifade edilmektedir.

⁴⁶Hayati Hökelekli, “Fıtrat” TDV İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, C: XIII, s. 47-48.

⁴⁷ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020.

Fıtrat kavramı dini literatürde de önemli bir yere sahiptir. Ragıp el-İsfahani'ye göre fıtrat, belli bir şeyin icat edilerek sergilenmesi anlamına gelmektedir.⁴⁸ Bu görüşüne delil olarak da “O halde sen yüzünü, bir hanif olarak dine, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata çevir. Allah'ın yaratışında değişme olamaz. Doğru ve eskimez din işte budur. Fakat insanların çokları bilmiyorlar.”⁴⁹ ayetini göstermektedir. Ona göre ayette geçen “Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrat” ifadesi ile kastedilen şey, Allah'ı tanıma ve bilme duygusunun insanlara doğuştan verildiğidir. Elmalılı Hamdi Yazır'a göre ise fıtrat, yaratılışın ilk şekli, içeriği ve merkezidir. Ayette geçen "insanları onun üzerine..." ifadesi ile kişilerin kendilerine özgü yapıları kastedilmemektedir. Burada asıl vurgulanmak istenen tüm insanların sahip olduğu ortak yaratılış özelliğidir.”⁵⁰

İnsanı yaratan Allah, yarattığı bu varlığı, Yüce Yaratıcıyı bilip tanıyacak ve kulluk yapabilecek yetenekte ve safiyette yaratmıştır. Meşhur fıtrat hadisinde: “Her çocuk, fıtrat üzere doğar. Çocuğun bu hali, konuşma çağına kadar devam eder. Sonra anne-babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.”⁵¹ denilmektedir.⁵²

Sosyal bir varlık olan insan, içinde yaşadığı toplumun bir parçasıdır. Dolayısıyla dışarıya yansıttığı görüntü de toplumdan alınmış bir yansıma, bir kesittir. İnsan, fıtratı gereği, iyi ya da kötü olma potansiyelini içinde barındırır. İçinde yaşadığı toplumun insana yüklediği sorumluluk, beklentiler, değer yargıları ve toplumsal ahlak, karşılaştığı bir durumda nasıl davranması gerektiği konusunda kişiyi yönlendirir. Genellikle kişi toplumun kendisinden beklediği davranışı boşa çıkarmamak için bu doğrultuda davranmayı tercih eder. Bu, genel ahlaka, insanî durumlara zıt, kötü bir davranış bile olsa, kendi toplumu tarafından alkışlanma ve beğenilme güdüsü kişiyi mecbur bırakabilir. Bazen de insan, özünde gizli bulunan insanî erdemleri bilinçaltına ittiğinden, sadece toplumun beklentileri ile hayatını sürdürebilir. Bu beklentileri karşıladığı ölçüde doğru ve güzel davranışlarda bulunduğunu zanneder. Mesela cahiliye döneminde kız çocuğunu diri diri gömen samimi putperest bir Arap, insanî ve

⁴⁸ Ragıp El İsfahani, **Müfredat; Elfaz'ıl Kuran**, 3. bs., Beyrut, 1423H (2002M), s. 640.

⁴⁹ Rum, 30/30.

⁵⁰ Elmalılı, Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Nebioğlu Basımevi, I-IX, İstanbul 1960, VI, 3822.

⁵¹ Buhari, Cenaiz, 79, 80, 93, Sünnet, 17, Kader, 3; Müslim, Kader, 22, 23, 24, 25; Ebu Davud, Sünne, 17; Tirmizi, Kader, 5.

⁵² Yaşar Kurt, “Kuran'da Fıtrat Kavramı”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi V**, 2005, No: 2, s. 103.

vicdanî olarak hiçbir sorgulama yapmadan gerçekleştirdiği bu vahşi eylemin, tamamen doğru bir davranış olduğunu düşünmektedir.

İnsan, genler yoluyla doğuştan birtakım eğilimlere sahip olsa da bu eğilimlerin asla değiştirilemeyeceğini söylemek çok iddialı bir yaklaşım olabilir. Zira alışkanlık kanalıyla değiştirilebilmeleri mümkündür. Mesela yalan söylemeye eğilimli yapıda bir insan bu davranışı yaptığında insanların bunu hoş görmesi, yapısı böyle diyerek gülüp geçmesi söz konusu değildir. Ahlaken ve dinen yanlış yapan bu kişi, toplum bireyleri tarafından uyarılır. Çünkü kendi iradesi ile bu davranışta bulunmuştur ve bu yanlış davranışı değiştirmeye dönük bir çabası da görülmemektedir.

İnsanda doğuştan potansiyel olarak var olan eğilimler, tek başına kişiyi belli bir davranışı yapmaya itecek kadar güçlü güdüler değildir. Kişi kendi iradesiyle bir davranışı yapmak istediğinde bu güdüler, katalizör görevi görürler ve o davranışa motive edici bir misyon üstlenirler. Bu davranış toplum tarafından benimsenen olumlu bir davranış olduğunda sorun çıkmaz. Lakin olumsuz bir davranış olduğunda kişi, güdülleri ile de savaşılabilecek güçlü bir iradeye sahip olmalıdır.

Fıtrat, her ferdin kendine özgü bireysel yaratılış özellikleri değil, Allah tarafından tüm insanlığa ortak olarak verilmiş olan değerdir. Yani bütün insanların fıtratında potansiyel olarak insanî iyinin ve kötünün ne olduğunu bilebilme yetisi, inanma ihtiyacı gibi duygular bulunmaktadır. Harici sebeplerle fıtrat bozulduğunda insan bu duygularının zıddı davranışlarda bulunabilmektedir.⁵³ İnsan bedenindeki bütün organların da bir fıtratı yani yaratılış amacı vardır. Bu fıtrat gereği başka bir etki sebebiyle görevini yapamaz hâle gelmedikçe organlar vazifelerini eksiksiz yapmak isterler. Mesela kalp kan pompalamak, mide besinleri sindirmek, akciğerler nefes alıp vermek ister. İnsan nefsi de fıtratı gereği tatmin olmak istemektedir. Nefsin bütün arzuları, meyilleri, içgüdüsel davranışları bu fıtrat sebebiyle olabilir. İnsan acıktığı zaman yemek ve doymak ister. Zira yaşamak için yemek ve içmek zorundadır. Acıkma duygusunun yaratılış amacı yenilebilir helal gıdalar ile arzuyu doyurmaktır. Bu durumda alkol olarak ihtiyacını doydurmaya çalışan insan, fıtratı bozulduğu için böyle yapmaktadır. Arzularına helal ya da haram gözetmeksizin kavuşmayı istemek fıtratı bozulmuş nefsin doğasında bulunmaktadır.

⁵³ Kurt, “Kuran’da Fıtrat Kavramı”, s. 101.

İnanma ve aşkın varlığa ibadet ihtiyacı yine insanın fitratında var olan bir duygudur. Ruh, fitratı gereği Allah'ı tanımak ve sadece O'na kulluk yapmak istemektedir. Fıtratı bozulduğunda ise ibadet/kulluk ihtiyacını inanç felsefeleri ile, aşkın kabul ettiği somut ya da soyut başka varlıklar ile doldurmaya çalışmaktadır. Lakin Allah'tan başkasında kulluk ve ibadet insan fitratına aykırı bir durum olabilir. Fıtratı bozulmamış olan ruh, erdemlerle bezenir. İyi bir insan olarak yaşamını sürdürmeye uğraşır. Yalan, iftira, gıybet, cimrilik, hırs, kin, nefret gibi toplumda istenmeyen duygulardan uzak durmaya çalışır.

Her varlık kendi karakterine ve kendisi için belirlenen yasaya göre hareket etmektedir.⁵⁴ İnsan haricindeki diğer varlıklar sınırları belli bir fitrat üzere yaratılmışlardır. Cansız varlıkların alemdeki var olma sebepleri bellidir. Her varlık görevini yapması gereken konumda istihdam edilir. Canlı varlıkların da potansiyelleri yaratılış fitratı ile sınırlandırılmıştır. Bitki ve hayvanlar bu fitratın dışına çıkamazlar. Hayvanlar doğalarında var olan içgüdüleriyle hareket ederler. Akılları olmadığı için, olaylar ve durumlar karşısında klasik, simetrik, alışılmış içgüdüsel tepkiler verirler. Fıtratlarını bozabilme güçleri yoktur. Sadece insan, akli ile fitratını değiştirebilme ya da bozabilme potansiyeline sahiptir. Bu sebeple Kuran'da insanın aslında en güzel şekilde yaratıldığı⁵⁵ ama daha sonra aşağıların aşağısına yani hayvanlardan daha aşağıda bir konuma çevrildiği⁵⁶ anlatılır.

İbn Haldun, *Mukaddime* isimli eserinin farklı bölümlerinde insan doğasına vurgu yapar. İnsan alışkanlıklarından söz ederken, insanın doğuştan iyi ya da kötü olmadığını, iyilik ve kötülüğün insanda tecrübe ve alışkanlıklarla meydana geldiğini söyler. İnsan fitratının yapı itibarıyla karşılaştığı şeyleri almaya hazır olduğunu bu nedenle de bulunduğu ortama ya da yaşadığı çevreye göre iyi veya kötünün o kişinin tabiatı haline dönüşeceğini savunur.⁵⁷

İbn Haldun, el-İsfehani'nin alışkanlıklar hakkında söylediği "ikinci tabiat" söylemini bir adım daha öteye götürerek, alışkanlıkları insanı meydana getiren asıl şey olarak tanımlamaktadır. Alışkanlık oluştuğunda insan artık otomatiğe bağlayarak, o

⁵⁴ İsra, 17/84.

⁵⁵ Tin, 95/4.

⁵⁶ Tin, 95/5.

⁵⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 12. bs., İstanbul, 2016, s. 326-328.

fiilleri düşünmeksizin kendiliğinden yapabilir. Aksini düşünse bile bunu başarması genellikle mümkün olmamaktadır. Özellikle de çocukken oluşan alışkanlıklar, ilerleyen yaşlarda da insanın peşini bırakmayabilir.”⁵⁸

Ruh hem iyiye hem de kötüye başlangıçta eşit mesafede bulunur. Bu hangisini önce yapmaya başladığı ile alakalı bir durumdur. İyi ya da kötü fiilleri yapmaya başlar ve bunu alışkanlık haline getirirse aksini yapabilmesi zorlaşır. İyi davranışları yapmaya devam eden kişide bu zamanla alışkanlık ve karaktere dönüşür. Böylece kötülükten uzaklaşmış olur. Aynı şekilde kötü huyları alışkanlık haline getiren fertlerde bu hal karaktere dönüşür ve iyi davranışlarda bulunmakta zorlanır.⁵⁹

İhvan-ı Safa, ahlakın hem doğuştan getirilen bazı yatkınlıklarda hem de insanın hayatı boyunca edindiği deneyimlerle oluştuğunu söylemektedir. Bu bağlamda iki tür ahlaktan söz edilebilir: İlki, doğuştan insanda yerleşik olan; ikincisi alışkanlıklarla edinilen ahlaktır.⁶⁰ Bu bağlamda bir genelleme yaparak ahlakın sadece doğuştan geldiğini ya da hepsinin sonradan kazanıldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Oldukça karmaşık yapıda yaratılmış olan insan hem iç hem de dış kuvvetlerin etkisinde kişiliğini oluşturabilmektedir.⁶¹

İhvan-ı Safa’ya göre insan, ruh ve bedenden müteşekkil bir varlıktır. Bu yapısıyla beşerî ve ahlaki özellikleri, insanı insan yapan fiil ve davranışları edinmeye yatkındır. Lakin beğenilen ve beğenilmeyen ahlaki niteliklerden biri ya da birkaçı bireyde baskın halde bulunabilir. Bu haldeki insan, kötü alışkanlıklar edindiğinde kötü ahlakını, iyi alışkanlıklar edindiğinde ise iyi ahlakını beslemiş olur.⁶² Dolayısıyla

⁵⁸ Muhammed Çelik, "Alışkanlıkların Kişi ve Toplum Ahlakını İnşa Etmedeki Etkin Rolü", **Yetkin Düşünce Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık, 2018, sayı: 4, s. 54.

⁵⁹ İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 326-328.

⁶⁰ İhvan-ı Safa, **İhvan-ı Safa Risaleleri**, C: II, Çev. Ali Durusoy-Bayram Ali Çetinkaya, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 297.

⁶¹ Ahlakın kaynağına dair antik dönemden beri iki temel düşünce hakimdir. Çıkışını Platon’un idealarından alan, ahlakın kaynağının doğuştan olduğunu iddia eden görüş ile, Aristo’nun ‘başka türlü de olabilme imkânı olan durum’ diye nitelendirdiği, sonradan insani ve toplumsal tercihlere göre gelişen ancak yine de genelin iyiliği üzerine kurulu olan, ahlakın dünyevi olduğuna dair görüştür. Erdem ahlakını benimseyen İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik, temelde ahlakın kaynağını dini ve doğuştan gelen esaslara göre inşa etmekle birlikte, dünyevi yönüne de işaret etmişlerdir. Yeniçağın müjdecisi olan Descartes’in doğuştan düşüncelerinde var olan ahlak daha sonra J. Locke ile dünyevi bir çaba üzerinden inşa edilmeye çalışıldığında aynı şeyi yüzyıllar öncesinden İslam düşüncesinde Farabi zaten yapmıştı. Tezimizin sınırlarını aşan bu husus, özellikle eğitim bağlamında derinlemesine ele alınmasına ihtiyaç duyulan bir husus olarak araştırmacıların dikkatine ihtiyaç duymaktadır. Bkz. Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, s. 17-25.

⁶² İhvan-ı Safa, **İhvan-ı Safa Risaleleri**, s. 253-255.

insan doğası iyiliğe ve kötülüğe aynı mesafede durmaktadır. Beslenen beden nasıl fiziksel olarak büyüyorsa, erdemler ile beslenen ruh ve değerler de gelişip olgunlaşabilmektedir. İnsanın kişiliği ve karakteri erken yaşlarda şekillendiği için çocukluk dönemlerinde kazanılan ahlaki değerlerin kişilerde kalıcı olduğu söylenebilir.

Duyguların insan hayatında önemli bir yeri olduğu söylenebilir. İyi duyguları özünde barındıran varlıkların bu duyguların etkisiyle erdemli davranışlarda bulunma ihtimalleri yüksektir. Aynı şekilde kötü duygulara sahip varlıkların da erdemsiz davranışlarda bulunma ihtimalleri fazladır. Bu bağlamda iyilik ve kötülük algısı farklı olan yani iyi ve kötüyü birbirinden ayırt edemeyen insanlar, kötü olandan uzak durabilme yetisinden de yoksun olabilirler. Kötü bir davranışta bulunurken bunun kötü olduğunun bilincinde olmayabilirler. Ya da kendilerine göre iyi kabul ettikleri birtakım davranışlar genel ahlak ilkelerine göre kötü olabilmektedir.⁶³

İnsan özgür bir varlıktır. Özgür irade sahibi insan normalde içgüdüsel olarak hissettiği istek, arzu, kişisel çıkar gözetme gibi duyguların üstesinden gelme potansiyeline sahiptir. Ancak bazı insanlar, yapabilecek güce sahipken bilerek ve isteyerek, kötü duygulardan kurtulmak istememektedirler.⁶⁴ Yani yapmış olduğu davranışın kötü olduğunu, engellemesi gerektiğini bilmesine rağmen kötü alışkanlıkların etkisinde olan dürtüleri buna engel olabilmektedir.

Fıtrat kavramı, kendi içinde belli bir formdan yoksundur, dış etkilerin biçimlendirmesiyle özellikleri ortaya çıkar. İnsanda var olan potansiyel güçler mesela arzular, yargılar, algılar, bellek bu kavramı tanımlamada yardımcı olabilir. Bu kavram, evrensel insan yaratılışından bahsetmektedir. Milletlere, ırklara, soylara, renklere değil, tüm insanlarda var olan global insana ait niteliklere vurgu yapılır.⁶⁵

Sonuçta fıtrat, insanın yaratılışında var olan, doğuştan beraberinde getirdiği birtakım karakteristik özelliklerdir. Bu niteliklerin Yaratıcı tarafından insanlara verilmiş şekli aynı olmakla birlikte farklı etkenler ile farklı biçimlerde ortaya çıkabilmektedir. Gerek kişilerin öznel yapılarının ve gerekse o insanın yaşadığı ailenin ve toplumun

⁶³ Frederick Copleston, **Felsefe Tarihi: Hobbes Locke**, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1991, s. 181-182.

⁶⁴ Richard Bernstein, **Radikal Kötülük**, Çev. Nil Erdoğan, Varlık Yayınları, İstanbul, 2010, s. 259.

⁶⁵ Tüfenkci, **Din Felsefesi Açısından İnsan Doğası**, s. 12.

değer yargılarının ve normlarının etkisiyle çeşitli şekillerde görülebilmektedir. Yani insandan insana farklılık gösterebilmektedir. Bu durumun belirleyici unsuru ise insanın sahip olduğu iradesi olabilir. Belli bir davranış fitratta potansiyel olarak var olsa bile irade buna yön verebilmektedir. İyi alışkanlıkların kazanılmasında ve kötü alışkanlıkların terkedilmesinde iradenin büyük bir gücü bulunmaktadır.

1.2.2. İrade

Alışkanlığa dair yapılan sorgulamada ikinci olarak ele alınacak kavram iradedir. İrade sözlükte “Bir şeyi yapıp yapmamaya karar verme gücü, istenç.”⁶⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. İrade, insanın eylemlerini, arzu, niyet ve amaçlarına göre kontrol edebilme ve belirleyebilme gücüdür. Kişilerin belli davranışları yapmada gösterdikleri kararlı tutumlardır. İrade davranışın sebebi ve başlatan güç olarak tanımlanmaktadır. Hiçbir dış baskı ve zorlama olmadan insanın bir işi kararlaştırma ve uygulama kuvvetidir. Filozoflar irade hakkında genel olarak özgürlüğün temelini oluşturan isteme yetisi şeklinde bir tanımlama yapmaktadırlar.⁶⁷

İrade seçmek ve karar vermek ve bu seçimleri eyleme dönüştürmektir.⁶⁸ İrade insanın hareket ve davranışlarını kontrol eden bir güçtür. Kişilerin davranışlarındaki seçeneklerine dönük arzu ve eğilimleri doğrultusunda karar verme yeteneği olan irade genellikle sosyal çevreden kaynaklanan etkileşimler ile ortaya çıkan bir durumdur.⁶⁹ Diğer bir tanımla irade, bir eğilim veya eğilimde tasarruftur. Yani iki şeyden birini seçme durumunda bulunan insanın, o iki şeyden herhangi birini seçme cesaretini ve gayretini ortaya koymasıdır.⁷⁰

Terim olarak irade “Nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi, bir amacı gerçekleştirmeyi istemesi, ona yönelmesi.” veya “Canlıyı, kendisinden değişik mahiyetteki fiillerin doğmasını sağlayacak bir duruma getiren nitelik.” şeklinde tanımlanmıştır.⁷¹ Neticede irade, herhangi bir mecburiyet durumu olmadan, yapılması

⁶⁶ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 21.10.2020.

⁶⁷ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 560.

⁶⁸ Üstün Dökmen, **Varolmak Gelişmek Uzlaşmak**, Sistem Yayınları, İzmir, 2006, s. 213.

⁶⁹ Yener Özen, **İrade ve İrade Eğitimi**, DER Yayınları, İstanbul, 2011, s. 4.

⁷⁰ Kenan Ören, **İrade Gücü**, Alternatif Düşünce Yayınları, İstanbul, 2006, s. 19.

⁷¹ Mustafa Çağrıcı, Hayati Hökelekli, “İrade”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 2000, C: XXII, s. 380-384.

ve yapılmaması aynı şartlarda olan iki durumdan birini tercih etme kararı ya da davranıştır. Önce düşüncede alınan karar, ardından söylem veya davranış olarak açığa çıkabilmektedir.

İrade bir insanın davranışta bulunma, bir hareketi gerçekleştirebilme gücüdür. Murad etme fiilden önce gelmekle birlikte ortaya çıkarken irade ile fiil aynı anda gerçekleşmektedir. Bu bağlamda irade, kişilerin bilinç ile yaptıkları bir eylem olduğundan, sonuçları itibariyle kişiler için bağlayıcıdır. Yani kişi, iradesi ile yaptığı davranışlardan sorumludur.

İhtiyar ile irade kavramları birbirinin yerine zaman zaman kullanılmış olsa da aralarında farklılık bulunmaktadır. Gazali, irade ile ihtiyar arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade eder: “İhtiyar, insanın karar vermekte zorlandığı bir konuda aklın yol göstermesi sayesinde doğan özel bir iradedir.”⁷² Gazali’ye göre bir şey hakkındaki olumlu bilgi insan zihninde o şeyin yapılması gerektiğine karar verdirebilir. Karar iradeyi doğurur. İrade ise gücü tetikler. En sonunda davranış meydana gelmektedir. Yani zincirleme bir işleyiş söz konusudur. İradeyi harekete geçiren kuvvet ya duyulara ve hayal gücüne dayanır ya da insan aklının kesin kararının sonucu ortaya çıkabilmektedir.

İnsan bedenini harekete geçiren ve aynı zamanda iradeyi de kapsayan duygu arzu olabilir. Zira irade aklın kontrolündeki fikrî bir arzudur. Şehvet ise duyguların kontrol ettiği bedenî bir arzudur.⁷³ Farabi’ye göre nefiste var olan arzu, bir şeye hem istek duymayı hem de uzak kalabilmeyi sağlamaktadır. İradenin kaynağını ise bu arzu gücü oluşturabilir.⁷⁴ Gazali’ye göre ise canlı bir varlığı belli davranışları yapmaya teşvik eden şehvet ve öfke türünden arzu gücüne irade, organları harekete geçiren güce ise kudret denilebilir.⁷⁵

Karşıdan bakıldığında iyi davranışlarda bulunan bir insan ile kötü davranışlarda bulunan bir insan farklı gibi görünebilir. Halbuki her ikisi de iradesini doyurmaktadır. İradenin nihai bir amacı olmadığı için daima gayret içerisinde olmak ister. Belli bir amaca ulaşır ulaşmaz başka bir amaca odaklanması, iradenin nihai bir

⁷² Gazali, *İhyau Ulumi’-d-din*, C: IV, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 254-255.

⁷³ Fahrüddin er-Râzî, *Kitâbü’n-Nefs*, Elis Yayınları, Ankara, 2019, s. 50.

⁷⁴ Farabi, *El-Medinetü’l-Fadıla*, DİB Yayınları, Ankara, 1985, s. 46.

⁷⁵ Gazali, *İhyau Ulumi’-d-din*, C: III, s. 6.

amacı olmadığının somut göstergesidir. Ulaşılan her doyum, bir başka doyumun tetikleyicisi ve başlangıç noktasıdır.⁷⁶

İnsanın diğer canlılardan üstün yaratılmasının beraberinde getirdiği sorumlulukları bulunmaktadır. Bu sorumlulukları yerine getirebilmesi iradesini kullanabilme gücü ile doğru orantılıdır. İnsan zekâsı ve bilgisiyle değil, ancak iradesi ile insandır. Zekâ ve bilgi az çok hayvanda da vardır. Fakat özellikle, ahlaki anlamda irade canlı organizmalar zincirinin son halkasını oluşturan insana has bir güç ve ayrıcalıktır. İrade, yalnız bir güç ve ayrıcalık değil, hem de insanları birbirinden ayıran ve aralarında üstünlük aşağılık farkı yaratan tek ruhsal kuvvettir.⁷⁷

İnsan bedeninde alışkanlık uzun ömürlü olduğuna ve ortaya çıkacağı uygun zamanı beklediğine göre alışkanlık ile irade arasında güçlü bir bağ bulunabilir. İrade iyi alışkanlıkların ortaya çıkmasına izin verirken, kötü alışkanlıkların engellenmesinde önemli bir görev üstlenebilmektedir. İradenin kontrol noktasında ortaya çıkıp çıkmayacağı denetlenen alışkanlıklar, aktif hale gelemediklerinde sönmüş yanardağlar gibi pasif bir şekilde bekleme durumuna geçebilmektedir.

İrade aktif bir bilinç durumunu ifade ederken, yapılan çalışmaya konu olan alışkanlık ise daha çok bu bilincin adeta kaybolduğu ya da içgüdüsel bir hal aldığı bir duruma karşılık gelmektedir. Bu nedenledir ki, alışkanlığın yasası yalnızca, aynı zamanda hem edilgen hem etken olan mekanik kaderden ve kendine yansıyan özgürlükten farklı bir kendiliğindenliğin gelişmesi ile açıklanabilir. Her şeyin bir alışkanlığa dönüşüp irade ve düşünme alanından çıkması, hareketin aklın dışına çıktığı anlamına gelmeyebilir. Zira hareket, bir dış etkinin mekanik sonucu değil, isteğin yerini alan bir eğilimin sonucu hâline gelir. Bu eğilim derece derece oluşur ve bilinç bu meyli ne kadar uzakta olursa olsun takip edebilir, iradenin belirlediği amaca yönelen bir eğilim olarak algılar. Bir amaca yönelik her eğilim de içinde aklın izlenimlerini barındırır. Ancak, düşünme ve iradenin içinde akıl tarafından saptanan amaç, hareketten az çok uzaklaşmış bir hedef gibi, akıldan ayrı bir nesnedir.

⁷⁶ Arthur Schopenhauer, **İsteme ve Tasarım Olarak Dünya**, Biblos Yayınları, Çev. Levent Özşar, Bursa, 2017, s. 233.

⁷⁷ Ali Fuat Başgil, **Gençlerle Başbaşa**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1974, s. 26.

Alışkanlığın ilerleyişi içinde eğilim iradenin yerini aldıkça, yapmayı planladığı şeyi gerçekleştirmeye doğru sürekli yaklaşır, ona gitgide bir biçim verir.”⁷⁸

Kitap okuma alışkanlığı kazanmış bir kişinin, bu alışkanlığını devam ettirme sebebi kitaplardan öğrendiği yeni bilgiler olmayabilir. Kendi organlarının alışkanlıklarla kazandığı karakteristik yoldur. Yani alışkanlık organlara bağımsız ve akıllı bir varlık gibi davranma yetisi kazandırabilir. Herhangi bir organ, akla karşı gelip kendi iktidarını kurmak istediğinde beyin, onların bu doğalarını sınırlandırmaya ve böylece insan davranışlarını yönlendirmeye çalışır. Akla ve erdeme zıt olan kötü alışkanlıklar, aynı zamanda akıl sağlığına da zarar verebilirler.⁷⁹

Kişilerin gösterebildikleri iradeli tavırlar, bir alışkanlığı kazanma ya da terk etme sürecinde önemli roller üstlenebilmektedirler. Mesela bazı insanlar sigarayı bırakabilirken, bazıları bunu başaramamaktadır. İnsan hayatında büyük değişimler, rutin hayat şeklinin dışına çıkıldığı zamanlarda gerçekleşmektedir. Önemli bir caydırıcı sebep olmadığı zamanlarda insan yapısı değişikliğe direnç gösterebilmektedir.⁸⁰ Ciddi bir hastalık buna örnek olabilir. Kanseri olduğunu öğrenen insanların birçoğu artık dönüşü olmayan ölümcül bir duruma gelmiş olsalar da sigarayı bırakmamaktadır. Salgın hastalık covid-19 sebebiyle okullarda yüz yüze eğitime ara verilerek uzaktan eğitime başlanması, bilgisayar kullanmakta yetersiz olduğunu düşünen ve bilgisayar başında eğitim yapmayı kesinlikle doğru bulmayan birçok öğretmeni online eğitime mecbur bırakmıştır. İnsanların çok çaba göstermelerini gerektirmeyen belli davranışları alışkanlık haline getirmeleri daha kolay olmaktadır. Mesela bir kişinin araca bindiğinde kemer kullanma alışkanlığını kazanması, sabahları düzenli yürüyüş yapma alışkanlığını kazanmasından daha kolay olabilmektedir.

İnsan, alışkanlık hâline getirdiği istek ve davranışlara zıt bir tavır ortaya koyabilmekte zorlanabilir. Güçlü bir irade gerektirir. Ne kadar anlamsız ve saçma gelirse gelsin, bireyler alışkanlıklarını devam ettirmek eğiliminde olabilir. Mesela din duygusu oldukça güçlü bir güdü olmasına karşın, alışkanlık hâline gelmiş olan davranış, insanlarda akıl ve iradeyi devre dışı bırakarak günah bile olsa tekrarlanabilmektedir.

⁷⁸ Ravaisson, *Alışkanlık Üzerine*, s. 44.

⁷⁹ Çelik, "Alışkanlıkların Kişi ve Toplum Ahlakını İnşa Etmedeki Etkin Rolü", s. 53.

⁸⁰ Orhan, "Alışkanlık", s. 305.

İnsanın hem akli hem de kalbi belli bir dinî inancın emirlerini yerine getirmeye odaklandığı halde organlar, kazanmış oldukları alışkanlık sebebiyle kimi zaman aklın ve kalbin tam zıddında davranışta bulunmak isteyebilirler. Akıl ve kalp, bu davranışın saçma, gereksiz, ahlaka aykırı, günah, toplumsal normlara ve insan olma şerefine aykırı olduğunu söylerken, organlar edinmiş olduğu alışkanlıkları tekrarlamakta ısrarcı davranabilirler. Mesela sigaranın zararlı olduğunu bilimsel olarak bilen ve hastalarına asla sigara içmemelerini söyleyen bir tıp doktorunun, alışkanlığına yenik düşerek sigara içmeye devam ettiği görülebilir. Kumarın dinen haram olduğunu bilen ve buna gönülden inanan bir Müslüman, alışkanlık sebebiyle, aklen kesinlikle yanlış bir davranışta bulunduğunu bilse de kumarhanenin yolunu tutabilir. Yani insan bedenindeki organlar, beynin emirlerini görmezden gelip bağımsız birer akıl gibi kendi davranışlarını gösterebilirler.

Birey inanç ve ideallerinden bir türlü vazgeçemediğinden, mevcut davranışlarını aklı bir mantık süzgecinden geçirerek kabul edilebilir hâle getirmeye çalışabilir. İnandığı gibi yaşamayı başaramayan insanların, yaşadıkları gibi inanmaya başladığı görülebilir. O halde insanın aklını, davranışlarını, organlarını fitrata uygun alışkanlıklar ve erdemlerle yapılandırması, kendini sürekli geliştirmeye ve değiştirmeye çalışması, kötü alışkanlıklarını bastırabilmek için nefsi ile mücadele etmesi gerekmektedir.⁸¹

Bireylerin iradelerini güçlendirebilmeleri mümkündür. Tıpkı kol ve bacak kasları gibi insan bedeninde de irade kası vardır. Düzenli çalışıldığında güçlenen, zaman zaman yorulan ve gücü azalan bir kastır.⁸² Bu nedenle oruç ibadetinin irade eğitimi olduğu ve iradeyi güçlendirdiği anlatılmıştır. Kişiler, günlük hayatın akışı içerisinde bir şeyler yapmaya kendilerini zorladıklarında bu iradeleri için faydalı olabilir. Mesela spor yapmaya salona gitmek, ev ödevini istemese de yapmak, daha sağlıklı beslenmek için çaba göstermek bunlar arasında sayılabilir. İradelerini kullanmayı alışkanlık hâline getirmiş insanların beyinleri, bir amaca odaklanmakta ustalaşmışlardır. Küçük çocukların erken yaşlarda sosyal ve kültürel faaliyetlere katılmaları bu nedenle çok önemlidir. Piyano dersine giden çocuğu göndermekteki

⁸¹ Çelik, "Alışkanlıkların Kişi ve Toplum Ahlakını İnşa Etmedeki Etkin Rolü", s. 54.

⁸² Duhigg, **Alışkanlıkların Gücü**, s. 148.

amaç müzisyen yetiştirmek değildir. Ya da futbol okuluna giden çocuk geleceğin yıldızı olmak zorunda değildir. Çocukların küçük yaşlarda spor faaliyetlerinde gösterdikleri sabır, daha sonra ev ödevlerini yaparken olumlu katkı sağlamaktadır.

İnsanın günlük hayatındaki karar ve davranışlarında iradenin müdahale edebilmesi ve durumu kontrol altına alabilmesi için öncelikle gelinen noktanın farkına varabilmesi gerekir. İnsanlar, alışkanlık sebebiyle yaptıkları birtakım söz ve davranışlarına farkındalık sonucu ortaya çıkan bilinçli ve iradeli tavırlar ile müdahalede bulunabilirler. Bu müdahaleyi yapabilme arzusunu ve gücünü hissedebilmeleri için farkına varabilmiş olmaları gerekmektedir. Yani iradeli davranışın tetikleyicisi ve katalizörü farkındalık ve bilinç durumudur.

1.2.3. Farkındalık

Farkındalık, alışkanlık kavramının anlaşılmasında, ortaya çıkan durumun pozitif ve negatif sonuçlarının yönetilmesinde oldukça önemli olan bir terimdir. Zira insan iradesini, alışkanlıklarını edinmek ya da değiştirmek için bir baskı unsuru olarak kullanabilir; önemli olan sadece içinde bulunduğu durumun farkına varabilmesidir. Farkındalık, bilinç ve şuur kelimeleri Türk dilinde zaman zaman birbirinin yerine kullanılan yakın anlamlı terimlerdir. Sözlükte bilinç, insanın hem kendisini hem de çevresini tanıma yeteneği anlamına gelmektedir. Aynı şekilde “Algı ve bilgilerin insan zihninde duru ve aydınlık olarak izlenme süreci.”⁸³ olarak tanımlanmaktadır.

Bilinç insanlarda farkındalığın, duyguların, algıların ve bilgilerin kaynağı olarak görülmektedir. Aynı zamanda bilinç, öznenin kendisi hakkında düşünerek kendi düşüncesiyle kendisini kavraması yani kendisini dışarıda bir nesneymiş gibi görüp değerlendirebilmesi durumu olarak kabul edilmektedir.⁸⁴

Peris'in Gestalt terapisi de varoluşçu-insancıl yaklaşım anlayışı üzerine kurulmuştur. Farkında oluş Gestalt terapinin ana kavramıdır. İnsanın kendini gerçekleştirme eğilimiyle doğduğunu, ancak bu eğilimin, değişik sosyal baskılar altında her zaman gerçekleşemediğini, sürekli ket vurulduğunu söylemektedirler.

⁸³ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020.

⁸⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 179.

Geştalt terapisinin amacı bireyin gerçek duygu ve düşüncesinin farkına varmasını sağlamaktır. Farkına varan kişi seçeneklerinin bilincine ulaşır ve bu seçenekler arasından doğru seçimler yaparak daha mutlu bir yaşam oluşturur.⁸⁵

Farkındalık, insanların kendi iç dünyalarında ve çevrelerinde meydana gelen olayları ya da durumları algılayabilme, ayırabilme, tanımlayabilme, kavrayabilme yeteneği olarak görülmektedir.⁸⁶ Alışkanlıklar ile akışına bırakılmış bir hayat içerisinde zaman zaman oluşan farkındalık halleri akıllı varlıklara özgü bir niteliktir. Zira farkındalık düşünme yeteneği ile doğru orantılı olarak ilerleme göstermektedir. İçinde bulunduğu durumun farkına varan insanlar, kuşbakışı bir görüş ile doğru şekilde davranabilme iradesine sahip olabilmektedirler.

Alışkanlık, insan iradesi ile ortaya çıkan aklı davranışları, içgüdüsel hareketlere dönüştürebilir. Hayatını otomatiğe bağlamış, yalnızca alışkanlıkları ile yaşayan insanlar, bir bakıma iradeli bir varlık olma özelliğini kısmen kaybetmiş olmaktadır. Sıradan, monoton, dar kalıplar içerisinde devam eden bu hayat biçimi insanın kendini geliştirmesi ve gerçekleştirmesinin önünde ciddi bir engel olabilir. Bu nedenle insanlar, hayatlarında farkındalık durumuna ihtiyaç duyabilmektedirler.⁸⁷

İnsanın arzusunu doyuran ödül güçlü bir motivasyona sahiptir. İnsan bazen davranışlarının altında yatan arzuların farkında olmayabilirler. Ya da bu arzularını bilinçaltına iterek davranışlarını mantık çerçevesinde gizleyerek daha ulvi amaçlar ile anlamlandırmaktadır. İnsan davranışlarının kökeninde var olan alışkanlık döngüsü çözülebildiğinde, yani davranışı asıl ortaya çıkaran sebep ya da ödül, tetikleyen işaret veya rutinin kendisi bulunduğu, o davranışın değiştirilebilmesi çok kolay hâle gelebilmektedir.⁸⁸

Alışkanlığın farkındalık üzerindeki olumsuz etkisini açıklayan durumlardan biri bağışıklık kazanmadır. Canlılarda görülen bağışıklık kazanma durumu alışkanlıklarla ilgili olabilmektedir. İnsan, hayvan ve diğer canlılar, ilaçlara alıştığı zaman ilaçların etkileri kaybolma belirtileri gösterir. Etki etmemeye başlayan antibiyotikler bunun en tipik örnekleri arasında sayılabilir. Alışkanlık yoluyla bir ilacın

⁸⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 490.

⁸⁶ Bakırcioğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, s. 180.

⁸⁷ Ravaisson, *Alışkanlık Üzerine*, s. 4.

⁸⁸ Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, s. 304, 311.

hem tedavi edici niteliği hem de öldürücü niteliği yok olur. Mesela 1946 yılında İsveç'te sinekler, öldürücü ilaçlardan etkilenmemeye başladıkları için bu ilacı kullananlar dozunu sürekli artırmak zorunda kalmışlardır. İnsanlar, eroin, kokain gibi zehirlere de bu şekilde alışmaktadırlar.⁸⁹

Kişiler alışkanlıklarını değiştirebileceğinin farkına vardığında bunu yapabilecek güce ve özgür iradeye de sahip olmaktadır. Bu farkındalık oluştuğunda kişiler, alışkanlıkların gücünün çerçevesini belirleyerek o gücü aşabilecek bir iradeyi de gösterebilir. Aynı şekilde yaşadığı hayattan mutsuz olan ve bir değişiklik yapmak için nereden başlayacağını bilemeyen insanlar için de bu farkındalık, bir başlangıç noktası oluşturabilir.⁹⁰

Sonuçta farkındalık, farkına varma, bilincin kişide aktif hale gelmesi, verdiği kararın ya da yaptığı davranışın kişi tarafından sorgulanması, doğruluğunun veya yanlışlığının zihinde tartışılması durumudur. Alışkanlıklar ile rutin seyrinde akışına bırakılmış olan hayat, farkındalık ile sorgulanır ve sağlaması yapılır. Bu sayede kişi yaşadığı hayatta hangi tavır ve davranışı niçin yaptığının sorgusunu kendi bilinç düzeyinde tartışarak doğru olanın devamına, yanlış olduğunu düşündüğünün düzeltilmesi gerektiğine karar verir. Farkındalık kişilerin yaşadığı hayatı algılamalarına imkân sağlayan insana özgü bir algı düzeyidir.

Farkındalık denilen insana özgü algı düzeyinin ortaya çıkışını, tıpkı alışkanlık gibi olumsuz bir şekilde etkileyen başka bir durum da bağımlılıktır. Alışkanlık ile bağımlılık arasında paralel bir ilişki, insan bedeninde birlikte yürüttükleri koordineli bir çalışma söz konusudur. Bu sebeple bağımlılık konusuna da kısaca değinilmesi gereklidir.

1.2.4. Bağımlılık

Alışkanlık kavramına bağlı olarak ele alınması gereken diğer bir terim bağımlılıktır. Sözlükte bağımlılık “Bağımlı olma durumu, tabiiyet.”⁹¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Bağımlı olma durumunun bir şeye tâbî olurcasına bağlı olma, etkisi

⁸⁹ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitapevi, C: I, İstanbul 1985, s. 44.

⁹⁰ Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, s. 297.

⁹¹ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 26.10.2020

altında bulunma, aşırı derecede alışkanlık edinme şeklinde tanımlanabilir.⁹² Bağımlılık, kişilerin herhangi bir maddeye, nesneye ya da objeye sosyal hayatını hatta hayati faaliyetlerini, büyük oranda veya tamamen kısıtlayacak kadar bağlı olmasıdır.⁹³ Bazen bu durumdan zarar görse bile birey kendini bu şekilde davranmaktan alıkoyamamaktadır. Mesela alkol ya da kumar bağımlılığı sebebiyle evini, işini, eşini kaybeden insanlar olduğu bilinmektedir.

İnsan hayatındaki bağımlılık, yapılan tekrarlar sonucu müzmin hale gelebilmektedirler. Bağımlılık eroin, kokain, esrar gibi uyuşturucu maddelere yöneldiği zaman kişilerde birbiri içine geçen reaksiyonlar oluşturur. Bunlardan biri fiziksel bağımlılıktır. Yani vücut o maddeye istek duyarak bunu almak için birtakım tepkiler geliştirir. Eroin krizi bunlardan biridir. Kişi, tıpkı istediğini yaptırmak için yere yatıp ağlayan bir çocuk gibi, titreme ve terleme şeklinde tepkilerde bulunur. Diğer bir bağımlılık ise psikolojik bağımlılıktır. Bu durumdaki kişilerde akli melekeler devre dışı kalarak maddeyi almaya devam etme davranışı belirgin biçimde görülebilir. Bu maddeler insanın merkezî sinir sistemini etkileyerek kullanan kişinin algı, bellek, dikkat, düşünce gibi zihinsel işlevlerini, duygu ve davranışını değiştirebilir. Sigara, alkol, uyuşturucu, kumar gibi alışkanlıklara yeni bağımlılıklar eklenebilir. Kötü alışkanlıkların ahlaki ve dinî sonuçlarının yanı sıra ekonomik, sosyal, psikolojik ve sağlık ile ilgili sonuçları da olabilir.

Sıradan bir insan için çok da önemli olmayan bir davranış, bunu bağımlılık hâline getirmiş birey için hayatın en önemli faaliyeti olarak görülebilir. Bunlar varlık ve nesnelere dönük tutku hâline dönüşmüş duygular olabileceği gibi saplantı hâline gelmiş donuk düşünceler de olabilir. Tutku ve saplantı hâline gelmiş davranışlar, insanın düşünce, duygu ve isteklerine ket vurarak mantıksız ve akılsız hareketlerin ortaya çıkmasına da sebep olabilmektedir.

İnsan, haz veren faaliyetin boşluğunu hiçbir şey dolduramadığı için, kaçınılmaz bir biçimde aynı aktiviteyi tekrarlamak arzusu duyabilir. Heyecan ve çekim sona erdikten birkaç saat sonra aynı bağımlılık eğilimine bir öncekinden daha uzun süre geri

⁹² Yaşar Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 423.

⁹³ Oytun Erbaş, **Psikiyatrinin Kara Kitabı**, Siyah Kuğu Yayınları, İstanbul, Şubat 2020, s. 137.

dönmek isteyebilir. Aşırı doz alarak ölen eroin kullanıcılarının asıl amacı intihar etmek değil, haz süresini sınırsız bir biçimde uzatabilme çabasıdır.⁹⁴

İnsan bedeninde alışkanlık ile bağımlılık arasında yakın bir ilişki bulunur. Zira alışkanlık gibi bağımlılık da insanın vazgeçemedikleri arasında yer almaktadır. Alışkanlık ve bağımlılık birbirini tamamlayan, birbirleri ile bütünleşen iki ayrı kavram gibi görünmektedir. Alışkanlıklar bağımlılıkları ya da bağımlılıklar alışkanlıkları doğurabilmektedir. İnsanların günlük hayatın rutin seyrinde sürekli yapmaktan haz duydukları, bir türlü kendilerini alıkoyamadıkları, her gün belli bir miktarda yaparak doyuma ulaştıkları birtakım davranışları bulunabilir. Kişiler bu davranışının doğru olmadığını farkına varsa bile belli bir noktadan sonra vazgeçmek çok zor hale gelebilmektedir. Bağımlılık insan hayatında az ya da çok söz sahibi olabilmektedir.

Alışkanlık dışsal baskı ile değil içsel bir zorunluluk ve cazibe olarak varlığını sürdürebilir.⁹⁵ Alışkanlıklar bir zırh gibi insan bedenini kaplayarak, akıl ve iradeyi devre dışı bırakır. Alışkanlık bir labirente kapatılmış kişinin çaresiz koşuşturmasına benzetilebilir. Gün ışığı girmeyen karanlık bir odaya kapatılmış bir esir gibi alışkanlık ile gece gündüz, aydınlık-karanlık, doğru-yanlış hissedilmez olabilir. İnsanları, şuurdan şuur dışına, iradeden otomatizme geçirerek kendi eli ile robotlaştırabilir.

Bağımlılık ve alışkanlık, onu yapmadan duramama, vazgeçememe halidir. Yaşanılan çağın insana sunduğu imkanlar tutkuları da beraberinde getirmektedir. İlerleyen teknoloji ile ortaya çıkan robot ya da yapay zekâ ürünleri, bilgisayar ve internet ortamında sanal bir dünyanın kapılarını aralamış, en fantastik hikayelerden bile daha cezbedici bir şekilde teknolojik ve sanal bağımlılık şeklinde ortaya çıkmıştır. Teknolojik alışkanlıkların kişi ve toplum ahlakını etkileme gücü, teknolojinin hızıyla doğru orantılı olarak ilerlemektedir. Akıllı telefonlar bu durumun en somut göstergelerinden biri olabilir. İnsanın teknolojinin getirilerini hayatın vazgeçilemez demirbaşları olarak görmesi toplum hayatını ve ahlakını doğrudan etkileyebilir.⁹⁶

Yapılan tanımlama ve açıklamalardan da anlaşıldığı üzere alışkanlık ile bağımlılık insan davranışında birbirine çok yakın şekilde varlığını sürdüren kavramlardır. Türkçede yerleşmiş genel kullanımına bakıldığında insanların sürekli

⁹⁴ Dispenza, **Kendiniz Olma Alışkanlığını Kırma**, s. 317.

⁹⁵ Ravaisson, **Alışkanlık Üzerine**, s. 4.

⁹⁶ Çelik, "Alışkanlıkların Kişi ve Toplum Ahlakını İnşa Etmedeki Etkin Rolü", s. 59.

yaptığı her türlü davranış için alışkanlık terimi kullanılırken; zarar veren kötü alışkanlıklar için genellikle bağımlılık kavramı tercih edilmektedir. Bu sebeple insanlar bir şeye olan tutkularında alışkanlık denildiğinde rahatsızlık duymazken, bağımlılık denildiğinde olumsuz tepkiler ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, kavramların kültürel olarak algılanma biçimiyle ilgili bir çelişkidir.

Sonuçta her iki kavram insan davranışları ile ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple insan davranışları ile alışkanlıklar arasında oluşan yakın paralel ilişkinin üzerinde durulması gerekebilir. Zira sıklıkla tekrar edilen davranışlar neticesinde alışkanlıklar oluşarak kalıcı hale gelebilmektedirler. Bilinçli ya da bilinçsiz olarak ortaya konulan davranış şekilleri, kişi ve toplum tarafından olumlu karşılandığında alışkanlığa dönüşebilmektedirler.

1.2.5. Davranış

Davranış, bireyin eylem, tutum, davranım, muamele ve hareketlerine verilen isimdir.⁹⁷ Davranış herhangi bir nesnenin, canlı bir varlığın ya da organizmanın belli bir ortamdaki hareket şeklidir.⁹⁸ Yani insanın tepkilerini gösterme biçimidir. Hareket etmenin kişiye özgü tarzıdır. Bir organizmanın çeşitli uyaranlar karşısındaki tavrıdır.⁹⁹

Canlıların birbirinden farklı durumlarda ortaya koyduğu tavır, kişinin doğal ya da toplumsal ortamdan gelen uyarıcılara karşı tepkisi veya karşılık verme şekli davranış olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁰ Ruh bilimciler davranış için organizmanın uyaranlar karşısındaki tepkilerinin bütünü şeklinde bir tanımlama yapmaktadırlar.¹⁰¹ Birisine karşı takınılan tavra ve muameleye de davranış denilmektedir.¹⁰²

Başka bir tanımlamaya göre davranış, bir kişinin özellikle ahlak açısından gösterdiği tavrıdır.¹⁰³ İnsanların içinde bulunduğu toplumsal, ekonomik ve kültürel şartlar sebebiyle ortaya koyduğu ve benzer durumlarda bulunan insanları birbirine yakınlaştıran hareketlerdir. Konu kapsamına bireyin yaptığı ya da yaşadığı her şey

⁹⁷ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020.

⁹⁸ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 245.

⁹⁹ Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, s. 1109.

¹⁰⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 245.

¹⁰¹ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020.

¹⁰² Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, s. 1109.

¹⁰³ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, s. 344.

girmektedir. Bu bağlamda düşünceler, hayaller, yürüme, koşma kısaca canlının hayati etkinliklerinin tamamını içerisine almaktadır.

İnsanların günlük hayatlarında görülen davranışlar zaman içerisinde alışkanlık haline dönüşebilir. Edinilmiş bu alışkanlıkların insan hayatına olumlu katkı sağlayan yönleri olduğu gibi hayatı olumsuz bir biçimde etkileyen tarafları da bulunmaktadır. Alışkanlığa dönüşen olumlu ve olumsuz davranışların ayrı ayrı ele alınması konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olabilir.

Alışkanlığın insan hayatına olumlu katkıları bulunmaktadır. Kişinin günlük hayatında gerek farkına vardığı gerekse farkına bile varmadan edindiği ve devam ettirdiği alışkanlıkları bulunmaktadır. Bu alışkanlıklar hayatı kolaylaştırarak, birden çok faaliyeti aynı anda yapabilme becerisini sunmaktadır. İnsanın hem kendi içinde barındırdığı hem de dışa yansıttığı karakteri ve kişiliği ile bütünleşen bu alışkanlıklar bireye özgü niteliklerdir. İnsan hayatında başarının temel anahtarlarından biri, alışkanlık sonucu elde edilen istikrarlı ve azimli çalışma olarak kabul edilir. Her türlü başarının altında alışkanlık ile elde edilen devamlılık sırrı yatmaktadır.

Günlük hayatta insanlar yapılması çok zor gibi görünen başarılarla alışkanlık sayesinde ulaşırlar. Düzenli ve sürekli olarak tekrar edilen davranışlar sonucu alışkanlık edinilir. Mesela düzenli antrenman yapan sporcular bu gayretleri sayesinde ilerleme kaydetmektedir. Usta bir piyanist, acemi bir piyaniste göre daha hızlı ve daha az gayret göstererek piyano çalabilmektedir. Bedenen yapılan işlerde insan, alışkanlık sayesinde daha çabuk ve becerikli hâle gelebilir. Ayrıca ruhsal ve manevi bakımdan kendini de geliştirebilir. Kişilerin sahip olduğu birçok kabiliyetin ve becerinin temelinde alışkanlığın güçlü etkisi görülebilir.

Alışkanlık insan yaşamına mekanik bir düzen sağlar. Bu sayede insan, rutin işleri sistemli bir şekilde yerine getirerek aynı anda birden fazla işi çok çaba harcamadan ve akıl yormadan yapabilme kolaylığına ulaşır. Böylece insan, araç kullanırken, yapacağı diğer işler hakkında düşünüp plan yapabilir ya da telefonla konuşurken çiçek sulayabilir. Kısaca alışkanlıklar günlük hayatta bazı öğrenilmiş davranışları otomatik hale dönüştürüp bilişsel düzeydeki beceri ve davranışlara yer açarak aklî hareketlerin ortaya çıkmasına yardımcı olur.

Alışkanlıkların insan hayatına olumsuz birtakım etkileri de bulunabilir. Bu sebeple davranışın alışkanlık haline dönüşme sürecinde farkındalık düzeyinin yüksek

olması faydalı olabilir. İnsan davranışları gerek eğitim bilimcilerin gerekse din bilimcilerin odaklandığı önemli konulardan biridir. Sahip olduğu alışkanlıklar insanın davranışlarını ve değer yargılarını etkileyebilir. Hayatın hemen her alanında gözlemlenen alışkanlıkların doğru şekilde anlaşılması ve yorumlanması, eğitim ve davranış bilimleri açısından oldukça mühimdir.

Mahatma Gandhi'nin "Söylediklerinize dikkat edin, düşüncelerinize dönüşür. Düşüncelerinize dikkat edin, duygularınıza dönüşür. Duygularınıza dikkat edin, davranışlarınıza dönüşür. Davranışlarınıza dikkat edin, alışkanlıklarınıza dönüşür. Alışkanlıklarınıza dikkat edin, değerlerinize dönüşür. Değerlerinize dikkat edin, karakterinize dönüşür. Karakterinize dikkat edin, kaderinize dönüşür."¹⁰⁴ şeklindeki sözleri alışkanlıkların insan hayatındaki önemine vurgu yapmaktadır. Bazı alışkanlıklar insanın karakterini ve kaderini şekillendirecek güce sahip olabilmektedirler. Sadece söylenen söz değil, kişinin bütün organlarından ortaya çıkan davranış, hayatını etkisi altına alabilir. İnsanların hiç önemsemediği, hafife aldığı, bir kereden bir şey olmaz diye düşündüğü, günlük hayatın akışı içerisinde sessizce ilerleyen, basit görülen davranışlar pişmanlık ile neticelenen alışkanlıklara dönüşme potansiyeline sahip olabilir.

Alışkanlıklar insanın iznini almadan davranış şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Yapılan araştırmalarda ulaşılan sonuçlara göre, aileler kasten fastfood tüketme amacıyla olmasa bile, kendileri için planladıkları ödülleri sebebiyle, fastfood tüketim sıklığı ayda bir iken, farkında olmadan önce haftada bire, ardından haftada ikiye çıkıvermiştir. En sonunda çocuklar sağlığı bozacak miktarda hamburger ve patates tüketir hâle gelmişlerdir.¹⁰⁵

Herhangi bir şeyi tekrar eden kimse bunu yapmaya alışır. Bir şeye alışan, o şey ile ahlakını şekillendirir ve bu karaktere dönüşür. Mesela, yalan söylemeyi alışkanlık hâline getiren yalancı, kötü olduğunu bilse de devam eder. Hatta kendisi için bir önemi olmayan sıradan durumlarda bile yalan söylemeye başlar.

İnsan zihninin çalışma mantığına göre duygusal ve zihinsel şartlanma ve önyargılar alışkanlıkların etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Fıtrat gereği insan, karşılaştığı

¹⁰⁴ <http://adar.org.tr/tr-tr/haberler/627/gunun-sozu-gandiden>, Erişim: 29 Ocak 2017.

¹⁰⁵ Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, s. 29.

her durum ve olayda, daha önce benzer durumlarda karşılaşarak edindiği tecrübeyi kullanır. Alışkanlıklar hemen öne atılarak duruma müdahale etmek ister. Bu nedenle aslında birbirinden çok farklı olan, sadece belli yönlerden benziyormuş gibi görünen durumlarda olayı tüm boyutlarıyla anlayıp dinlemeden önyargılı bir biçimde tavır sergileyebilirler. Kronikleşmiş alışkanlık davranışları bilinci devre dışı bırakarak, şuursuz ve otomatik olarak meydana çıkar. Bu sebeple muhakeme etme, genelleme, soyutlama, durum değerlendirmesi yapma gibi yetiler ya çok az kullanılır ya da hiç kullanılmadığı durumlar olabilir. Kişilerin zan ile ortaya çıkan davranışları olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

İbn Haldun'a göre insan davranışları iklim ve çevre şartlarına bağlı olarak şekillenmektedir. İnsan bedeninde ortaya çıkan davranış biçimlerinden bazıları ruhun kemale ermesini sağlayacak iyi hareketlerdir. Bunlara güzel ahlak denilmektedir. Birtakım davranışlar da ruhun kemale ermesini engelleyecek olan hareketlerdir. Bunlara kötü ahlak denilmektedir. Eğer bedende ortaya çıkan davranışlar iyi ve güzel ahlak kapsamında olursa, ruhun mükemmellik arzusu artar. Sürekli olarak tekrar edilirse ruhun arzusu ve bilgisi iyice pekişir.¹⁰⁶ Sonuç itibarıyla iyi ve güzel ahlak kapsamına giren davranışlar tam olarak yerleşip alışkanlık hâline geldiğinde ruh, olgunluk düzeyine erişmiş olur.

Joseph Butler, zihinsel ve bedensel davranışları aktif alışkanlık olarak nitelemektedir. Ona göre duyum faaliyetleri pasif alışkanlıklardır.¹⁰⁷ Mesela köpekten çok korkan bir insan her gün köpeklerle karşılaştığında bu duruma alışır ve ilk anda ortaya çıkan korku duyumu azalma gösterir. Aynı şekilde sevdiği birini kaybeden insan, üzüntüye zamanla alıştığı için ilk anda yaşadığı üzüntüyü sonraları yaşamamaktadır. İlk anda yaşanan duygu yoğunluğu alışkanlık sayesinde azalmaktadır. Hatta insanın tamamen duygusuz hâle dönüştüğü durumlar da olmaktadır. Mesela yardım kurumlarında çalışan ve çok fakir insanlara yardım faaliyetinde bulunan kişiler bu duyguyu yaşamaktadır. Lakin bu sayede işlerini daha düzgün ve adaletli yapabilme yeteneği kazanmaktadırlar. Yine genel cerrahi uzmanları ameliyat yaralarını her gördüklerinde, diğer insanların tepkilerini vermezler.

¹⁰⁶ Mehmet Kuyurtar, "İbn Haldun'un Ahlak Hakkında Görüşleri", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1992, s. 133.

¹⁰⁷ Joseph Butler, *Analogy of Religion*, Lincoln-Rembrandt Pub., London 1986, s. 296.

Felix Ravaisson’a göre alışkanlık, aktiflik ile pasiflik arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Ona göre devamlılık, aktiflik içinde pasiflik, pasiflik içinde aktiflik anlamına gelmektedir. Duyumun sürekliliği ve onun tekrarı, duyumun solmasına ve bir müddet sonra ortadan kaybolmasına neden olur. Hareketin ve aktif algının sürekliliği ve tekrarı onun kuvvetlenerek daha açık ve kesin hâle gelmesini sağlamaktadır.¹⁰⁸ Mesela çok kötü kokan bir ortamdaki duyumsal yeti aktif haldedir, çünkü o ortamı anlamlandırma sürecindedir, yalnız bir müddet sonra kokunun tamamen yok olduğuna dair olan inanç, aktif faaliyetin pasifize edilmesinin bir sonucu olarak yorumlanabilir.

Koşullanma yöntemleri ve ilkelerine göre insan davranışlarının ortaya çıkmasının birtakım sebepleri bulunmaktadır. Özellikle edimsel koşullanma ile davranışların ortaya çıkma nedenleri vardır. Bu konu tez içerisinde müstakil bir bölümde gerekli yorum ve açıklamalar yapılarak ele alındığı için burada ayrıntılı olarak bahsedilmemiştir.

Sosyal bir varlık olan insan, çevresindeki diğer insanların olay ve durumlar karşısındaki tavır ve hareketlerini görmekte ve onaylanan davranışları taklit etme çabası içerisine girebilmektedir. Bu sebeple insan davranışlarını açıklarken taklit etme davranışının insan hayatındaki yeri ve önemi üzerinde de durulması çalışmanın daha iyi anlaşılması açısından faydalı olabilir.

1.2.6. Taklit

Davranış kavramına bağlı olarak ele alınması gereken diğer bir terim taklittir. Zira insan faaliyetlerinde davranış ile taklit arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Taklit sözlükte “Belli bir örneğe benzemeye veya benzetmeye çalışma, öykünme.” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁰⁹ Bir insanın ya da belli bir grubun hal ve hareketlerini, davranışlarını kasıtlı veya kasıtsız olarak aynıyla tekrarlama alışkanlığına taklit denilmektedir.¹¹⁰ Terim olarak taklit, insanın doğru ya da gerçek olduğunu düşünüp

¹⁰⁸ Ravaisson, *Alışkanlık Üzerine*, s. 59.

¹⁰⁹ Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, s. 1097; *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020.

¹¹⁰ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, s. 1223.

sorgulamadan başkalarına ait söz ve fiillerine tabi olarak onları delil ve hüccet olmadan olduğu gibi kabul etmesidir.¹¹¹

İmitasyon¹¹² ya da mimetizm denilen taklitçilik, taklit etme davranışının genel kavramsal ismidir. Bu terim, bireylerin içinde bulunduğu durum ya da ortamın duygu, fikir, hareket ve özelliklerini benimseyerek benzer şekilde davranma eylemlerini anlatmaktadır.¹¹³ Kavramsal çerçeve içerisinde insan davranışlarına genel olarak bakıldığında taklit etme fiilinin zaman zaman ortaya çıktığı söylenebilir. Başka insanları taklit etme davranışının sadece yaşa bağlı belli dönemlerde değil, hayatın tüm seyri içerisinde her yaştaki insanda görülebileceği bulunmaktadır. Toplum tarafından beğenilen, topluma önderlik misyonu üstlenen insanların tanıtım ve reklamlarda kullanılmasının amacı diğer insanlar tarafından taklit edilmelerini sağlamak olabilir.

İnsanların tutum ve davranışlarını, becerilerini, gelenek ve göreneklerini öğrenmede taklit etme ve örnek alma eğitim ve psikolojide öğrenme yöntemlerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹¹⁴ Taklit süreci çocuk yaşta iken başladığı için belki bu bilince, “gelenğe adapte olma isteği ve heyecanı” da demek mümkündür. Bu taklit safhasını oluşturan adaptasyon karışık duygular, utanma, çekinme ve heyecanla tamamlanır.¹¹⁵

Toplum içerisinde yaşayan bireyler, aktif bir rol, bir sorumluluk alabilecek erişkinliğe ulaştıklarında, anonim şekilde geçmişten gelen davranış kalıplarını bir bütün hâlinde hazır bulurlar. Kişi zaten doğumundan itibaren aşına olduğu bu davranış kalıplarına zihinsel ve ruhsal olarak hazırlanmış ve özendirilmiştir. Bu sebeple toplumun tüm bireyleri tarafından devamlı olarak tekrar edilmektedir. Ayrıca bireyin kendisi de toplum içerisinde başarılı bir fert olarak kabul edilebilmek için bu davranış kalıplarını uygulamaya motive olmuş durumdadır. Söz konusu davranış kalıplarına girebilecek yaşa geldiğinde bunlar kendisine gelenek mekanizmasının doğal işleyişi içinde sunulur. Bu safhada bilinç, büsbütün yok değildir, insanî birtakım dinamikler

¹¹¹ Hasan Kurt, “Taklidi İmanın Tahkiki İmana Dönüşmesi”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012/2, C: I, No: 2, s. 9.

¹¹² **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020.

¹¹³ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 715.

¹¹⁴ Bakırcıoğlu, **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü**, s. 1223.

¹¹⁵ Ali Bulaç, “Kuran’da Tarih ve Gelenek”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, No: 5, Ekim 1987, s. 46.

ayaktadır. Fakat bu bilinç, aslında daha önceden ve farkında olmadan bir hazırlık sürecinden geçirildiği için arzu, özlem ve heyecanla karmaşık bir halde bulunabilmektedir.

Geleneksel toplum yapısı üç temel safhada incelenebilir; taklit, tekrar ve alışkanlık. Bu safhalar genellikle değişimden, yenilikten, hareketten hoşlanmayan durağan bir yapıya sahiptir. Hem insan hem de toplum bu geleneksel yapı içerisinde farkında olmadan, eleştiri yapmayı düşünmeden, bir olayın ya da olgunun doğruluğunu ve yanlışlığını sorgulamadan kısır bir döngü içerisinde dönmeye devam edebilmektedir.¹¹⁶ İlk çocukluk ya da gençlik dönemlerinde ortaya çıkan taklidi davranışların, toplum tarafından kabul gördüğünde birey tarafından tekrarlanma olasılığı artmaktadır. Bu durum süreç içerisinde alışkanlığa dönüşerek kişilerde kalıcı olma eğilimi gösterebilmektedir.

Toplum tarafından beklenen davranış kalıplarına bireyler tarafından uyum sağlayabilme tekrarlar ile pekişmektedir. Bu davranışları gösterirken kişilerde birtakım heyecanlar, kararsızlıklar, karışık duygular, çekingen tavırlar, yapmaktan utanma temayülleri görülse de tekrarlar sayesinde bu durum kolayca aşılarak beklenen davranış kalıplarına dönüşmektedir. Yapılan tekrar davranışların neticesinde bilinç önemini ve etkisini yavaş yavaş kaybederek varlığı hissedilmeyecek bir seviyeye düşebilir. Sonuçta geleneğin olumlu kabul ettiği amaca yönelik rutin bir ilerleyiş görülür. Bu sebeple bilinç ile tekrar arasında zıt bir bağlantı kurulabilir.

Taklit ve tekrar evrelerini izleyen süreçte alışkanlıklar ortaya çıkar. Bu davranışın son safhasını oluşturmaktadır ve artık bireylerde sürekli hale gelme olasılığı fazladır. Artık bu safhada toplumun doğru bulmadığı bütün davranış kalıpları ile yaşanan pürüzler giderilerek adaptasyon sağlanmıştır. Alışkanlık safhasında bilinç önemli seviyede devre dışı bırakılmış olabilir. Böylece fertler, yeni davranış kalıpları üretme ihtiyacı ve arzusu duymayabilirler. Aklederek bilinçli hareketlerde bulunmak yerine bir bakıma kemikleşmiş yapı içerisinde kendilerinden beklenen davranışları ortaya koyma çabası içerisinde dir.

Otomatik olarak ortaya çıkan davranış ve faaliyetlerin önemli bir kısmı alışkanlık sonucu meydana gelmektedir. Bazen taklit ederek bazen kendi irademizi

¹¹⁶ Bulaç, "Kuran'da Tarih ve Gelenek", s. 46.

kullanarak yapmaya alıştığımız alışkanlıklar, fazlasıyla tekrar edildiğinde bilinçli olarak yapıma özelliğini kaybederek otomatikleşir.¹¹⁷ Mesela sokağa tükürmek, sigara içmek gibi alışkanlıklar genellikle taklit ile başlar. İçki, kumar, yalancılık gibi kötü alışkanlıklar da taklit ile başlamakta, felaket ile neticelenmektedir.

Yapılan bu çalışmanın ana konularından birini, taklit ile kazanılan alışkanlıklar sonucunda insanların bilinçsizce yerine getirdikleri ibadetlerin ele alınması oluşturmaktadır. Bu bağlamda taklit kavramından bahsederken bu meseleye vurgu yapılması faydalı olabilir. Ancak tezin ilerleyen bölümlerinde bu durum, daha detaylı bir biçimde işlenerek açıklanacaktır.

İmam Gazali, kişilerin bireysel gelişimleri ile toplumun onayladığı dinî değerlerin etkileşimi neticesinde insanlarda birbirinden farklı dindarlık anlayışları görülebileceğini ifade etmiştir. Ona göre bunlar taklidi¹¹⁸ dindarlık, tahkiki¹¹⁹ ya da ilmi dindarlık, bir diğeri de zevk alınan dindarlık modelleridir.¹²⁰ Genel olarak insanlar içinde bulundukları ve ortak değerler ile yetiştikleri toplumun dinî kültüründe kabul gören ve beğenilen tutum ve davranışları daha çok sahiplenmektedirler.

Günümüzde yazılan bazı din psikolojisi eserlerinde dinî inanç ve hareketlerin taklit edilmesi sadece çocuklara ait bir vasıf gibi anlatılmaktadır. Halbuki Gazali'ye göre bu durum sadece çocuklar için geçerli değildir. Bilakis yetişkinler de taklidi bir iman yaşamaktadır. Bu sebeple Gazali, geniş toplumların inanç biçimini çocukların inanç biçimlerine benzetmektedir.¹²¹

¹¹⁷ Başgil, **Gençlerle Başbaşa**, s. 30.

¹¹⁸ Delillere dayalı olmaksızın sadece çevrenin telkini ile meydana gelen ve âdeta kişinin İslâm toplumunda doğup büyümüş olmasının tabii sonucu olarak gözükten imana taklidi iman denilir. Taklidi iman, inkârcı ve sapık kimselerin ileri süreceği itirazlarla sarsıntıya uğrayabilir. Ehli sünnet bilginlerinin çoğuna göre bu tür iman geçerli sayılsa da kişi imanını aklî ve dinî delillerle güçlendirmekten sorumludur. Geniş bilgi için bkz. Nureddin es-Sabuni, **Matüridiyye Akaidi**, Çev. Bekir Topaloğlu, M.Ü. İlahiyat F. Yayınları, İstanbul, 2015, s. 173-174.

¹¹⁹ Müslüman kelimcılara göre imanı, dinî ve aklî delillerle güçlendirmek gerekmektedir. Çünkü deliller, ileri sürülecek şüphe ve itirazlara karşı imanı korur. İşte delillere, bilgiye, araştırma ve kavramaya dayalı böyle bir imana tahkiki iman adı verilmektedir. Esas olan her Müslümanın tahkiki imana sahip olması, neye, niçin ve nasıl inandığının bilincini taşımasıdır. Tahkik, hak kelimesinden türetilmiş ikinci bir fiil türüdür. İngilizce de tam olarak karşılığı bulunmamaktadır. Bunun anlamı, doğru, gerçek, uygun ve yerinde olanın belirlenmesidir. Bu durumda tahkik, eşyayı gerçekten olduğu şekilde bilmek ve uygun şekilde hareket etmektir. Geniş Bilgi için bkz. Kurt, "Taklidi İmanın Tahkiki İmana Dönüşmesi", s.11.

¹²⁰ Gazali, **Kalplerin Keşfi**, Çev. Ali Kaya, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2010, s. 175.

¹²¹ Gazali, **Dalaletten Çıkış Yolu**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 85.

Taklit yoluyla elde edilen tutum ve davranışlar, gelenek hâlinde yaşatıldığı için oldukça sağlamdır. Bunlarda genellikle, herhangi bir artma veya eksilme olmamaktadır.¹²² Bu insanlar, dinî inanç ve uygulamaları sadece çevrelerinden yapılan telkinlerle bilmekle yetinmekte, dinî inançları, düşünceleri ve davranışları öğrenmek için kişisel çaba harcamaktan ve sorumluluk altına girmekten kaçınmaktadırlar.¹²³ Taklidî dindarlıkta bireyler, sosyal çevrelerini taklit ederek, din adına anlatılanları sorgulamadan kesin doğru kabul etme, körü körüne inanma eğilimindedirler. Tıpkı Mekke müşrikleri gibi babalarından miras kalan dinî gelenekleri ve ritüelleri, akıl süzgecinden geçirmeden olduğu gibi yerine getirme çabası içerisinde olan kişilerin din algıları hurafelerle şekillenmiş olabilir. Mesela günümüzde, Kur'an ve hadislerde çerçevesi çizilmiş olmasına rağmen, belli bir giyinme şeklini ya da belli bir davranışı, din adına genelleyerek sembolleştiren cemaat uygulamalarına rastlamak mümkündür. O şekilde giyinmeyi ya da o şekilde davranmayı cemaate mensup olabilmenin temel kuralı gibi algılayan bireyler, alternatif bir yaklaşımın tartışmasını bile günah kabul edebilmektedir.

İnsan düşünen bir varlıktır. Bu nedenle insanlar, sosyal çevrelerinden öğrendikleri taklidî bilgilerin doğruluğunu araştırmaya yani tahkik etmeye başladığında ideal manada dindarlık gerçekleştirebilir. Çünkü artık din adına kendisine anlatılanları delilleriyle okuyarak doğru ile yanlış birbirinden ayırtırmaya başlamıştır.¹²⁴

Gazali kendi hayatında da taklidî imandan tahkiki imana geçiş sürecini yaşamıştır. Otuzlu yaşlarda ciddi bir kriz yaşayan Gazali, taklit düzeyinde olduğunu düşündüğü fikrî yapısını eleştirerek ciddi bir dönüşüm geçirmiştir.¹²⁵ Varlık ile yokluk arasında bir çöküntü yaşayan Gazali, sadece kendi dinî fikriyatını sorgulamakla kalmamış, taklidî iman ile şekillenmiş toplumun dinî yaşantısını da sorgulamış, eleştirel ve objektif bir bakış açısı ile haz alabileceği bir dinî hayata yönelmiştir.¹²⁶

Gazali'ye göre tahkiki iman ile dinî hayatı yaşayan insanlar, bu hayat şeklinden zevk alabilmektedirler. Zevk alınan dindarlıkta asıl amaç, Allah'ın rızasını kazanmak,

¹²² Gazali, **İtikatta Sözü'n Özü**, Çev. Ömer Dönmez, Hisar Yayınları, İstanbul, 2012, s. 127.

¹²³ Gazali, **İnançta Hassas Ölçüler**, Hisar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 128.

¹²⁴ Gazali, **Dinde Kırk Esas**, Çev. Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yayınları, İstanbul, 2010, s. 95.

¹²⁵ Gazali, **Nurlar Feneri**, Bedir Yayınları, İstanbul, 1966, s. 8.

¹²⁶ Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi**, DEÜ İlahiyat F. Yayınları, İzmir, 1999, s. 21.

Allah’a yakın olmak, bir bakıma kalp gözü ile Allah’ı görebilmektir.¹²⁷ Gazali yaptığı ibadetlerden, dinî inanç ve hareketlerden zevk alabilen insanların, bunu başından savmak ve kurtulmak için görev bilinciyle yapan insanlara göre üst düzey bir dinî hayat sürdürdüklerini düşünmektedir. Bu durum kendisinin yaşamış olduğu bireysel bir tecrübedir. Bu sebeple anlatılması mümkün olmayan, sadece yaşanılarak tadılabilecek bu tecrübeler, ibadetleri, yapmak zorunda olduğu birer görev olarak gören insanlara imkânsız gibi görünebilir.

Yapılan bu çalışmada kavramsal çerçeve içerisinde işlenmesi gereken maddelerden birini de toplum ve gelenek konusu oluşturmaktadır. Taklit edilen davranışların alışkanlığa dönüştürülmesinde toplum tarafından kabul görmüş normların ve geleneğin kişiler üzerinde etkileri olabilir. Taklit ve tekrar ile erdemli davranışları gösterebilen kişiler, zaman içerisinde bu şekilde hareket etmeyi alışkanlık haline getirebilmektedirler. Bu sebeple toplumun sosyal yapısının ve geleneğin insan davranışları üzerindeki etkilerinin incelenmesi konunun kavranması bağlamında oldukça önemlidir.

1.3. TOPLUM VE GELENEK

İnsan sosyal bir varlıktır. Başta Aristo olmak üzere birçok düşünür, insanı toplumsal bir varlık olarak nitelendirmişlerdir.¹²⁸ Toplumu oluşturan bireylerin üzerinde hemfikir olduğu, yapılması teşvik edilen birtakım davranışlar vardır. Uzun yıllar boyunca, toplumun fertleri tarafından yapılagelmiştir. Zamanla davranış kalıbı haline dönüşen, ortaya çıktığı grubun bir tür toplumsal kimliği olarak görülen davranış biçimlerine genel olarak gelenek denilmektedir.

Gelenek kavramının farklı kaynaklarda benzer tanımları bulunmaktadır. Bir nesilden diğer bir nesle aktarılacak çok eski zamanlardan itibaren nakledilen, toplumun tüm bireyleri arasında ortak olarak yaşanan, bu sayede aralarında bir bağ oluşan her

¹²⁷ İlhan Topuz, “Gazali’de Dinî Tutum ve Davranışlar”, **Marife Bilimsel Birikim Dergisi**, Yaz 2011, s. 176.

¹²⁸ Aristo insanı zoonpolitikon bir varlık olarak niteler. İnsan, toplum içinde insani özellikleri ortaya çıkan toplumsal bir varlıktır. Bkz. Aristo, **Nikomakhos’a Etik**, 1097b-10 s. 10; David Ross, **Aristo**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 278.

türlü kültürel miras, bilgi, töre¹²⁹, davranış ve alışkanlık gelenek ya da anane ismiyle tanımlanmaktadır.¹³⁰ Ayrıca bireyler tarafından saygı görmesi ve onlar üzerinde yaptırım gücü olması da vurgulanmaktadır.¹³¹ Gelenek denilebilmesi için bir hayat şeklinin uzun yıllar boyunca yaşanmış olması ve aktarılması gerekmektedir. Bu bağlamda her türlü olay, efsane, düşünce ve alışkanlık kapsam içerisine girmektedir.¹³²

İngilizce karşılığı tradition¹³³ olan gelenek, bir topluluğun var olan toplumsal yapısını ve değer yargılarını koruyup devam ettirebilmek gayesiyle önceki nesillerden miras aldığı, çok büyük sarsıntılar ve dönüşümler yaşamadan belli bir etkileşim içerisinde sonraki kuşaklara naklettiği her türlü inanç, düşünce ve sosyal pratik şeklinde de tanımlanmaktadır.¹³⁴ Gelenek ile örf kavramlarının eş anlamlı olduğu belirtilerek “Toplumda genel kabul gören sosyal davranış biçimleri ve dildeki yerleşik kullanımlar anlamında bir terim.”¹³⁵ ifadelerine yer verilmektedir.

Sosyolojik anlamıyla gelenek bir kimsenin bir şeyi algılaması, algıladığı şekli ile benimsemesi, tekrar tekrar yapması, alışkanlık hâline getirmesi ve onu başkalarına aktarmasıdır.¹³⁶ Sosyolojide gelenek, bir kuşaktan diğerine aktarılan herhangi bir beşerî uygulama, inanç, kurum ya da zanaat için kullanılır ve toplumsal kararlılığın, meşruluğun kaynağı olarak görülür.¹³⁷ Nesilden nesle iletilen düşünce, bilgi ve kültür birikimini kapsayan gelenek, yapısı itibarıyla toplumsal güven, istikrar ve devamlılığı güvence altına alan bir fonksiyona sahiptir.¹³⁸ Çünkü toplumdaki fertler, toplumda var olan belirli davranış kalıplarına göre davranma mecburiyeti duyarlar. Belli olaylar

¹²⁹ Gelenek ile töre arasında farklar bulunmaktadır. Zira töre ortak alışkanlıkların tümünü kapsamaktadır. Töre kavramı ile bir toplum tarafından benimsenmiş, zaman içerisinde yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, gelenek ve göreneklerin hepsi kastedilmektedir. Gelenek ise uzun yıllar boyunca yerleşen, toplum tarafından benimsenen, birçok insanın hayatını ve davranış biçimini etkileyen, yaptırım gücü olan değerlerden oluşmaktadır. Gelenek sosyal bir alışkanlık olduğu için insanların davranışlarına etki eder. Töre ise aykırı davranışların toplum tarafından şiddetle cezalandırıldığı yaptırım gücü çok yüksek yazılı olmayan yasalardır. Bkz. S. Kemal Sandıkçı, "Gelenek-Görenek, Örf-Âdet ve Törenin İslam Dinindeki Yeri ve Önemi", **Din ve Gelenek Tartışmalı İlmî Toplantı**, İstanbul 2011, s. 29.

¹³⁰ Bakırcıoğlu, **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü**, s. 553.

¹³¹ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020.

¹³² Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, s. 516.

¹³³ **Redhouse Yeni Türkçe İngilizce Sözlük**, s. 427.

¹³⁴ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 445.

¹³⁵ **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gelenek>, Erişim: 22.10.2020.

¹³⁶ Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu, **Din Sosyolojisi El Kitabı**, Ankara, 2012, s. 171.

¹³⁷ Mustafa Armağan, **Gelenek**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 12-14.

¹³⁸ Kadir Canatan, "Gelenek, Din ve Modernite (Eğilimler ve Kökler)", **Bilgi ve Hikmet**, Kış-1995, sayı:9, s. 28.

karşısında nasıl doğru davranmaları gerektiğini ezbere bilirler. Bu konuda tereddüt ve endişe yaşamazlar.¹³⁹

Ruth Benedict'e göre gelenek, kişinin doğumundan itibaren davranışlarını ve tecrübelerini şekillendirir. Bireyler toplumda var olan kültürel alışkanlıkları, inançları, değerleri özümseyerek sahip çıkmaya ve korumaya çalışırlar.¹⁴⁰ Kişi içinde bulunduğu, yaşadığı, hayatı öğrendiği kültür ve alışkanlıklarının canlı numunesi olmaktadır. Toplumsal yapı içerisinde gelenek harcında yoğrulan davranış kalıpları bireylerin farkında bile olmadan edindikleri ve ısrarla savundukları alışkanlıklara dönüşmektedirler. Toplamların sahip olduğu gelenek, hayat içerisinde kişilerin sığınabileceği güvenli liman görevi görür. Zira birey, bir konuda karar vermek zorunda kaldığında, onun adına karar veren bir mekanizma vardır. Aklı devre dışı bıraksa da toplumda kabul gördüğü için fertlerin tercih ettiği bir işleyiş şeklidir.

İnsanların çoğu içinde yaşadıkları toplumla öyle bir birliktelik oluştururlar ki bir noktaya gelindiğinde toplum onların benliğini, iradesini, idrakini kuşatarak adeta onları esir almaktadır. Bireysel hür düşünce, akıl yürütmek veya kendi iradesiyle kararlar almak gibi zihni faaliyete girişmekte zorlanan bu kişiler için, içinde yaşadıkları toplumu reddetmek, kendi kişiliğini reddetmekle eşdeğer gibi algılanmaktadır.¹⁴¹ Gelenek kapsamı içerisinde yer alan sosyal ya da toplumsal alışkanlıklar, birçok insanın sorgulamadan, düşünmeden, mantıksal bir potada değerlendirmeden, yapmaları gerektiğine inandıkları için yaptıkları davranışlardır. Bu alışkanlıklar anonim olduğu için nasıl ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte değiştirilebilmeleri bireysel alışkanlıklara göre daha zor olmaktadır. Toplumsal hareketler, alışkanlık haline gelmiş sosyal arkadaşlıklar ve birbirlerini yakinen tanıyan kişilerin kurdukları güçlü bağlar ile meydana gelmektedir. Bu hareketler gelişme sürecinde cemiyetin sahip olduğu alışkanlıklardan beslenir. Ayrıca bireylere yeni bir kimlik hissi ve sahiplenme duygusu verdiği için yeni alışkanlıkları da kazandırmaktadır.

¹³⁹ Yavuz Ünal, "Gelenek Sünnet İlişkisi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 11, Samsun, 1999, s. 83-84.

¹⁴⁰ Ruth Benedict, **Patterns of Culture**, Penguin, London 1934, s. 2-3.

¹⁴¹ Orhan Atalay, **Bilinç ve Put**, Bilge Adam Yayınları, Van, 2007, s. 117.

Toplumun fertlerinin büyük bir bölümünün aynı davranışı tekrar etmesiyle oluşan, aynı şekilde yerine getirilen bireysel alışkanlıkların toplamı toplumsal alışkanlığı meydana getirmektedir. Cemiyetin beklentilerine uygun davranmayan bireyler sosyal statülerini kaybetme, cemiyette dışlanma, uyumsuz damgası yeme riskiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Sosyal statüleri sayesinde elde edebilecekleri faydalardan da cemiyet tarafından mahrum bırakılmaktadırlar.¹⁴²

Tarihsel sürece bakıldığında tamamen demokratik, sürekli ve birleştirici gelenekler olduğu gibi, çürümüş, yozlaşmış, zalimane gelenekler de bulunmaktadır. Geleneğin büyük tehlikesi, içinde bilinç kalmamış davranışları alışkanlık hâline getirebilme potansiyeline sahip olmasıdır.¹⁴³ Bu, zamanla sadece bakış açılarını, düşünme biçimlerini ve davranış tarzlarını değil, ibadetleri dahi alışkanlık hâline getirebilir. O sebeple bu tehlikeyi önemseyip dikkatli davranarak, geleneğin korunmasında ve yaşatılmasında bir sakınca bulunmamaktadır.

Gelenek ile alışkanlık arasında yakın bir ilişki vardır. Zira bir toplumda gelenek olduğu için sıklıkla tekrar edilen birtakım davranışlar zaman içerisinde alışkanlığa dönüşerek kişilerde kalıcı hâle gelmektedir. Yapılan tez çalışmasının ana ekseninde yer alan bu durum, üzerinde uzunca düşünülmesi gereken bir sorun olabilir. Alışkanlık haline getirilmiş geleneksel yaşayış biçimleri, insanlarda var olan din algısı ve dinî değerleri yozlaştırma potansiyeline sahiptir. Bu sebeple geleneksel normlar ile dinî değerler arasında kurulacak alışkanlık köprüsünün dengeli bir şekilde durabilmesi için dikkatli ve bilinçli olmak gerekmektedir.

¹⁴² Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, s. 246.

¹⁴³ Ali Bulaç, “Örf, Âdet ve Gelenek”, *Din ve Gelenek Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul, 2011, s. 296

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÖĞRENME ve ALIŞKANLIK

2.1. ALIŞKANLIK ÇEŞİTLERİ

Hayatın her alanında alışkanlıklardan bahsetmek mümkündür. İnsanların günlük olarak gerçekleştirdikleri hareketlerin yaklaşık yüzde kırkı alışkanlıklardan meydana gelmektedir.¹⁴⁴ Yapılan çalışmanın amacı alışkanlığı hayatın her alanında incelemek değil din eğitimi bağlamında ele almaktır. Yine de alışkanlık çeşitlerini genel bir çerçeve içerisinde işleyerek, yüzeysel bir şekilde bahsetmek konunun anlaşılması açısından faydalı olabilir.

Alışkanlık, hayatın tüm alanlarını kapsayan çok geniş bir yapıya sahip olduğundan birbirinden farklı birçok konuda alışkanlıklardan bahsetmek mümkündür. En genel sınıflamayla bireysel ve toplumsal alışkanlıklar vardır. Bireysel alışkanlıklar kendi içerisinde fizyolojik, psikolojik ve dinî şeklinde ayrılmaktadır. Toplumsal alışkanlıklarda gelenek ve görenekler önemli bir yer tutar. Hem bireysel hem de toplumsal açıdan yararlı ve zararlı alışkanlıklar bulunmaktadır. Dinî ve ahlaki olan ve olmayan alışkanlıklar da ayrı bir kategoride değerlendirilmektedir.

Alışkanlıklar aynı zamanda geçmiş tepkilerin tekrarı olan öğrenilmiş huylardır. Alışkanlıkların gelişmesi için, pek çok davranış silsilesinin aynı sırada ve aynı ortamda tekrar tekrar yapılması gerekmektedir. Aynı şartlar ve benzer tepkiler sürekli olarak bir araya geldiği zaman, farklı unsurlar arasında etkileşim de gerçekleşmektedir. Bu etkileşim bir kez meydana gelince ortam algısı artık sadece tepki vermeyi tetikler.¹⁴⁵

İnsanlar için olumlu ya da olumsuz denilemeyecek, günlük hayatın rutin işleyişinde insana özgü alışkanlıklar bulunmaktadır. Kişilerin hayatlarında sürekli olarak yapmaya devam ettiği alışkanlıklar neyin nasıl yapılacağına kişiye özgü olan biçimdir denilebilir. Her insanın kendine özgü bir yapma şekli vardır. Yumuşak ya da sert yastıkta yatmak, kıyafetlerde renk tercihi, saçını uzatmak ya da kısa kestirmek,

¹⁴⁴ Orhan, “Alışkanlık”, s. 305.

¹⁴⁵ Ömer Demir, “Din Eğitiminde Alışkanlık Bilinci”, *Ekev Akademi Dergisi*, No: 60, 2014, s. 82.

sabah erken kalkmak ya da geç yatmak, giyim tarzı, sabahları kahvaltıyı evde ya da dışarıda yapmak, kahvaltıdan sonra kahve içmek, meyve yemek, bol su içmek, aynı marketten alışveriş yapmak, işe giderken aynı kestirme yolları kullanmak kısacası dinlenme, çalışma, uyuma, beslenme, hayatın rutin seyri ile ilgili tüm alışkanlıklar buna örnek olarak gösterilebilir. Yürüme, konuşma, yeme, içme, uyuma, kavga etme, barışma vb. insanların her zaman yapageldikleri şeyler, o kişiye özgü uygulama biçimine sahip davranışlardır.

Alışkanlıkları sadece fiziksel birtakım davranış kalıplarından ibaret olarak düşünmek doğru değildir. Kişilerin duygusal halleri, iç yaşantıları, fobileri alışkanlık ile ilişkili olabilir. İnsanların duygusal tepkileri de alışkanlık haline gelebilmektedir.¹⁴⁶ Mesela farelerden, böceklerden, yılanlardan ya da karanlıktan korkan kişilerin durumları buna örnek gösterilebilir. Hatta, insanlarla dost olabilen kedi köpek gibi evcil hayvanlardan korkan kişilerin bu korkularının sebebi, erken yaşlarda kendilerine sıklıkla tekrar edilen uyarı sözcükleridir. Başka dinden ve ırktan olan insanları yabancı olarak yadırgamak, zencileri beyazlardan, kadınları erkeklerden biraz daha düşük nitelikte düşünmek alışkanlık haline gelmiş duyuş ve görüş biçimleridir.

Öğrenilerek kanıksanmış olan alışkanlıklar, hayat boyunca varlığını devam ettirerek düzenli ve sürekli bir şekilde kendilerini göstermektedirler.¹⁴⁷ Mesela sigara içmeyi alışkanlık haline getirmiş bir kişinin eli bilinçli olmaksızın hemen sigara paketine uzanmaktadır. Sadece insanların değil örgütlerin, şirketlerin, toplumların ve ülkelerin de alışkanlıkları vardır.

İnsan hayatında önemli roller üstlenen alışkanlıkların faydalı ve zararlı yönleri bulunmaktadır. Her ne kadar fayda ve zarar kavramları insanların hayat şekillerine ve bakış açılarına göre değişiklik gösterebilen bir yapıda olsa da sonuçta genel ahlaka, dine, geleneğe, toplumsal beklentilere uygun kabul edilmeyen birtakım alışkanlıklar vardır.

Din ve ahlak açısından değerlendirildiğinde alışkanlıklar, birincisi yararlı ve güzel, ikincisi kötü ve zararlı olmak üzere iki ana kategoride ele alınmaktadır. Yararlı ve zararlı alışkanlıklar sürekli tekrarlanmaları bakımından benzerlik gösterir. Akla ve

¹⁴⁶ Baymur, **Genel Psikoloji**, s. 108.

¹⁴⁷ Orhan, “Alışkanlık”, s. 302.

mantığa uygunluk açısından bakıldığında birbirlerine zıt bir ilişki içerisinde oldukları görülür. Yararlı ve güzel alışkanlıkların hemen hepsi akla, mantığa ve düşünceye uygundur. Alışkanlıklar ile ahlaki değerler arasında yaşanan çatışmalar kişiyi üzer. Güzel alışkanlıklar fitrata uygun olduğu için bireyi fiziksel ve ruhsal açıdan güçlendirir. Kötü alışkanlıklar ise irade hürriyetini en müsrif şekilde kullanma biçimi olduğu için insan pişman olacağı davranışlarda bulunabilir.

2.2. FAYDALI YÖNLERİ

İnsan hayatının vazgeçilmezlerinden biri olan alışkanlığın faydalı yönleri bulunmaktadır. Hayvanlar açısından içgüdüsel davranışlar ne ise insanlar için de alışkanlık ile meydana gelen psiko-motor davranışlar odur. İnsan için hayati önem taşıyan tecrübe, alışkanlık ve deneyim ile kazanılan bir birikimdir. Alışkanlıklar olmasaydı, insanlar araç kullanmayı, bisiklete binmeyi, yüzmeyi, vb. bir kez öğrendikten sonra hayatın genel akışı içerisinde devam eden rutin faaliyetleri her seferinde yeniden öğrenmek zorunda kalırlardı. Medeniyet ve kültür oluşmaz, yine medeniyetler arasında kültürel temaslar gerçekleşmezdi.

Alışkanlık, hayata pratik bir akış katan, hayatı kolaylaştıran bir nimettir. Alışkanlık, insan için mekanik bir işleyiş, psiko-motor bir düzendir. Rutin işleri sistematik bir şekilde organize ederek, birçok işi kolayca, beyni fazla yormadan yapabilme olanağı sağlamaktadır. Aynı anda birden fazla iş ile uğraşabilmek, mesela çiçek sularken telefon ile konuşabilmek alışkanlık sayesinde olmakta, böylece bu işleyiş insan hayatını kolaylaştırmaktadır. Bu sayede zihin yapılacak işleri önem sırasına koyarak, bazı işlerin geri planda bazılarının da önde yapılmasını sağlayabilmektedir.

David Hume'a göre aynı nedenlerden aynı sonuçların doğması, deneysel bütün ispatlar insanların alışkanlığın gücüne inanması ile ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle alışkanlık, insan hayatının tamamında kişilere rehberlik yapmaktadır. Deney ve

tecrübeler ile kazanılan alışkanlıklar, bireyler için geçmişte yaşadıkları olaylar ile gelecekte karşılaşacakları durumlar arasında bir köprü görevi görmektedir.¹⁴⁸

İnsan hayatında bir sonraki gün, bir önceki günden edinilen bilgilerin kullanıldığı bir basamaktır. Bu sermaye ve birikim bir ömür boyu devam eder ve kültürler bu şekilde bina edilmektedir. Bu işleyiş, insan hayatını daha düzenli, rahat, yaşanabilir hâle getirmektedir. Özellikle zor, sıkıcı, emek ve sabır ile başarılması gereken işler, alışkanlık sayesinde kolay ve zevkli birer uğraş ya da mesleğe dönüşmektedir. İnsanların sahip olduğu bütün meslekler, öğrenme ile başlayıp alışkanlık ile devam eden bir süreçte kolayca yapılabilir hale gelmektedir.

Konuyu sayısız örnek ile zenginleştirmek mümkündür. Mesela, bir berber mesleğin ilk dönemlerinde makası acemi bir şekilde kullanırken ustalaştığında bu acemiliği yaşamamaktadır. Eğer her defasında aynı acemiliği yaşamış olsaydı, insanlar acemi bir insanın önüne oturup tıraş olmak istemezlerdi. Yine bir kasap mesleğin acemilik dönemlerinde zaman zaman elini keserken ustalaştığında aynı sorunları yaşamamaktadır. Bir beyin cerrahı ameliyat yaparken, bir diş hekimi diş tedavisi yaparken, bir asker silah kullanırken hep alışkanlığın insana kazandırmış olduğu birikimden faydalanmaktadır.

Psikoloji terimi olan duyuşal uyum ile alışkanlık arasında benzerlikler bulunmaktadır. Belli bir uyarıcı tarafından bir süre belli bir şiddet ile uyarılan duyu organı, uyarıcının şiddetinde bir değişme olmazsa duyma etkinliğini azaltır. Alıştığı için karşı reaksiyonda bulunmaz. Uyarıcıda artma ya da azalma şeklinde bir değişiklik olduğunda duyu organı tekrar tepkide bulunabilir. Bu duruma duyuşal uyum ismi verilmektedir.¹⁴⁹ Mesela parfüm sıkıyan insanların ilk anda aldıkları kokuyu daha sonra duymuyor olmaları duyuşal uyuma örnek olabilir.

Duyuşal uyum, insanların hayatını çekilmez olmaktan kurtarır. Kişilerin sosyal çevrelerinde var olan uyarıcılara karşı dikkatleri zamanla azalmaktadır. Bu sayede odaklanma kabiliyetinin bütün gücü, arzu edilen işe yoğunlaşabilir. Eğer duyuşal uyum olmasaydı ve insanlar sürekli olarak çevredeki uyarıcıların farkında olsalardı

¹⁴⁸ Karl Vorlander, **Felsefe Tarihi**, Çev. Mehmet İzzet-Orhan Saadeddin, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 470.

¹⁴⁹ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 102.

herhangi bir işe odaklanmaları ve başarılı olmaları oldukça zor olabilirdi. Bu sebeple hayat, katlanılamaz bir şekilde dönüşerek bireyleri intihar noktasına götürebilirdi.

Günlük hayatta sıradan hâle gelen somut ya da soyut insan için faydalı birtakım alışkanlıklar bulunmaktadır. Mesela, bol su içmek, az yemek, cömert olmak, yardımsever olmak bunlardan bazılarıdır. Bilinçli ve kontrollü olmak kaydıyla alışkanlıkların faydalı yönlerinden hayat boyu istifade edilebilir. Ancak bu durumun tam tersine dönmesi de her an için mümkündür.

Karar verme sürecine normalde aktif olarak katılan beyin, bir alışkanlık durumunda tam anlamıyla katılmayabilir. Ya çok çalışmayı bırakır ya da başka olay ve durumlara aktif olarak odaklanır. Yani kötü bir alışkanlık ile şuurlu olarak mücadele edilmediği ve yerine rutin hâle gelecek yeni davranış kalıpları koyulmadığı sürece, önceki davranış kalıpları otomatik olarak devreye girebilir. Alışkanlıkların farkına varmak, nasıl işlediğini bilmek, alışkanlık döngüsünün yapısını anlamak, alışkanlıkları tanımlamak onları daha kolay kontrol edebilmeyi sağlamaktadır. İnsan alışkanlığı tanımlayıp somutlaştırdığında daha kolay kontrol edebilme, yönlendirebilme olanağına sahip olabilmektedir.¹⁵⁰

Alışkanlık insan bünyesinde iradeyi ele geçirip farkındalığı en az seviyeye indirdiğinde kişiler kendilerinin bile nasıl yapabildiklerine inanmakta zorlandıkları davranışlarda bulunabilmektedirler. İnsan hayatında sayısız nimetleri bünyesinde barındıran alışkanlıkların, çift kutuplu bir niteliğe sahip olduğu için, doğru şekilde kullanılmadığında hangi olumsuz sonuçları doğurabileceği üzerinde durularak, konunun tüm yönleri ile anlaşılması sağlanmalıdır.

2.3. OLUMSUZ ETKİLERİ

İnsanın sahip olduğu alışkanlıkların olumsuz etkileri bulunmaktadır. Hayat içerisinde, insana kolaylıklar sağlayan alışkanlıklar olduğu gibi zorluklar çıkaran alışkanlıklar da vardır. İnsan iradesine etki edebilen alışkanlıklar, kontrolden çıktığında kişiyi hakimiyeti altına almaktadır. Böylece fertler kendini gerçekleştirme, yeteneklerini ortaya koyabilme ve geliştirebilme fırsatından mahrum kalmaktadır.

¹⁵⁰ Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, s. 21.

Alışkanlıklar insanın hayatını ne kadar çok ele geçirirse o kadar çok duygusal hissizlik yaşanarak duygusal anlamda körlük ve sağırlık durumu ortaya çıkabilir. Özgünlük ve yaratıcılığı yok olan insan, var olan güç ve yeteneklerini kullanamadığı gibi potansiyel olarak var olan ve geliştirdiğinde ortaya çıkabilecek olan kabiliyetlerinin farkına bile varamayabilir. İnsan bir bakıma başka biri olarak doğar, yaşar ve ölür. Kısır bir döngü içerisinde alışkanlıkları ile kendini tekrar ederek yaşamını sürdürür. İnsandaki irade hürriyeti doğru bir amacı takip etmiyorsa insan, alışkanlıklarını hayattaki tek amacı zannederek onların peşinden sürüklenebilir.¹⁵¹

Toplumların aradan uzun zaman geçmiş olsa bile alışkanlıklarından vazgeçemedikleri görülmektedir. Hazır yemeğe alışmış tembel bir toplum, karakterinin bir parçası haline gelmiş ve kemikleşmiş bu durumdan memnun olduğuna inandığı için gerileme ve yıkılma dönemlerinde bile hazır yemek peşinde koşmaktadır. Bir şeyler üretmesi gerektiğini kavrayamadan, gasp yoluyla elde etme saldırganlığı içine bile girebilir. Zira kendi gayreti ve emeği ile bir şeyler üretebilme alışkanlığı kazanamadığı için başkasından hazır almak arzusundadır. Mesela Somali’de yerin iki üç metre altından su çıkıyor olmasına rağmen, kendi emeği ile üretme alışkanlığı olmayan bir toplum yapısına sahip oldukları için su sıkıntısı çekmektedirler. Avrupa milletlerinin sömürgesi konumunda olan birçok toplumda benzer durumlar ile karşılaşmak mümkündür.

İnsan beyninde kodlanmış olan alışkanlıklar, tıpkı sönmüş volkanlar gibi, hiç beklenmedik bir zamanda faaliyete geçebilirler. Beynin kıvrımlı yapıları içerisinde beklemekte olan alışkanlıklar, belli bir sistem içerisinde listelenirken iyi ya da kötü ayırt edilmeksizin düzenlenmiştir. Yıllarca bastırılmış ve bilinç düzeyinin çok altında gizlenmiş en kötü ve karanlık alışkanlıklar bile hiç beklenmeyen bir anda ortaya çıkabilirler.¹⁵²

İnsanların iyi ile kötüyü ayırt edebilmeleri için genel olarak toplumsal ve dinî kurallara göre neyin iyi neyin kötü olduğu bilgisine sahip olmaları gerekmektedir. Doğru bilgiye sahip olmadan doğru sonuçlar elde edilemez. Doğru bilgiye sahip olamayan insanlar doğru davranışta bulunduklarını zannederek yanlış davranışta ısrar

¹⁵¹ Tarhan, *Akıldan Kalbe Yolculuk*, s. 45.

¹⁵² Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, s. 22.

edebilirler. Zira cehalet ile var olan ve cehaletten beslenmeye devam eden alışkanlıklar insan hayatında çokça görülmektedir. Özellikle kötü alışkanlıklar cehaletin beslendiği ana kaynaktır. Bu nedenle insanların kötü alışkanlıkların olası zararları ve geri alınamayan tahribatları hakkında bilinçlendirilmeleri gerekmektedir.¹⁵³

Dinî açıdan günah kapsamına giren ve insanların yanlış olduğunu bilerek yapmaktan vazgeçemedikleri birtakım alışkanlıklar vardır. Alkol, kumar, hırsızlık, zina, uyuşturucu madde bağımlılığı bunlar arasında sayılabilir. Yine en fazla bağımlılık yapan sigara da bu kategoride değerlendirilebilir. İnsanları sosyal hayattan koparan internet ve bilgisayar oyunları, cep telefonu çağdaş alışkanlıklar arasında sayılabilir. Bu alışkanlıklar normalde günah olmamakla birlikte yapılacak olan dinî bir görevi unutturduğunda, ya da internet ortamında günah sayılabilecek bazı olumsuz görüntülere ve bilgilere ulaşıldığında durum değişebilir.

İnsana zarar veren, insanlar arasındaki ya da Allah ile insan arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyen, bu ilişkilerin sağlıklı ve düzenli yürütülmesine engel olan davranışları alışkanlık hâline getirmek yanlıştır. Yine günlük hayatın rutin seyrinde yer alan, tırnak yemek, burun karıştırmak, diş sıkmak, parmak emmek, geçirmek vb. gibi toplum içinde yapılması hoş karşılanmayan birtakım alışkanlıklar vardır.

Neticede çift kutuplu bir yapıya sahip olan alışkanlığın din eğitiminde uzman kişiler tarafından doğru şekilde planlanmaları ve bireylere kazandırılmaları gerekmektedir. Edinilmeleri ve bırakılmaları oldukça zor olan alışkanlıkların insanda nasıl bir güce sahip olduğu hakkında değerlendirilmeler yapılması gerekmektedir.

2.4. ALIŞKANLIKLARIN GÜCÜ

Günlük hayatın akışı içerisinde insanlar, arzu ve istekleri doğrultusunda davranışlarına yön vermek isterler. Haz alınan arzular tekrara bağlı olarak genelde alışkanlıklara dönüşmektedir. Haz duygumuzun güdülediği alışkanlıklarımız hayatımızı yönlendirmektedir. Mesela medya sektöründeki ürün reklamlarının ana amacı insanlardaki bu arzu gücünü uyarmaktır. Bu arzular alışkanlığa dönüştüğünde yapılan reklamlar başarıya ulaşır. Aslında çağdaş dünyada karşılaştığımız bu durumun

¹⁵³ Demir, “Din Eğitiminde Alışkanlık Bilinci”, s. 88.

ortaya çıkardığı hakikatin bağlı olduğu kural insanlık tarihi kadar eskidir. Zira reklam sektörü de yeni ürünleri insanlara alışkanlığımızın bize sağladığı güç ile tanıtmaktadır. Nitekim insanoğlu doğası gereği var olan alışkanlıklarından yola çıkarak yeni alışkanlıklar kazanmakta ve daima bir uyum içerisinde hayatını sürdürmeye çalışmaktadır.

Alışkanlıkların gücü, tarih boyunca yadsınamayacak düzeyde büyük olmuştur. Ortaya çıkan her türlü toplumsal ve teknolojik gelişme bu güce daha da büyük bir ivme kazandırmıştır. Modern ve teknolojik bir dönemin sosyolojik ortamını yaşayan günümüz insanları, bugün alışkanlık paradigmasının öznesi olarak her gün bu değişime ayak uydurmaya ya da bununla var olmaya çalışmaktadırlar. Ancak tezin üçüncü ve dördüncü kısmında daha detaylı bir şekilde işleneceği gibi bu etki ve var olmanın sonuçları alışkanlık bağlamında genellikle negatif olarak ayrılmaktadır. Toplumda rol model olarak görülen insanların sahip olduğu alışkanlıklar, popüler kültürün sağladığı medya ve reklamcılıkla insanlara sunulmakta ve böylelikle doğrudan bir etkilenme durumu ortaya çıkmaktadır.¹⁵⁴ Doğrudan ve dolaylı olarak epistemik bir alışkanlık sürecini yaşayan çoğu insan, nihayetinde yeni alışkanlığıyla toplumda kendine yer bulmakta ve bunu ontik bir süreçmişçesine kabullenmektedir. Başta sigara, alkol ve kumar gibi alışkanlıkların oluşmasında, örneklik teşkil eden insanların tutumları, yaşayış tarzları insanları cezbeden örnekler olarak sunulmaktadır. İşte tam bu nedenledir ki, sigara ve alkol reklamlarına her geçen gün kısıtlamalar getirilerek, insanlarda oluşacak örneklik düzeyinin ve negatif alışkanlıkların önlenmesine çalışılmaktadır.

İnsanda var olan arzu ve istekler alışkanlığa dönüşürken yavaş ilerlediği için farkına varmak zor olabilir. İnsan, alışkanlıkların etkilerini ve sonuçlarını genellikle gözden kaçırabilirler.¹⁵⁵ Gerek yararlı gerekse zararlı olarak nitelendirilebilecek olan alışkanlıklar, insan haz almaya devam ettiği müddetçe yapmak arzusunda olduğu davranışlardan oluşmaktadır. Zararlarını biliyor ve aklen kabul ediyor olsalar bile yapmaktan kendilerini alıkoyamadıkları görülmektedir. Sigaranın zararlarını gayet iyi bilen doktorlardan bazıları sigara içmeye devam etmektedirler.

¹⁵⁴ Lauren R. Bamberger, **Okuma Alışkanlığını Geliştirme**, Çev. Bengü Çapar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 306.

¹⁵⁵ Duhigg, **Alışkanlıkların Gücü**, s. 51.

Alışkanlıkların insan bünyesine fizyolojik ve psikolojik açıdan birtakım etkileri bulunmaktadır. Bireyler genellikle güçlü bağlar ile alışkanlıklarını benimsedikleri için değiştirilmeleri de zor olmaktadır. Yani alışkanlıkların gücü ile değişime karşı direnme kapasitesi doğru orantılı ilerlemektedir. Kişiler alışkanlıklarını ne kadar çok sahiplenmişlerse değiştirme konusunda o kadar direnç göstermektedirler. Alışkanlıkların değiştirilip değiştirilemeyeceği konusunda filozoflar tarafından tartışılmıştır.

Aristo'ya göre insan benimsediği belli bir davranış biçimini zamanla alışkanlık hâline getirmektedir. Kişide artık yerleşik hâle gelen bu davranış, zor da olsa, eğitim yoluyla değiştirilebilir.¹⁵⁶ Çünkü bireyin sahip olduğu ahlaki davranışların hiçbirisi tabii değildir yani kişi, davranış biçimleri arasında geçiş yapabilir. İnsan, olay ve durumlar karşısında farklı zamanlarda farklı davranışlarda bulunabilir.

Farabi'ye göre insan, akıl sahibi ve iradesini kullanabilen bir varlık olduğu için, doğuştan gelen eğilimleri ve sonradan kazandığı alışkanlıkları teorik olarak değiştirebilmesi gerekir. Lakin sıradan bir hayat süren kişilerin, fitratlarında var olan kötü ahlak ve alışkanlıkları kendi iradeleri ile değiştirebilmeleri zor görünmektedir.¹⁵⁷ Ancak bunu imkânsız görmenin doğru olmadığını düşünür. O'na göre insan doğasını tümüyle iyi ya da kötü görmek yanlıştır. Doğru ya da yanlış davranışlarda bulunmayı cüzi iradesiyle insan kendisi seçer ve bu davranışların neticesinde iyi ya da kötü kabul edilir.¹⁵⁸ Farabi'ye göre alışkanlık hâline henüz gelmemiş davranışlar yapılırken kişiyi zorlar. Alışkanlık hâline geldikten sonra ise kolaylaşır ve kişi zorlanmadan davranışı yapar. Aynı şekilde alışkanlık hâline gelmiş davranışlar değiştirilmek istendiğinde yine kişiyi zorlar. Sevimsiz gelir. İnsan bu duruma sabreder ve doğru olanı yapmaya devam ederse zamanla bu alışkanlık bırakılır. Artık kişi bu alışkanlığı yapma isteğinden vazgeçer.¹⁵⁹ İnsan zorlansa bile akıllı bir varlık olduğu için değişebilir ve alışkın olduğu davranışların yerine yenilerini alışkanlık hâline getirebilir.

¹⁵⁶ Will Durant, **Felsefenin Öyküsü**, Çev. Eder Gürol, İz Yayınları, İstanbul 2002. s. 166.

¹⁵⁷ Farabî, **es-Siyaset'ul Medeniyye**, Çev. Mehmet Aydın-Abdülkadir Şener-M. Rahmi Ayas, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 43-44.

¹⁵⁸ Farabî, **Farabî'nin Üç Eseri-Mutluluğu Kazanma, Eflatun Felsefesi, Aristo Felsefesi**, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s.19.

¹⁵⁹Hanifi Özcan, **Farabî'nin İki Eseri/Siyaset Felsefesine Dair Görüşler**, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 34.

İbn Sina'ya göre alışkanlık sebebiyle insanların sahip olduğu kötü huy ve davranışlar istendiği takdirde değiştirilebilir. Sadece filozof değil aynı zamanda tıp doktoru olan İbn Sina, bu konuda da çözüm olarak doktor hasta ilişkisini önerir.¹⁶⁰ Ateşi yüksek olan hastaya doktor, ateşini düşürmek için soğuk tedavisi uygular ya da hastanın vücut ısısı çok düşükse sıcak tedavisi ile iyileştirmeye çalışır. Tıpkı bunun gibi manevi hastalıkların tedavisinde zıt yöntemler uygulanmalıdır. Mesela cimri birinden cömert gibi davranması istenmelidir.

İmam Gazali'ye göre bazı kişiler alışkanlıkların değiştirilemeyeceğini söylerken bu düşüncelerinde yanılmıştır. Bu kişiler alışkanlığın insanlarda fiziksel özellikler gibi olduğunu, tıpkı kısa boylu bir insanın uzun boylu, esmer tenlinin beyaz tenli, kara gözlünün mavi gözlü yapılamayacağı gibi asla değiştirilemeyeceğini iddia etmişlerdir. Eğer ahlakın değişmesi mümkün olmasaydı, Allah'ın kitabında ve Hz. Peygamberin hadislerinde bu yönde tavsiyelerin olmaması gerekirdi. Ancak bu durum insandan insana farklılık gösterebilir.¹⁶¹

Ragıp el-İsfehani, insanın doğuştan gelen karakterine seciye ismini verir. Doğuştan olmayıp sonradan kazanılan davranışlara da alışkanlık demektedir. Alışkanlıklar yaratılmış varlıkların, seciye ise yaratıcının fiilleridir. İnsan davranışlarının yaratılıştan gelen karaktere zıt bir seyir izlememesi gerekmektedir.¹⁶²

Jean Jacques Rousseau, değişmeden kalan şeye doğa derken, içinde bulunulan şartlara göre değişene alışkanlık demektedir.¹⁶³ Eğitim felsefesi alanında yazdığı bir eserine Rousseau, "Her şey Yaratıcının elinden çıktığında iyidir; insanoğlunun elinde bozulur. İnsanoğlu, hiçbir şeyi hatta insanı bile, doğal şekliyle istemez." cümlesiyle başlar. Rousseau'ya göre insan doğasına ulaşabilmek için alışkanlıklar ile kazanılmış birtakım özelliklere bakmak yeterli değildir ve yanıltıcı olabilir. Zira insan şartlar değişmediği müddetçe alışkanlıklar sonucu oluşan tutum ve davranışlarını muhafaza etmeye çalışır.¹⁶⁴ Ancak şartlar değiştiğinde, alışkanlık sonucu oluşan davranışlar ve eğilimler de değişime uğramaya başlar. Mesela soğuk iklimde yaşarken beğenerek

¹⁶⁰ İbn Sina, **Risale fi'l-Ahd**, Mısır, 1328, s. 157.

¹⁶¹ Gazali, **Kimya-yı Saadet**, Çev. Ali Arslan, Ataç Yayınları, İstanbul, 2015, s. 338-339.

¹⁶² Ragıp el-İsfehani, **ez-Zeria ila Mekarimi's Şeria**, Darüs Selam, Kahire, 2007, s. 97.

¹⁶³ Tüfenkci, **Din Felsefesi Açısından İnsan Doğası**, s.75.

¹⁶⁴ Jean Jacques Rousseau, **Emile**, Çev. Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 5.

giydiği kalın bir giysiyi, ne kadar severse sevsin, sıcak iklimde yaşamaya başladığında giyemez.

Alışkanlık sadece bir durum değil bir nitelik ve bir özelliktir. Alışkanlığı meydana getiren şey değişimin zaman içinde gerçekleşmesidir. Alışkanlık, kendisini üreten ve sürüp giden ya da tekrarlanan değişiklik kadar güçlüdür. Yani alışkanlık varlığın içinde, bir değişime karşı gelişen ve bizzat bu değişimin devamlılığı veya tekrarıyla meydana gelen bir niteliktir.¹⁶⁵

Nurettin Topçu'ya göre insanda doğuştan gelen huy atılamaz, sadece düzeltilebilir ya da eğitilebilir. Sonradan kazanılan alışkanlıklar ise düzeltilemediği taktirde atılabilir.¹⁶⁶ Cahiliye döneminde gayrı ahlaki yaşam tecrübesine sahip bir sahabenin, Müslüman olduktan sonraki keskin değişimi bunun canlı örneğidir. Bu aynı zamanda insanın özünde var olan ahlaka aykırı arzu ve isteklerin kontrol edilebileceğini de gösteren somut bir örnektir.¹⁶⁷

Ali Fuat Başgil'e göre ilim ve terbiye, alışkanlıkları değiştirmemekte sadece örtmektedir. Terbiye ile değiştirildiği sanılan alışkanlıklar, zamanı ve yeri gelince ortaya çıkmaktadır. Kötü mayalı bir insandaki terbiye ve nezaket, cam üzerindeki boya gibidir.¹⁶⁸ İnsan, alışkanlıklarının bazılarını değiştirebilir, bazılarını ise değiştirmesi mümkün değildir. İnsanların değiştirilebilir ve değiştirilemez alışkanlıklarının neler olduğunu doğru şekilde tahlil etmeleri gerekmektedir.

Alışkanlıkların değiştirilmesinde her insanda standart olarak uygulanabilecek, kesin olarak işe yarayacak, spesifik adımlardan oluşan bir yöntem mevcut değildir. Hiçbir zaman yok olmayan, sönmüş bir yanardağ gibi insanın bilinçaltında pusuda bekleyen alışkanlıklar, alternatifleriyle değiştirildiği zaman bastırılabilirler. Değiştirilmiş bir alışkanlığın o şekilde kalıcı olabilmesi için kişilerin gerçekten bunu değiştirdiklerine inanmış olmaları gerekmektedir.¹⁶⁹

Değişime direnmek insan doğasında vardır. Bu nedenle insan doğası mevcut durum iyice kötüleşinceye, artık devam edilemeyecek son noktaya gelinceye kadar değişime direnç gösterir. Hem birey hem de toplumlar için bu durum geçerlidir. İnsan

¹⁶⁵ Ravaisson, **Alışkanlık Üzerine**, s. 10.

¹⁶⁶ Nurettin Topçu, **Ruhbilim: Psikoloji**, Üçler Basımevi, İstanbul, 1949, s. 120,121.

¹⁶⁷ Mustafa Cora, **Kur'ân'a Göre Heva**, Etüt Yayınları, Samsun, 2013, s. 175.

¹⁶⁸ Başgil, **Gençlerle Başbaşa**, s. 39.

¹⁶⁹ Duhigg, **Alışkanlıkların Gücü**, s. 101.

doğası mevcut gerçekliği görmedikçe değişim ihtiyacı hissetmemektedir. Bu nedenle insanların öncelikle mevcut alışkanlıklarının kötü olduğunu kabul etmeleri ve değişimi bir ihtiyaç olarak benimsemeleri gerekmektedir.¹⁷⁰ Bu noktaya ulaştıktan sonra zor da olsa değişim gerçekleşir. Mesela sigarayı asla bırakamayacağını düşünen bazı insanlar, kanser olduklarını ve birkaç ay ömürleri kaldığını öğrendiklerinde hayatlarının son aylarını sigaradan uzak geçirmektedirler. Eğer yaşanmış olaylar olmasaydı, bunu başarmış insanlar olmasaydı, insanın alışkanlıklarını değiştirmesinin imkânsız olduğunu söylemek mümkün olabilirdi. Lakin yaşanan hayatta kötü alışkanlıklarından kurtulmuş insanlar vardır. Yılların bağımlısı alkoliklerin bırakabilmeleri buna örnektir. Yine nice hantal şirketlerin dönüşüm geçirdikleri görülmüştür. Liseyi bile bitirememiş kişilerin başarılı yönetici olabildikleri bilinmektedir. Alışkanlıklarını değiştirdiğinde hayatının akışı değişen birçok insan bulunmaktadır. Allah insana iradesini kullanarak değişebilme yeteneği vermiştir. Başarıya inanan ve mücadeleyi bırakmayan, yenilgiyi kabullenmeyen insanlar bunu başarmıştır.

Alışkanlıklar direnme gücü açısından farklılık gösterir. Bazıları baskıya ve analize kolay bir şekilde rıza gösterir. Bazıları ise daha inatçı ve karmaşıktır. Bu yüzden sabırla daha uzun süre üzerinde çalışmak gerekmektedir. Hatta bazıları için değişim hiçbir zaman tatmin edici sonuçlar vermeyebilir. Tam olarak değiştirilememiş olsa da iyileştirilmiş hâle gelmiş olması bile başarı olarak kabul edilebilir.

İnsanın günlük hayatında diğer alışkanlıkları doğrudan etkileme gücüne sahip kilit taşı ya da dönüm noktası denilebilecek alışkanlıklar bulunmaktadır. Kişiden kişiye değişebilen bu alışkanlıklar, bazen son derece sıradan basit rutinlerden oluşuyormuş gibi görünse bile, çok büyük değişimlerin kapısını aralayabilme gücünü özünde barındırmaktadır. Kilit taşı alışkanlıklar domino taşları gibi insan yaşamındaki diğer alışkanlıkları da doğrudan etkileme gücüne sahiptir.¹⁷¹ Mesela egzersiz insanların günlük hayatına görünenden ya da beklenenden çok daha fazla etkiye sahiptir. Kişi egzersiz yapmayı alışkanlık hâline getirdiğinde doğal olarak hayatındaki diğer davranış kalıplarını da değiştirmeye başlar. Daha doğru şekilde beslenmeye,

¹⁷⁰ Dispenza, **Kendiniz Olma Alışkanlığını Kırma**, s. 6.

¹⁷¹ Duhigg, **Alışkanlıkların Gücü**, s. 117-118.

daha verimli ve istekli çalışmaya motive olur. Daha az sigara içerek, karşılaştığı sıkıntılı durumlara karşı daha sabırlı davranır. Daha az alışveriş yapıp daha az stresli bir hayat sürer. Çünkü egzersiz, kilit taşı ya da dönüm noktası alışkanlıklardan biridir.

Bir alışkanlığı değiştirebilmenin ilk şartı farkına varabilmektir. Akabinde değiştirilmesi gerektiğinin kararını alabilmektir. Bunu yapabilmek için çok büyük bir gayret ve güçlü bir irade gerektiğinin bilincinde olan bireyler, alışkanlıkların rutinlerini ödülleri ile değiştirebilmelidirler. Herhangi bir davranışın alışkanlığa dönüşmesinden önce bilinçli insanlar otokontrolü elden bırakmamalı, kontrollü bir biçimde hareket etmelidirler. Böylece istedikleri zaman alışkanlıktan kurtulmaları daha kolay hâle gelir. Aklı devre dışı bırakarak bilinçsiz bir biçimde alışkanlıklarının peşinden koşan insanların bunun yanlış olduğunun farkına varmaları ve kurtulabilmeleri daha zor olmaktadır.

Öğrenilmiş davranışların tekrar edilmesi ile alışkanlık oluşmaktadır. Bu durum kişiden kişiye farklılık gösterse de belli bir zaman tekrarlandığında sonuca ulaşılmaktadır. Kişiyi öğrenilmiş davranışları yapmaya zorlayan birtakım güdüler ve içgüdüler bulunmaktadır. Bu bağlamda güdü ve içgüdü hakkında temel bilgiler verilmesi gerekmektedir.

2.5. GÜDÜ VE İÇGÜDÜ

İnsan hayatında öğrenme ve öğrenilmiş davranışların tekrarlanmasında güdü ve içgüdüler önemli roller üstlenmektedir. Öğrenmeye dönük arzu ve istekler bu sayede açığa çıkmaktadır. Öğrenilmiş davranışların tekrar edilerek alışkanlık haline dönüşmesinde yine güdü ve içgüdülerin etkileri bulunmaktadır. Kişilerin bir davranışta bulunmaları için onları buna teşvik eden uyarıcıların olması gerekmektedir. Bu bağlamda güdü ve içgüdünün ne olduğunun ve insanda nasıl açığa çıktığının irdelenmesi yararlı olacaktır.

Güdüler, organizmayı davranışta bulunmaya iten ve bu eylemi yönlendiren içsel uyarım, motif ve dürtülerdir. Kişilerin enerjilerini belli bir hedefe odaklayan nedenlerdir. Bunlar her insanda görülebilen tipik duygular, istekler, beklentiler ve

kaygılardan oluşmaktadır.¹⁷²Güdüler gerek bilinçli gerekse bilinçsiz olarak belli davranışları doğuran, devamlılığını sağlayan ve bu davranışa yön veren güç, saik olarak tanımlanmaktadır.¹⁷³

Güdü (motivasyon), istekleri, arzuları, gereksinimleri, dürtüleri ve ilgileri kapsayan genel bir kavramdır. Açlık, susuzluk, cinsellik gibi fizyolojik kökenli güdülere dürtü adı verilir. İnsanlara özgü başarıma isteği gibi yüksek dürtülere de gereksinme (ihtiyaç) denilir. Güdüler organizmayı uyarır ve faaliyete geçirir. Organizmanın davranışını belirli bir amaca doğru yöneltir.¹⁷⁴ Güdü bir insanı bir davranışa zorlayan, harekete geçiren güçtür. Doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü, sevap ya da günah, ahlaki ya da değil bütün davranışların temelini güdüler oluşturmaktadır.¹⁷⁵ Örneğin, bir öğrenci her gün okula gider, insanlar her sabah işlerine gider, bir hırsız soygun yapar, üniversite sınavlarına hazırlanan bir öğrenci, doktor ya da mühendis olma hayalleri kurar, evlilik hayali kuran genç insanlar gezip dolaşmak ister. Kısaca tüm davranışlar güdülenmiştir. Görünürde yapılan davranış açıkça bellidir. Bu davranışa iten dürtü ise gizli olabilir.¹⁷⁶

Güdü ve güdülenme kavramı psikolojinin keşfetmiş olduğu önemli kavramlardan biridir. İnsanların ve hayvanların davranışlarının temelinde güdüler yatmaktadır. Nerede olunursa olunsun ve ne yapılırsa yapılsın, her davranış altında bir güdü veya güdüler zincirinin yattığı unutulmamalıdır.¹⁷⁷ Toplumbilimcilere göre güdüler, kişileri bilinçli ve amaçlı işlerde bulunmaya sevk eden dürtülerden oluşmaktadır.¹⁷⁸

Güdüler, fizyolojik ya da psikolojik kökenli olabilir. Mesela, susuzluk, açlık, cinsel arzular fizyolojiktir. Başarma arzusu, iyi bir insan olma davranışı psikolojik kökenli güdülerdir. Psikolojiye konu olan önemli kavramlardan güdü ve güdülenme, hayvan ve insan davranışlarının da temelini oluşturur. Hayvan davranışlarını fizyolojik kökenli güdüler oluştururken insan davranışlarının temelinde hem fizyolojik hem de

¹⁷² Bakırcıoğlu, **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü**, s. 593.

¹⁷³ Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, s. 634; **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 30.10.2020.

¹⁷⁴ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 230.

¹⁷⁵ Mehmet Tikici, Mehmet Deniz, **Örgütsel Davranış**, Enstitü Yayıncılık, İstanbul, Kasım 1993, s. 28-29.

¹⁷⁶ Clifford T. Morgan, **Psikolojiye Giriş**, Hacettepe Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1989, s. 190.

¹⁷⁷ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s.230.

¹⁷⁸ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 30.10.2020.

psikolojik kökenli güdüler vardır. Güdüler bazı durumlarda açıkça gözlemlenirken, bazı durumlarda da nedeni tespit edilemeyen, açık bir şekilde anlaşılamayan, bilinçaltında yatan birtakım dürtüler olabilir.

Öğrenilen davranışlar alışkanlığa dönüşerek sürekli yapılar hale geldiğinde güdüler ile ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda güdüler ile alışkanlık arasında etkileşim bulunmaktadır. Kişiler alışkanlık haline getirdikleri davranışları birbirinden farklı güdülerin etkisiyle yapmaktadırlar. Belli bir davranış alışkanlık haline gelmiş ise ortamda hiçbir güdü yokken bile görülebilmektedir.

İçgüdü fitratta var olan ve insanı her türlü etkinliğe yönelten enerji olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁹ Bu enerji canlılarda öğrenme ile kazanılmamaktadır. Akıl ve düşünceden bağımsız bir şekilde genetik yollarla gelmiş olan bütün duygu, yargı ve davranışlara yön veren bilinçsiz iç dürtülerdir.¹⁸⁰ Bir canlı türünün bütün bireylerinde akıl ve düşünceden bağımsız olarak aynı tarzda görülen insiyak, sevitabii, hareket ve davranışlardır.¹⁸¹ İçgüdüsel davranışlar doğuştan vardır, öğrenilmemişlerdir ve önceden saptanmış bir yapı içerisinde, kendilerini gösterirler. Doğuştan gelen yapılaşmış davranışlar belirli uyarıcılarla ortaya çıkmaktadır.¹⁸²

Freud'a göre içgüdü, sürekli olarak doyumu amaçlayan bir dürtüdür. İçgüdüler, engelle karşılaştıkları ya da bilinçaltına itildikleri için oldukları gibi ortaya çıkamayarak şekil değiştirmektedirler. Bedensel ihtiyaçlar kapsamında yer alan açlık, susuzluk, solunum, dışkılama, uyku, idrar çıkarma gibi içgüdüler birincil öneme sahiptirler.¹⁸³

Hayvanlarda görülen içgüdüsel davranışlar, insanlarda alışkanlık ve refleks olarak kendini göstermektedir. Hayvanlar içgüdüleri gereği benzer olaylara benzer tepkiler vermektedir. Normalde olaylara aklî tepkiler veren insanlar, benzer olaylara, alışkanlık hâline getirdikleri benzer davranışlarla tepkide bulunmaktadır. Alışkanlık bir bakıma akli devre dışı bırakarak düşünmeksizin yapılan davranışa dönüşmektedir.

Felix Ravaisson'a göre hem alışkanlık hem de içgüdü, iradeli ve bilinçli bir davranış olmaksızın belli bir amacı gerçekleştirmeye dönük hareketlerdir. Aralarında

¹⁷⁹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, s. 641.

¹⁸⁰ Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, s. 929.

¹⁸¹ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 30.10.2020.

¹⁸² Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 233.

¹⁸³ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, s. 641.

küçük farklar bulunmaktadır. İçgüdü, daha az düşünce içerir. Daha karşı konulmaz ve kesin bir duygudur. Alışkanlık hiçbir zaman içgüdü kadar kesin, zorunlu, mükemmel olmasa da daima ona yakın bir motive olarak varlığını sürdürmektedir.¹⁸⁴

Alışkanlık ya da içgüdü, her ikisi de yaşayan varlıklar için hayati önem arz etmektedir. İçgüdü, yaşamlarını devam ettirebilmeleri için hayvanların ve bebeklerin temel ihtiyacıdır. Tüm insanlar için de alışkanlık hayati öneme sahiptir.

Güdüsel ve içgüdüsel arzular, kişileri belli davranışlarda bulunmaya teşvik eder. Neticesinde öğrenme gerçekleşir. İnsan dünyaya geldiği ilk andan itibaren hayatı boyunca öğrenme eylemi içerisinde olan bir varlıktır. Aynı zamanda öğrendiklerini sosyal ortamda öğretebilme kapasitesine de sahiptir. Öğrenme ile ilgili temel nitelikler bulunmaktadır. İnsan hayatında öğrenmenin meydana gelebilmesi için temel koşulların ortaya çıkmış olması gerekmektedir. Bu bağlamda öğrenmenin tanımı yapılarak öğrenme davranışını gerçekleştiren unsurlar üzerinde durulacaktır.

2.6. ÖĞRENME

İnsan öğrenebilen bir varlıktır. Öğrenilen ve sonrasında tekrar edilen davranışlar kişilerde alışkanlığa dönüşmektedir. Bu sebeple öğrenme ile alışkanlık arasında yadsınamaz bir etkileşim bulunmaktadır. Alışkanlıkların çoğu öğrenme ile başlayan, zamanla alışkanlığa dönüşen bir yapıyı barındırmaktadır. Ancak tüm öğrenme eylemlerinin doğrudan alışkanlığa dönüştüğünü söylemek de güçtür. Din eğitimi¹⁸⁵ ve öğretimi ile ilgilenen insanların öğrenme yöntemlerini kullanarak alışkanlıkları nasıl değiştirebileceği çalışmamızın son bölümünde ayrıca tartışılmıştır.

Eğitimciler öğrenme ile ilgili farklı tanımlamalar yapmışlardır. Bu sebeple uzmanlar tarafından üzerinde mutabakata varılmış somut bir tanım bulunmamaktadır.¹⁸⁶ Öğrenme, tekrarlara ve hayat tecrübelerine bağlı olarak

¹⁸⁴ Ravaisson, **Alışkanlık Üzerine**, s. 47-48.

¹⁸⁵ Öğretim ve eğitim kavramları birbiriyle yakın ilişkilidir hatta bazen birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bu durum din öğretimi ve din eğitimi kavramlarını da etkilemektedir. Yaygın olan kullanıma göre; öğretim, planlı programlı eğitim çalışmalarının gerçekleşmesini ifade ederken, eğitim; insanların davranışlarında belli amaçlar doğrultusunda değişiklik oluşturma süreci olarak ele alınmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Aydın, **Din Öğretiminde Yöntemler**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 1.

¹⁸⁶ Sibel Ayşen Arkonaç, **Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 151.

davranışlarda oluşan ve içinde bulunulan şartlara göre etki süresi farklı olabilecek değişikliklerdir.¹⁸⁷ Yani davranışta meydana gelen kalıcı değişikliklere öğrenme denilmektedir.¹⁸⁸

Öğrenme, büyüme ve vücuttaki bedensel gelişmelerden farklı olarak yaşantı sonucu meydana gelen davranıştaki kalıcı bir değişimdir.¹⁸⁹ Öğrenme bir insan ya da hayvanın yaşamakta olduğu çevresel koşullar ve tecrübeler sonucu kendisine özel birtakım davranış şekilleri oluşturabilmesidir. Gerekğinde bu davranış kalıplarında değişiklik yaparak bunları hafızasına kaydedebilmesidir.¹⁹⁰ Öğrenme hem insan hem de hayvanlarda görülebilen bir davranıştır. Hayvanlar akıl ve irade sahibi olmadıkları için bu eylemi çok dar sınırlar içerisinde gerçekleştirebilmektedirler. İnsan ise sınırları oldukça geniş öğrenebilme potansiyeline sahiptir.

Öğrenme, canlının yaşadığı çevreye uyum sürecidir. Davranışlar insan tarafından, gereksinimleri daha iyi karşılayacak biçimde düzene konulur, yeni durumlar karşısında da yeniden örgütlenir. Öğrenme, kavramsal düzenlemeler yapma eylemidir. Algılama, belleme, depolama, anımsama, unutma gibi birçok ruhsal süreç ve işleyişle yakından ilgili olan öğrenme, karmaşık yapıda fizyolojik ve ruhsal bir mekanizmadır.¹⁹¹ Karşılaşılan durum sonucu refleks olarak ortaya çıkan ya da bilinçli olarak yapılan bir davranışın, benzer durumlar ortaya çıktığında, aynı şekilde tekrarlanma ihtimali bulunmaktadır. Eğer birey, bu davranış sayesinde tatmin olmuş ve haz almış ise tekrarlanma olasılığı daha fazladır. Bu durum zaman içerisinde alışkanlığa dönüşmektedir. Kalıcı öğrenme davranışları, bireyler için pekişmiş ve alışkanlık hâline gelmiş standart hareketlerdir.

Ortaya konulan bu tanımlamaların bir takım somut neticeleri vardır. Öncelikle davranışta gözlemlenebilen bir değişim meydana gelmelidir. Kişiler bu yeni davranışı yaşantı yoluyla tecrübe ederek kazanmış olmalıdır. Bir davranışa öğrenilmiş denilebilmesi için yorgunluk, hastalık, ilaç ya da alkol alma sonucu lokal dış etkenler ile gerçekleşmiş olmamalıdır. Ayrıca sadece büyüme sonucu gözlemlenen

¹⁸⁷ Alev Arık, **Öğrenme Psikolojisine Giriş**, Der Yayınları, İstanbul, 1995, s. 64.

¹⁸⁸ Morgan, **Psikolojiye Giriş**, s. 77; İ. Ethem Başaran, **Eğitim Psikolojisi**, Nobel Yayınları, Ankara, 1994, s. 246-247.

¹⁸⁹ Nuray Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2000, s. 94.

¹⁹⁰ Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, s. 229.

¹⁹¹ Bakırcıoğlu, **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü**, s. 925.

durumlardan biri olmamalıdır.¹⁹² Aynı şekilde bu davranış değişikliğinin kalıcı olması ve tekrarlanması gerekmektedir. İnsanlar yaşadıkları sosyal çevreleri ile etkileşim sonucu bilgi, beceri ve davranış edinirler. Öğrenmenin temelini de bu tecrübeler oluşturmaktadır.¹⁹³ Yani öğrenme, bireyler tarafından sonradan kazanılan ve alışkanlıklara dönüştürülen düşünce ve davranış değişiklikleri olmaktadır.

Öğrenme eğitim ve öğretim faaliyetinin doğal bir sonucudur. Fonksiyonel olarak eğitim, insanda doğuştan gelen ruhi ve bedeni kabiliyetleri geliştirmek, sağlıklı ve ahenkli bir şekilde, kabiliyetler ve temayüller arasında denge kurmaktır. İnsanda iyi ve güzele yönelebilecek bütün yetenekleri bularak ortaya çıkarmak, ulaşabileceği en yüksek noktaya kadar ulaşması için sürekli rehberlik yapmak, eğitim anlayışının temel hareket noktalarından birini oluşturmaktadır.¹⁹⁴

Bilgi ve teknoloji dünyası, bilgiyi yalnızca öğrenen değil, aynı zamanda öğrendiğini sorgulayan, uygulayan ve yeni bilgiler üretebilen öğrenciler yetiştirilmesini eğitimin temel amaçları arasında kabul etmektedir. Bu amacı gerçekleştirebilmesi için, eğitimin temel unsurları da gerekli yeterliğe ve özelliklere sahip olmalıdır.¹⁹⁵

Öğrenme insan hayatının vazgeçilmezleri arasında yer almaktadır. Hayatın devamı ve kalitesinin artırılması öğrenme ile doğru orantılıdır denilebilir. Bireyler doğumdan ölüme kadar devamlı öğrenme halini yaşamaktadırlar. Ne öğretilecek, nasıl ve ne kadar öğretilmeli gibi soruların cevapları aranmıştır. Bu arayış öğrenmeyi sistematik ve bilimsel bir disipline dönüştürmüştür. Bu bağlamda birtakım öğrenme kuramları doğmuştur. Öğrenme kuramları, öğrenmenin ya da bilmenin niteliği, şekli, yönü ve devamlılığı konusunda geliştirilen kuramlardır. Bunlar öğrenmenin nasıl gerçekleşebileceği sorusuna bilim insanlarının vermeye çalıştığı farklı cevaplardan oluşmaktadır. Aslında bu cevapların her biri insanda farklı boşluğu tamamlayan bir bütünün parçaları gibi düşünülebilir.

¹⁹² Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, s. 95.

¹⁹³ Yüksel Özden, **Eğitimde Yeni Değerler**, Pegem Yayınları, Ankara, 2008, s. 68.

¹⁹⁴ Halis Ayhan, **Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler**, Damla Yayınları, İstanbul, 1986, s. 21.

¹⁹⁵ Kudret Eren Yavuz, **Yeniden Yapılanan Sınıflar İçin Aktif Öğrenme Yöntemleri**, Ceceli Yayınları, Ankara, 2005, s. 4.

Öğrenmenin hangi şartlar altında yapılıp yapılamayacağını, öğrenme kuramları belirlemektedir. Öğrenme kuramlarının tüm öğrenme durumlarında ve organizmalarda nasıl meydana geldiğini tam olarak açıklayabilen bir kuram henüz mevcut değildir.¹⁹⁶ Yani öğrenme kuramlarının bütün insanlarda standart olarak aynı şekilde uygulanıp aynı sonuçların alınması mümkün olmamaktadır. Öğrenme insana, çevreye, şartlara, iç ve dış etkenlere göre değişebilen göreceli bir kavramdır. Bu sebeple herhangi bir öğrenme kuramı, bu konuda var olan bütün sorunları açıklayabilecek ve çözebilecek yeterliğe sahip değildir. Öğrenme kuramlarından her biri, insan davranışlarının anlaşılmasına ve açıklanmasına önemli katkılar sağlamaktadırlar. Bu kuramlar birbirlerini tamamlayıcı yapıdadır. İnsan davranışlarının tamamının mevcut öğrenme kuramları ile açıklanması mümkün değildir.

Öğrenme kuramlarının ortaya koyduğu esasların eğitsel açıdan doğurduğu birtakım sonuçlar vardır. Eğitim sürecinde bu esasların dikkate alınması, yürütülen eğitim faaliyetlerinin verimliliğine katkılar sağlayabilir. Din eğitiminin sahip olduğu kendine özgü hassasiyetler, öğrenme kuramlarının din eğitimi açısından analiz edilip değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

2.7. KOŞULLANDIRMA YÖNTEMLERİ

Canlı varlıkları belli bir şekilde davranmaya yönlendirmeye genel anlamıyla koşullandırma denilmektedir.¹⁹⁷ Bu, koşullu uyarılarla birlikte canlıya uygulanan bağımsız bir uyarıcıyı belli bir süre ile tekrar ederek, koşulsuz uyarıcıya verilen tepkilere benzer tepkilerin ortaya çıkmasını sağlamaktır.¹⁹⁸ Yani canlıyı buna şartlandırmaktır.¹⁹⁹ Belli davranışlara şartlanmış olan canlılar, normalde hiç alakasız gibi görünen uyarıcılara tepki vermektedirler. Bu tepkiler tekrarlanarak alışkanlığa dönüşebilmektedir.

Koşullandırma yöntemleri tarihin akışı içerisinde, bilim insanları tarafından kategorize edilerek ismi konulmadan çok önce, insanlar tarafından kullanılmıştır.

¹⁹⁶ Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, s. 99.

¹⁹⁷ Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, s. 460.

¹⁹⁸ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, s. 575.

¹⁹⁹ *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020.

Şartlandırma tekniklerinde uzman olan Arap hayvan eğiticileri hayvanlara istedikleri algılama yeteneğini kazandırabilmek için çeşitli pekiştireçleri uygulamışlardır.²⁰⁰ Avcılık amacıyla kullanılan hayvanları insanların eğitimine yatkın kılan ve insanlara onları yetiştirme, eğitme kabiliyeti veren Allah'tır.²⁰¹ Atların, av köpekleri ve şahinlerin eğitiminde ödüllendirme yöntemlerinin kullanıldığı bilinmektedir.

Hayvan davranışlarında olduğu gibi, insan davranışlarında da belirli davranışlar ödüllendirilerek, pekiştirilerek, o davranışın ortaya çıkma olasılığı arttırılabilir. Ödüllendirmenin ve davranışın türü, göz ardı edilmemesi gereken bir konudur.²⁰² Din öğreticileri, çocuklarla ilişkilerinde onların sosyal, psikolojik veya fizyolojik ihtiyaçlarını gidermeye yönelik uygulamalara başvurmalarının olumlu yönde katkısı olduğunu söylemektedirler.²⁰³

Dinin insan üzerindeki etkisinin derinliği, sürekliliği ve çift yönlülüğü onun kimler tarafından nasıl öğretildiği meselesinin önemini ortaya koymaktadır. Bireysel ve toplumsal huzurun sağlanması için önemli bir fırsat olan dinin, insanlar için bir huzursuzluk kaynağı haline dönüşmemesi için doğru şekilde anlaşılması ve öğretilmesi gerekmektedir. Zira sağlıklı ve yeterli bilgiye sahip olunmadan din eğitimi sürecinin kontrolü mümkün olmayacaktır.²⁰⁴ Kişiyi olumlu davranış kazandırabilmek için din eğitimcileri tarafından yapılan birtakım davranışlar, koşullanma sonucu olumlu ya da olumsuz neticeler verebilmektedir. Öğrenme kuramları insanın dinî davranışı nasıl kazandığını açıklamak için istifade edilebilecek bir kaynak olabilir. Zira bu kuramlar üzerine araştırma yapan bilim insanları, din alanıyla ilgili öğrenmeleri diğer öğrenmelerden ayrı tutmamışlardır.

Öğrenme kuramları başlığı altında birçok alt başlık bulunmaktadır. Ancak bu çalışmanın amaçları ve sınırları dışında kalan kuramlardan bahsedilmemiştir. Yapılan tez çalışmasının bu bölümünde klasik koşullanma ve edimsel koşullanma kuramları

²⁰⁰ Malik Babikir Bedrî, **Müslüman Psikologların Çıkmazı**, Çev. Harun Şencan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984, s. 18-19.

²⁰¹ Seyyid Kutub, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, C: II, Dâru's-Şurûk, Kahire 1997, s. 847.

²⁰² Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 154.

²⁰³ Yapılan bir araştırmada mükafatın öğrenciler üzerinde %90 gibi yüksek bir oranda olumlu katkısı olduğu tespit edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Emin Ay, **Din Eğitimi ve Öğretiminde Mükafat ve Ceza**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1993, s. 126

²⁰⁴ M. Şevki Aydın, **Din Eğitimi Bilimi**, Kimlik Yayınları, Kayseri 2017, s. 188-189.

hakkında bilgi verilerek din öğretiminde bu kuramlardan doğru şekilde yararlanabilmenin yöntemlerinden bahsedilmiştir.

2.7.1. Klasik Koşullanma

Klasik koşullanma, öğrenme sürecine açıklık getirmek üzere ortaya konulmuş bir kuramdır. Bu kuramın bilimsel zemine kavuşmasını sağlayacak çalışmalar ancak XX. yüzyılın başlarında olgunlaşma sürecini tamamlamıştır. Ivan Pavlov tarafından köpekler üzerinde gerçekleştirilen deneysel çalışmalar, klasik koşullanma kuramının temelini oluşturur.²⁰⁵

Pavlov, bir köpek üzerinde yaptığı deneyde, klasik koşullanma yöntemini kullanarak deneğe tepki vermeyi öğretmeyi amaçlamıştır. Deneyinde, köpeğin yiyecek gibi doğal uyarandan farklı, zil çalma veya lamba yakma gibi uyaranlara karşı da tepki verip, tükürük salgılayıp salgılamadığını araştırmıştır.²⁰⁶ Klasik koşullanma kuramında amaç, canlıların koşulsuz uyarıcılara verdikleri doğal tepkileri, koşulsuz uyarıcılar ile birlikte verilen nötr uyarıcılara da vermelerini sağlamaktır. Normalde nötr uyarıcılar denek için bir anlam ifade etmezken, tekrarlar sonucunda koşulsuz uyarıcı ile ilişkilendirilerek anlamlı hale gelmektedir. Hatta ortamda koşulsuz uyarıcı olmadığı durumlarda bile denek, nötr uyarıcıya tepki vermeye başlamaktadır. Bu davranış tekrarlar sonucu kazanıldığı için kişilerde alışkanlığa dönüşmektedir. Bu bakımdan klasik koşullanma sonucu kazanılmış davranışlar ile alışkanlıklar arasında benzerlikler bulunmaktadır.

İnsan bünyesinde var olan fobilerin klasik koşullanma sonucu oluştuğu düşünülmektedir.²⁰⁷ İnsanlar geçmişte yaşadıkları birtakım istenmeyen olaylar ile normalde korkulmaması gereken bazı nesne, durum ya da kişiler arasında bağlantı kurdukları için korkma davranışı göstermektedirler.²⁰⁸

²⁰⁵ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 140.

²⁰⁶ Klasik Koşullanma Kuramı ve Pavlov'un deneyleri hakkında geniş bilgi için bkz. Arık, **Öğrenme Psikolojisine Giriş**, s. 75; Morgan, **Psikolojiye Giriş**, s. 81; Başaran, **Eğitim Psikolojisi**, s. 241-242.

²⁰⁷ Münire Erden, Yasemin Akman, **Gelişim Öğrenme Öğretme**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 1998, s. 136.

²⁰⁸ Kurtman Ersanlı, **Öğrenmede Davranışsal Yaklaşımlar**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2012 s. 170-197.

Koşullu uyarıcı ile koşullu tepki arasında bağ kurmanın nasıl bir süreçte gerçekleştiği ve bu süreçte etkili olan unsurların neler olduğu hususunda yapılan çeşitli araştırmalar, fiziki ve sosyal çevreyle alakalı dışsal koşullar kadar bireyi etkisi altında tutan dürtüler, ihtiyaçlar, beklentiler, inançlar gibi içsel faktörlerin de koşullanma sürecini etkilediğini göstermiştir.²⁰⁹ Bulundukları sosyal ve fiziki ortam aynı olmasına rağmen bireylerin bu ortamdaki uyaranlara farklı tepkiler vermelerinin sebebi budur. Bu sebeple klasik koşullanma kuramından eğitim sürecinde yararlanılırken kişiler arasındaki bireysel farklılıkların dikkate alınması önemlidir.

Pavlov tarafından yapılan klasik koşullanma deneyinde et parçası köpek için koşulsuz uyarıcıdır. Eğitimde de aynı şekilde öğrenciler için koşulsuz uyarıcılar tespit edilerek istekli olmadıkları davranışlar ile koşullandırılabilmesi mümkün görünmektedir. Öğrenme bir uyarı-tepki eşleşmesi olduğuna göre, uyaranların bireyin beklenti ve gereksinimleri doğrultusunda olmasına dikkat edilmelidir.

Kişiler din ile ilgili uyarıcılara hangi tepkileri vermeleri gerektiğini çevreyle etkileşim sürecinde öğrenmektedirler. Gözlem ve tecrübelerinden yararlanarak toplum tarafından benimsenen dinî davranış şekillerini benimsemektedirler. Bu bağlamda klasik koşullanma kuramına örnek teşkil edecek bazı öğrenmeleri gerçekleştirebilmektedirler. Klasik koşullanma, din ile ilgili uyarıcılara belirli anlamların yüklenmesi ile birlikte gerçekleşir. Zira bireyler söz konusu anlamlandırma sürecinde din ile ilgili unsurların değerine ve etkisine yönelik bazı çıkarımlarda bulunurlar. Onların din ile ilgili unsurlara hangi tepkileri verecekleri büyük ölçüde bu çıkarımlar tarafından belirlenmektedir.

Bireylerin din ile ilgili uyarıcılarla karşılaşmaları çeşitli şekillerde olmaktadır. İçerisinde din ile ilgili kelimeler bulunan sözler işitmek, ibadet yapan kişileri gözlemlemek ya da camiler ve türbeler gibi dini açıdan değer atfedilen yerleri ziyaret etmek bunlardan ilk akla gelenlerdir. Bireyler gözlem ve tecrübelerinden yararlanarak ezan sesini duyduklarında, yanlarında birisi Kur'an okumaya başladığında, cami içerisinde iken, toplu şekilde dua edilirken vs. ne yapmaları ve nasıl bir tavır sergilemeleri gerektiğine dair çıkarımlarda bulunmaktadır. Dikkat edilmesi ve kaçınılması gereken diğer bir mesele ise anne baba, öğretmen ve diğer kişilerin, küçük

²⁰⁹ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 143-144.

yaşlarda çocuklara klasik şartlama yoluyla olumsuz dini davranış ve kanaat kazandırmasıdır. Nitekim bu şekilde küçükken edinilen olumsuz davranışların ve kanaatlerin ortadan kaldırılması oldukça zor olmaktadır.²¹⁰ Çocukların Allah ve cehennem ile korkutularak büyütülmeleri buna örnek verilebilir. Yine çocukları ibadetlere alıştıırken, şiddete başvurularak çocuk ile din arasındaki duygusal bağın zedelenmesi onarılması güç olumsuz davranışları beraberinde getirmektedir.

Klasik koşullanma, bireylerin dini tanıma süreci yaşadıkları hayatlarının erken dönemlerinde gerçekleşmektedir. Bu durum, dinî tutumların oluşumunda ve değişmesinde etkili olabilmektedir. Yapılan araştırmalar klasik koşullanmaların genellikle korku, kaygı, mutluluk, güven, bıkkınlık, yetersizlik vb. duygusal tepkilerle ilgili bir kuram olduğunu göstermektedir.²¹¹ Bu şekilde duygusal yönü ağır basan tutumlara ilişkin koşullanmaların birçoğu klasik koşullanma yoluyla meydana gelmektedir.²¹²

İnsanlar yeni bir şeyi tanıma sürecinde klasik koşullanma yaşamaktadır. Dini tanıma evresinde yaşanan koşullanmalar eğer olumsuz ise hayat boyu süren yargıları beraberinde getirmektedir. Camide azarlanan bir çocuk, ezan sesi duyduğunda bu olayı hatırlamakta ve namazdan uzak durabilmektedir. Bu sebeple insanların klasik koşullanmasına sebep olabilecek sebeplerin camilerde yaşanmaması için, camilerin temizliğine önem verilmesi, görevlilerin vaazlarda insanları azarlamaması, siyasi konulara girilmemesi, çocuklara ilgi ve güler yüz ile muamele edilmesi gerekmektedir. Genel olarak namaz, oruç gibi ibadetler, kişilere baskı ve tehdit altında yaptırılmamalı, dinî bakımdan önemi yumuşak tutum ve davranışlar ile anlatılmalıdır.

Koşullanmanın gerçekleşmesinden sonra koşullu uyarıcının bir süre koşulsuz uyarıcı olmadan verilmesi sonucunda koşullu uyarıcı ile tepki arasında kurulmuş olan bağın zayıflaması ve koşullu tepkinin zamanla kaybolması durumuna sönme denilmektedir.²¹³ İbadetleri yerine getirmesi için sürekli baskıya maruz kalmış olan ve bu nedenle de kendisine ibadeti çağırıştıran her uyarıcıya olumsuz duygusal tepkiler

²¹⁰ Sırrı Akbaba, **Psikolojik Danışma ve Sınıf Ortamında Öğrenme Psikolojisi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1995, s. 84.

²¹¹ Nurettin Fidan, Münire Erden, **Eğitime Giriş**, Alkım Yayınları, İstanbul, 1998, s. 160.

²¹² Ramazan Arı, **Gelişim ve öğrenme psikolojisi**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 99.

²¹³ Ziya Selçuk, **Eğitim psikolojisi**, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 141.

veren bireyin, baskı ortamından kurtulduktan bir süre sonra bu tür uyarıcılara belli tepkiler vermez oluşu sönmeye örnek olarak verilebilir.

Koşullanma yöntemlerini kullanarak bireylere kazandırılan olumlu davranışlar alışkanlık haline gelene kadar bu yöntemlere devam edilmelidir. Zira yeterince yapılmadan bırakıldığında sönme durumu ortaya çıkabilir. Sönme olumsuz davranışların bırakılmasında kullanılabilecek bir yöntemdir. Olumsuz davranışa koşullayan uyarıcı ortadan kaldırıldığında kötü alışkanlıklardan bireylerin vazgeçebilmeleri mümkün olabilir.

İnsan hayatında klasik koşullanma kadar etkili olan bir diğer kuram ise edimsel koşullanmadır. İkisi arasında birtakım farklar bulunmaktadır. Bu bağlamda edimsel koşullanma hakkında bilgi verilerek din eğitimi açısından ele alınması gerekmektedir.

2.7.2. Edimsel Koşullanma

Yapılan iş ve fiillere edim denilmektedir.²¹⁴ Edimsel öğrenme, belli bir davranışta bulunan canlının aynı davranışı tekrarlaması için pekiştirilen öğrenme durumudur. Edimsel koşullanma kuramını ilk kez sistemli bir biçimde B.F. Skinner geliştirmiştir. Ona göre davranışın bağımlı olduğu çevresel şartlar düzenlenerek, insan davranışları kontrol edilebilir.²¹⁵

Psikologlar, klasik koşullanma ile edimsel koşullanma arasında önemli farklar olduğunu kabul etmektedir. Yakın zamana kadar klasik koşullanmanın, iç organların ve salgı bezlerinin çalışması gibi, istemimizin denetimi dışında bulunan süreçleri kapsadığını, öte yandan edimsel koşullanmanın çizgili kaslarımızın davranışı gibi, istemimizin denetimi altında bulunan süreçleri içerdiğini düşünmüşlerdir. Son on yılda yapılan araştırmalar bu yaklaşım tarzını değiştirmiştir.²¹⁶ Klasik koşullanmada önce uyarıcı devamında tepki gelmekteydi. Edimsel koşullanmada ise davranış meydana geldikten sonra bu davranışı pekiştirmek amacıyla ödül verilmektedir.²¹⁷

²¹⁴ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.10.2020.

²¹⁵ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, s. 450.

²¹⁶ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 156.

²¹⁷ Morgan, *Psikolojiye Giriş*, s. 86.

Skinner kutusu ismi verilen boş bir kutunun içerisine karnı aç bir fare bırakılır. Fare kutu içerisinde rastgele dolaşırken hazırlanmış olan bir pedala basması sonucu yiyeceğe ulaşır. Zamanla fare yiyeceğe ulaşabilmek için pedala basması gerektiğini öğrenmektedir. Deneyin devamında sadece ışık yandığında pedala basarsa yiyecek alabileceğini de öğrenir. Edimsel koşullanmada farenin pedala basma davranışı edim, yiyeceğe ulaşması ise ödül olmaktadır. Deneyde kullanılan ışık ise ayırt edici uyaran olmaktadır.²¹⁸

Edimsel koşullanma yöntemi alışkanlık bağlamında din eğitiminde kullanılabilir. Kişiler olumlu dini davranış gösterdiklerinde bu davranışın alışkanlık haline dönüşmesi için pekiştirilmesi gerekmektedir. Kişilerin durumlarına göre verilecek olan pekiştiriciler maddi ya da manevi ödüller olabilir. Din adına yapılan olumsuz davranışlarda pekiştirici verilmeyerek ya da olumsuz pekiştireç verilerek davranışın sönmesi de sağlanabilir. Evde anne-baba ya da okulda öğretmen, çocuk din öğretimi hedeflerine uygun söz ve davranışlarda bulunduğu bu fark etmeli ve pekiştirilmesi için maddi-manevi ödüllere başvurmalıdır. Özellikle çocuklar üzerinde uygulanabilecek olan ödüllendirme ile pekiştirme olumlu koşullanmaların oluşmasında etkili olabilir.

Yapılan bir araştırmada, %44 oranında kendiliğinden gerçekleşen dini bir davranış, fark edilip mükafatlandırıldığında altı ay sonra %96'ya ulaşmıştır.²¹⁹ Kişilerin öğrenme ile ilgili olumlu davranışları, bireylerin ilgi düzeyleri ve kişilik özellikleri dikkate alınarak yerinde ve zamanında verilen pekiştirmeler ile desteklenmelidir.²²⁰ Din öğretiminde verimli sonuçlar elde etmek için, öğretici bu konuda geç kalmamalıdır. Ayrıca pekiştirme bireyin beklenti ve ihtiyaçlarının paralelinde olmalıdır. Aksi halde, birey tarafından anlamsız bulunabilir. Bu da arzu edilen hedefe ulaşmayı engelleyebilir.²²¹

Premack'a göre insanın yaptığı birçok faaliyet bulunmaktadır. Severek yapılan faaliyetlerin oranı, yeterince sevmeden yapılanlardan çok daha fazladır. Bu durumda

²¹⁸ L. Rita Atkinson, **Psikolojiye Giriş**, Çev. Kemal Atakay, İstanbul, 1995, s. 279; Başaran, **Eğitim Psikolojisi**, s. 243.

²¹⁹ İsmail Sağlam, "Okulöncesi Eğitimde Taklit Etkinlikleri ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat F. Dergisi**, C: IX, No: 9, Bursa, 2000, s. 264.

²²⁰ Suat Cebeci, **Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dini İletişim**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 112-114.

²²¹ Fidan ve Erden, **Eğitime Giriş**, s. 181.

severek yapılan faaliyetler, daha az ya da sevmeden yapılan faaliyetler için pekiştirme görevi görebilir.²²² Bu kural eğitimde ve çocukların davranışlarını denetimde son derece etkin bir biçimde kullanılabilir. Premack ilkesi ana-babaların uzun zamandır uyguladığı bir yöntemi bilimsel olarak ifade etmiştir.²²³ Bir çocuğun top oynayabilmesi için ona belli bir süre ders çalışma şartı getirilmesi buna örnek olabilir. Ancak bu ilkenin etkin bir biçimde kullanılabilmesi için her çocuğun ilgilerinin, tercihlerinin iyi bilinmesi gerekmektedir.

Ödül konusunda dikkat edilmesi gereken hususlar bulunmaktadır. Ödül bir işi yaptırma amacı taşımamalı, yapılan bir davranışın güzel bir sonucu olmalıdır. Yani kişi, ödül amacıyla bu davranışta bulunmamalıdır. Bu sebeple verilecek ödülün önceden söylenmesi doğru değildir.²²⁴ Bir davranışın doğru şekilde pekiştirilerek alışkanlık haline gelmesi için bu ilkelere özen gösterilmesi gerekmektedir. Küçük yaşlardaki çocuklarda maddi ödül teşvik edici etki gösterirken daha büyük çocuklarda manevi ödül kapsamındaki dürüstçe takdir ve övgü etkili olmaktadır. Sonuçta hangi yaşta olursa olsun, doğru davranıştan sonra takdir edilmek insan doğasında memnuniyet verici bir niteliğe sahiptir.

Bireylerde ödül ve pekiştirme ile ortaya çıkan davranışlar ödül kesildikten sonra da devam ediyorsa o alışkanlık kazanılmış denilebilir. Pekiştiriciler insan fıtratına göre değişebilen bir yapıda olduğu için doğru şekilde tespit edilebilmelidir. Din öğretiminde bütün verileri dikkate almak ve hangi konunun öğretiminde hangi pekiştiriciden ne şekilde yararlanılacağı veya olumsuzluklara düşmemek için nelere dikkat edileceği üzerinde durmak, öğretimde verimi artırıcı rol oynamaktadır. Ancak bunu gerçekleştirirken varılmak istenen hedef iyi belirlenmelidir.

2.7.3. Sosyal Bilişsel Öğrenme

Öğrenme kuramları içerisinde yer alan koşullandırma yöntemleri alışkanlıkların kazanılmasında ya da terkedilmesinde etkili yöntemlerdir. Sosyal bir

²²² Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, s. 173.

²²³ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 157.

²²⁴ Halil Fikret Kanad, **Ailede Çocuk Terbiyesi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1963, s. 115.

varlık olan insanın hayatının akışı içerisinde çokça kullandığı öğrenme yöntemlerinden biri de sosyal bilişsel öğrenme kuramıdır. Bu kuram insanların birbiri ile yaşadığı etkileşimde farkında olarak ya da olmayarak gerçekleştirdikleri öğrenilmiş davranışların genel çerçevesini oluşturmaktadır.

Davranışçı öğrenme kuramları 1940'lı yıllara kadar etkisini sürdürmüştür. Bu yıllarda John Dollard ve Neal Miller, taklide dayalı öğrenme kuramının önemi üzerinde durmuştur.²²⁵ Davranışçı terapisinin bir tek kurucusu yoktur. Birçok psikolog bu terapisinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Albert Bandura ve meslektaşları sosyal öğrenme ve taklit yoluyla öğrenme ilkelerini geliştirmişler ve bunu davranış terapisine uygulamışlardır.²²⁶ Bandura taklit yoluyla öğrenme kuramını kendi bakış açısı ile yorumlayarak ve genişleterek bunu gözlem yoluyla öğrenme şekline dönüştürmüştür. Ona göre gözlem yaparak öğrenme yöntemi bir kişinin diğerlerinin tavır ve hareketlerini basit bir şekilde taklit etmesi değil, çevresinde gelişen olayları bilişsel olarak işlemesi sonucunda gerçekleşmektedir.²²⁷

Albert Bandura'nın geliştirdiği sosyal bilişsel öğrenme kuramı davranışların kazanılmasında bilişsel süreçlerin de etkili olduğunu savunarak davranışçı kuramlardan ayrılır. Yine bilişsel süreçlerin yanında sosyal faktörlerin de öğrenmede etkili olduğunu vurgulayarak bilişsel kuramlardan ayrılmıştır.²²⁸ Sosyal bilişsel öğrenme kuramı, davranışçıların öğrenmeyle ilgili, açıklamakta yetersiz kaldıkları konulara cevap vermeye çalışmıştır. Davranışçılar, doğal ortamlarda kendiliğinden oluşan davranışları açıklamada ve pekiştiren pekiştirilmeden nasıl gösterildiğini izah etmede yetersiz kalmışlardır. Buna karşın Bandura, ortaya koyduğu kuramla, bireyin gelişiminde sosyo-kültürel çevrenin önemli etkisi olduğunu kabul etmekle birlikte, birçok insan davranışının, modelin gözlemlenmesi yoluyla öğrenildiğini ifade etmiştir.²²⁹ Bandura'ya göre, kişi kendisinin ya da başkasının ortaya koyduğu davranışların sonuçlarını gözlemleyerek, pekiştireç almasa bile öğrenir ve modelden

²²⁵ Ramazan Arı, **Eğitim Psikolojisi**, Nobel Yayınları, Ankara, 2008, s. 189.

²²⁶ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 491.

²²⁷ Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, s. 223.

²²⁸ Gürcü Koç, **Gelişim ve Öğrenme**, Ed. Ayten Ulusoy, Anı Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 150.

²²⁹ Albert Bandura, "Social Cognitive Theory: An Agentive Perspective", **Asian Journal of Social Psychology**, Volume: 2, 1999, s. 25.

olumlu/olumsuz olarak etkilenir.²³⁰ Yani birey, içinde yaşadığı çevre ve toplumla güçlü bir etkileşim halindedir.

Albert Bandura ve arkadaşları insan öğrenmesinin büyük bir kısmının başkalarına bakıp, onları taklit ederek oluştuğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle, tedavi için başvuran kişiye öğretilecek davranışın örnek gösterilerek öğretilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Mesela köpekten korkan çocukların, köpekten korkmayan diğer çocuklar ile köpeklerin oynayışını seyrederek korkularından kurtulduğu gözlenmiştir. Bireyin yalnız gözlediği değil, kendisinin de katıldığı örnek davranışlar daha da olumlu sonuçlar vermektedir.²³¹ Yaparak yaşayarak öğrenme çağdaş yöntemler arasında sayılmakta ve uzmanlar tarafında eğitimcilere tavsiye edilmektedir.

İnsan hem kendisinden hem de başkasından ortaya çıkan davranışların sonuçlarını gözlemleyerek öğrenmektedir. Gözlem yoluyla ya da model alarak öğrenme denilen bu yaklaşıma göre öğrenmenin gerçekleşmesinde model ve gözlemci özelliklerinin önemli etkisi vardır. Bununla birlikte öğrenme sürecinde dikkat, hatırlama, davranışa dönüştürme ve güdüleme basamaklarının da takip edilmesi gerekmektedir. Kişilerin dini tutum ve davranışlarının gelişiminde çevrenin etkisinin görmezden gelinmesi zordur. Bu nedenle, birey ve çevre arasındaki etkileşimin öğrenme sürecine etkisini inceleyen sosyal bilişsel öğrenme kuramı, din öğretimine olumlu katkılar sağlayabilecek niteliğe sahiptir.

Çocukluk döneminde kişilerde dini tutum ve davranışların gelişmesinde aile ve çevrenin önemli etkileri vardır.²³² Alışkanlıkların da kazanıldığı bu dönemde çocuk, aile ve çevresinden din eğitimi anlamında olumlu/olumsuz şekilde etkilenmektedir. Farkında olarak ya da olmayarak gözlem yoluyla öğrenmenin gerçekleştiğini öne süren sosyal öğrenme kuramı, model konumunda olan yetişkinlere ve din eğitimcilerine birtakım sorumluluklar yüklemektedir. Modelin özellikleriyle birlikte, gözlemci konumundaki öğrenenlerin öz denetim ve öz yeterlilik gibi kapasitelerinin geliştirilmesinin de önemine dikkat çeken sosyal bilişsel öğrenme kuramı, geleneksel öğretmen merkezli din öğretiminin aksine öğrencinin psiko-sosyal özelliklerini de

²³⁰ Mehmet Ali Çakır, **Eğitim Psikolojisi**, Ed. Alim Kaya, Pegem Akademi, Ankara, 2009, s. 322-323.

²³¹ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 491.

²³² Mehmet Emin Ay, “Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuklar Üzerindeki Etkisi”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, No:1, İstanbul, 1994, s. 163.

dikkate alan bir din öğretiminin gerekliliğine işaret etmektedir. Sonuçta sosyal bilişsel öğrenme modelinin ortaya koyduğu diğer temel prensiplerin incelenmesi etkili din eğitim-öğretiminin gerçekleşmesi için yararlı olacaktır.

Model, sosyal bilişsel öğrenme kuramının önemli unsurlarındandır. Öğrenmenin istenen düzeyde gerçekleşmesi, öğrenen bireyin modelden gözlemlediği davranışı taklit edebilme yeteneğine bağlıdır. Modelin davranış sonunda aldığı ödül ya da ceza bu davranışın öğrenilmesini olumlu/olumsuz açıdan etkilemektedir.²³³ Bu sebeple sosyal bilişsel öğrenme kuramına göre öğrenmeyi etkileyen faktörlerin başında modelin özellikleri gelmektedir.

Modelin özellikleri gözlemcinin ilgisini çekerek davranışın taklit edilme ihtimalini etkilemektedir. İnsanlar genellikle bir davranışı öğrenirken o davranışın başkaları tarafından nasıl yapıldığını gözlemlemektedir. Modelin yüksek statüsü, güçlü, popüler olması insanların onun gerçekleştirdiği davranışları daha fazla taklit etmesini sağlayabilir. Dolayısıyla gözlemci ve model arasındaki etkileşimin yüksek olması ve gözlemcinin modelin davranışlarını taklit etmesi için modelin birtakım özelliklere sahip olması gerekmektedir.²³⁴ Mesela, modelin gözlemciyle olan yaş aralığının az olması, modelin gözlemciyle aynı cinsiyete sahip olması, modelin toplumda sevilen, saygı duyulan biri olması, modelin popüler biri olması, modelin gözlemciyle birçok açıdan benzerlik göstermesi, modelin davranışlarının ödül ile olumlu pekiştirilmesi gözlemcinin bu davranışları daha fazla taklit etmesine neden olmaktadır.

İnsan alışkanlıklarının şekillenmesinde model alma davranışı önemli etkilere sahiptir. Bir kişinin çevresindeki insanları model olarak öğrenmesinin önemine vurgu yapan hadisler²³⁵ bulunmaktadır. Bizzat Hz. Peygamber, Müslümanların rol model olarak kabul ettikleri ve hayatlarını onun gibi olabileme gayreti ile yaşadıkları örnek insandır. Model olarak taklit etmenin iyi alışkanlıkların kazanılmasında ya da kötü alışkanlıkların terkedilmesinde etkileri bulunmaktadır. Din eğitiminde bu kuramdan

²³³ İsa Korkmaz, **Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim**, Ed. Binnur Yeşilyaprak, Pegem Akademi, Ankara, 2012, s. 250.

²³⁴ Koç, **Gelişim ve Öğrenme**, s. 223.

²³⁵ Müslim, Birr, 146; Ebu Davud, Edeb, 16; Tirmizi, Zühd, 45.

nasıl yararlanılabileceği konusunda çalışmanın son bölümünde ayrıntılı tahliller yapılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İSLAM DİNİNDE ALIŞKANLIĞIN YERİ

3.1. İSLAM DİNİNİN ALIŞKANLIKLARA YAKLAŞIMI

Kelime anlamı barış²³⁶ olan İslam dini, toplumdaki bireylerin barış ve huzur içinde yaşamalarını sağlamayı esas edinmiştir. Bu sebeple insanların kabul edebileceği eylem ve uygulamaları önceler; toplumun tepkisini çekecek, gerginliğe sebep olacak uygulamalardan da mümkün olduğunca uzak durmuştur. Bundan dolayıdır ki toplumun geleneklerini ve kültürel yapısını, dinin helal saydığı çerçeveyi aşmamaya dikkat ederek korumayı önemsemiştir.

Alışkanlıklarımız mahiyet bakımından dinî epistemolojiye ve eyleme uygun olabildiği gibi, dinî açıdan günah olarak nitelendirilen, yasaklanmış şeyler de olabilir. Tıpkı bireysel alışkanlıklar gibi toplumsal alışkanlıkların, iyi olanları olduğu gibi kötü olanları da vardır. İslam dininin genel yaklaşımı bütün alışkanlıklara karşı tutumu bellidir. Bireysel, toplumsal, duygusal ya da düşünsel olması, sonucu değiştirmemektedir. İyi alışkanlıkların kazanılmasına ve devam ettirilmesine vesile olanlar Hz. Peygamber tarafından methedilmiştir.²³⁷ Yine Kuran, iyi ve güzel davranışlara aracılık edenleri bu davranışları yapanlar kadar değerli bulmuştur.²³⁸ Din eğitiminin amaçlarından biri de öğrencilere iyi alışkanlıklar kazandırmak ve kötü alışkanlıklar konusunda bilinçlendirerek uzak durmalarını sağlamaktır. İslam dini, Hz. Peygamber'in sahip olduğu güzel ahlakı ve davranışları, zorlama ve baskı yapmadan güzellekle insanlara benimsetmeye çalışmaktadır.

Sosyolojik açıdan bakıldığında İslam dininin toplumsal alışkanlıklara karşı üç temel yaklaşımı göze çarpmaktadır. Birincisi, insan olma şerefine ve inkâr edilemeyen hakikatlere zıt olan yanlış ve batıl uygulamaları şiddetle reddetmiştir. İkincisi, iyi ve yararlı, kişi ve toplum menfaatlerine uygun uygulamaları benimsemiş ve devam

²³⁶ Mustafa Sinanoğlu, "İslam", TDV İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, C: XXIII, s. 1-2.

²³⁷ "Hayra vesile olan, hayrı işleyen gibidir." Bkz. Tirmizi, İlim, 14.

²³⁸ Nisa, 4/85.

ettirmiştir. Üçüncüsü, kişiye ve topluma bir zararı olmayan ve dine aykırı bir yönü bulunmayan kişisel zevklere, tercihlere, yaşam biçimlerine müdahalede bulunmamıştır. Kısaca din açısından bakıldığında bireysel ve toplumsal alışkanlıkların negatif, pozitif ve nötr yönleri bulunmaktadır.

Dinin ve eğitimin mücadele alanı bidat ve hurafelerin kaynaklık ettiği eski zamanlardan beri toplumu kuşatan negatif olarak nitelendirilen alışkanlıklara karşıdır. Bu nedenledir ki, ata kültürünü bilinçsizce takip eden insanlar, içinde bulundukları durumun yanlışlığını dahi anlamamaktadırlar. Bu durum Kur'an'da eski kavimlerin düştükleri yanlışlar bağlamında sıkça anlatılmış ve ibret alınması için eleştirilmiştir. Nitekim bu tür alışkanlıkların bağlayıcılığı içinde kalan toplumlar, bilimsel ve ilmi bir temele vurguda bulunmaksızın var olan durumu devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Bu durum Kur'an'da akıllarını kullanmaktan yoksun insanların ısrarlı yanlışları olarak nitelendirilmiştir.²³⁹

Dinî uygulamaların birçoğu gelenek tarafından kuşatılmış olduğu için bu durum iyi analiz edilmelidir.²⁴⁰ Dini temsil eden insanlar, geleneğin içine karışmış ve alışkanlık haline gelmiş, din ile bağdaşmayan birtakım uygulamalara karşı, doğru mücadele stratejisi geliştirebilmelidirler. Doğru zamanda ortaya konulan yapıcı tepki, olumlu sonuçlar doğuracaktır.²⁴¹ Her çağda ortaya çıkan ve insanı çepeçevre kuşatan popüler kültüre bağlı alışkanlıklar, kişilerin dinî hayatı açısından büyük tehlikeler barındırmaktadır. Yeni nesillerin devraldıkları mirası sorgulamaları ve irdelemeleri gerekmektedir. Toplumdaki bireylerin büyük kısmının belli bir davranışı benimsemiş ve onaylamış olmaları, o davranışın tamamen doğru olduğu anlamına gelmemektedir.

İslam dininin iki ana kaynağı Kuran ve sünnette alışkanlık kavramının menfi/negatif ve müsbet/pozitif yönlerine dair pek çok unsuru bulmak mümkündür. Bu sebeple, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, ayet ve hadislerde geçen alışkanlık ile ilgili bahislerin ele alınarak kavrama dair menfi ya da müspet görüşlerin açıklanması gerekmektedir. Nitekim Kuran'da ve hadislerde toplumların negatif

²³⁹ Kehf, 18/5.

²⁴⁰ Suat Cebeci, "Din Eğitimi Açısından Dinî Yaşantıların Gelenekleştirilmesi", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1992, s. 80-81.

²⁴¹ Geniş Bilgi İçin Bkz. Handan Yalvaç Arıcı, **Kuran Dilinden Mutluluğun Alfabeti**, TDV Yayınları, Ankara, 2020, s.355-357.

alışkanlıklarından dolayı, ilahi davete karşı takındıkları olumsuz tutum ve davranışların eleştirisi sıkça görülmektedir.

3.2. KURAN'DA ALIŞKANLIK

Kuran'a göre ilk insan²⁴² ve ilk peygamber²⁴³ Hz. Adem'dir. Onunla birlikte, hem alışkanlıklar hem de vahiy olgusu meydana gelmiş ve insanlık tarihi boyunca varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Allah gönderdiği peygamberlerle muhatap aldığı toplumların yapısını/alışkanlıklarını ilahi emirler ışığında iyi yönde şekillendirmiştir. Diğer yandan ilahi vahye muhatap olmayan ya da gönderilen mesaja duyarsız kalan topluluklar, beşeri yapılarına uygun alışkanlıklar ve yaşam tarzları meydana getirmişlerdir. Kur'an'da da çokça bahsedildiği gibi, ilahi vahye muhatap olduğu hâlde, şeytan ve nefsin arzusuna dayanamayan toplumlar, dünyalık arzuların peşinden koşmuş ve Allah'ın isteklerini yerine getirmemiş ve istenilenin tam tersine, ilahi mesajın onaylamadığı alışkanlıkları yaşam tarzları haline getirmişlerdir.

Kuran yirmi üç senede nazil olmuştur. Bunun temel sebeplerinden biri, insan fıtratına uygun olan tedricilik²⁴⁴ yönteminin, bir eğitim süreci olarak İslam toplumuna uygulanmış olmasıdır. Bu yöntem ile Allah, toplumu oluşturan insanların yanlış ve kötü alışkanlıklarını zaman içerisinde terk etmelerini ya da düzeltmelerini, Kuran'da methedilen iyi ve doğru alışkanlıkları kazanmalarını sağlamak için belli bir alışma süresi vermiştir.²⁴⁵ Zira hem kötü alışkanlıklardan kurtulmak hem de iyi alışkanlıkları kazanmanın bir anda olmasının mümkün olmadığı ve muhtemel başarı için zamana ihtiyaç duyulduğu aşikardır. Kötü alışkanlıklar hakkında içkinin yasaklanmasıyla ilgili ayetler²⁴⁶ bunun tipik örneklerindendir. Ayette “Böylece sen, batıl olan her şeyden

²⁴² Ali İmran, 3/59.

²⁴³ Bakara, 2/30.

²⁴⁴ Sözlükte derece kelimesinden türeyen tadrîc “bir kimseyi bir şeye aşamalı biçimde yaklaştırmak ve alıştırmak” anlamına gelir. Teşrî yöntemi olarak hükümlerin ilâhî irade tarafından bir defada ve bütün şeklinde değil tebliğ süreci boyunca beşerî ve sosyal olgular dikkate alınıp peyderpey konulmasını ifade eder. Kitap ve Sünnet'teki bazı hükümlerin vazedilmesinde takip edilen bu yönetime hüküm koyucu irade esas alındığında tadrîc, teşrî faaliyetinin niteliği esas alındığında tederrüc denir. Geniş bilgi için bkz. Talip Türcan, "Tetric", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, C: XL, s. 265-267.

²⁴⁵ Mustafa Çağrı, "İtiyat", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, C: XXIII, s. 463-464.

²⁴⁶ Nahl 16/67; el-Bakara 2/219; Nisâ 4/43; Mâide 5/90-91.

uzaklaşarak, yüzünü kararlı bir şekilde (hak olan) dine çevir ve Allah'ın insan bünyesine nakşettiği fitrata uygun davran.”²⁴⁷ denilmektedir. Allah kullarına fitrata/tabiatına uygun bir hayat sürmelerini tavsiye etmektedir. Zira insan dışındaki canlılar fitrata uygun yaşamaktadırlar. Sadece insan bazen fitrata göre hareket etmeyip, ona aykırı davranıp bozabilmektedir.

Akıllı varlık olan insanoğlu, onu uygunsuz kullanmayı ya da dürtüsel davranmayı tercih ettiğinde, zamanla kendini ve çevresini anlama çabasından vazgeçmiş ve tamamen olumsuz davranışlar içerisinde hayatını yönlendirmeye başlar. Kendi benliklerine bile yabancılaşmış bir insanın artık kendini gerçekleştirebilmesi, fitratında var olan insanî özellikleri ortaya çıkarabilmesi güçleşmektedir. Kuran'da bu tip kimseler, kalbi katılaşmış yahut mühürlenmiş olarak ifade edilmektedir.²⁴⁸ Burada "kalpleri mühürlenmiş" ifadesinden, kişilerin alışkanlık haline getirerek sürekli yapmaya devam ettikleri davranışları artık kanıksadıkları ve yapmadan duramayacakları bir bağımlılığa dönüştürdükleri kastedilmektedir. Kişi hayatında olumsuz davranışlarda bulunmayı o kadar çok devam ettirmektedir ki, bu davranışları bırakıp olumlu davranışları yapabilme gücü tükenmiş olabilir.²⁴⁹ Bu durum şuna benzetilebilir. Derin bir nefes alıp suyun dibine dalmaya başlayan insan, dönebileceği bir derinlikten sonra dönmeyi başarırsa nefesi su yüzüne çıkmaya yetebilir. Ancak bu eşiği aşmış ise geriye dönse bile artık ciğerlerindeki nefes su yüzüne çıkmaya yetmeyecektir. Hayatını kötülüklerle yaşamaya alışıp, Allah'ın istediği olumlu ve erdemli davranışları göstermeyen insan, hidayeti, arınmayı ve affedilmeyi hak etmemektedir. Zira Allah'ın beklentilerini kendi iradesi ile reddetmiştir.

Tarihî sürece bakıldığında peygamberlerin kendi toplumlarındaki kötü alışkanlıklar ile mücadele etmek zorunda kaldıkları görülebilir. Helak edilen kavimlerin birçoğu, kötü ve sapık davranışları alışkanlık haline getirmeleri ve bunda ısrar etmeleri sebebiyle yok olmuşlardır. Lut kavmi homoseksüel arzuları yüzünden helak edilmiştir.²⁵⁰ Önceki kavimlerin genel itibarıyla helak sebepleri sıralandığında,

²⁴⁷ Rum, 30/30.

²⁴⁸ Bakara 2/7, Enam 6/46, Casiye 45/23, Şura 42/24.

²⁴⁹ M. Doğan Karacoşkun, "Kuran'da Olumsuz Davranışlara Psikolojik Yaklaşımlar" **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat F. Dergisi**, C: IX, Sivas, 2005, s. 90.

²⁵⁰ Araf, 7/81.

müşrik olmaları,²⁵¹ bozgunculuk ve eşkıyalık yapmaları,²⁵² vahyi yalan saymaları,²⁵³ kibirlenmeleri,²⁵⁴ inananlarla alay etmeleri,²⁵⁵ israf etmeleri,²⁵⁶ cimri olmaları,²⁵⁷ yetim hakkı yemeleri,²⁵⁸ iftira etmeleri,²⁵⁹ alkol almaları ve kumar oynamaları,²⁶⁰ ana babaya isyan etmeleri,²⁶¹ genel ahlaka aykırı davranışlar içerisinde olmaları alışkanlık haline gelmiş günahlardan bazıları arasında sayılabilir. Kuran’da ehli kitabın din adamları ve münafıklar, kötü davranışları alışkanlık haline getirmeleri nedeniyle eleştirilir. İslam iyiliğe, hayra engel olan hiçbir alışkanlığı meşru kabul etmemiştir.²⁶²

Gerek iyi gerekse kötü alışkanlıklar, sonra gelen nesiller için bir iz, takip edilmesi gereken bir yol görevi görmüştür. Hangi çağda ve hangi toplumda olursa olsun, insanların üzerinde yürüdüğü yollar iyi ve kötü olmak üzere sabit kalmıştır. Hz. Peygamberin doğru yoluna tâbi olma geleneği “Babalarım İbrahim, İshak ve Yakub’un dinine tâbi oldum.” ayeti ile dile getirilmiştir.²⁶³

Dinî hayatı önemseyen ve yaşama gayreti içinde olan bir Müslüman için zamana ve şartlara göre değişen davranışlar olduğu gibi asla değişmeyen, kıyamete kadar varlığını aynen korumak zorunda olanlar da bulunmaktadır. Bu davranışlar kişilerin hayata bakış açılarına göre yorumlanmamalı, yozlaşmamalı, asrı saadetteki şekliyle korunmalıdır. Bu din eğitimi açısından bir soru ve sorun olabilir.

Neticede, rutin günlük hayatta alışkanlığın insana sağladığı bazı faydalar olabilir. Ancak Kuran’ın tavrından da anlaşılacağı üzere, özellikle inanç ve ibadetlere alışkanlık halinde devam etmek tasvip edilmemektedir. Çünkü din akıl sahibi varlıkları sorumlu tutmakta ve bilincin her an aktif olmasını istemektedir. Allah, akli devre dışı bırakan hiçbir yaşam biçimini onaylamamaktadır. Zira akli olmayanın dini yoktur.²⁶⁴

²⁵¹ Maide, 5/76.

²⁵² Maide, 5/33-34.

²⁵³ Araf, 7/40.

²⁵⁴ Nisa, 4/116.

²⁵⁵ Bakara, 2/212.

²⁵⁶ Araf, 7/31.

²⁵⁷ Nisa, 4/37.

²⁵⁸ Nisa, 4/10.

²⁵⁹ Ahzab, 33/58.

²⁶⁰ Maide, 5/90.

²⁶¹ İsrâ, 17/23.

²⁶² Ali İmran, 3/104.

²⁶³ Yusuf, 12/38.

²⁶⁴ Camiü’s-Sağir, 6159; Kenzul Ummal, C: XIV, s. 73.

Allah, akıl sahibi kullarından, akli her an aktif ve devrede tutan bir bilinç içerisinde kulluk görevlerini yerine getirmelerini beklemektedir.

Kuran'ın genel çerçevesi içerisinde alışkanlık ile ilgili ayetler incelendiğinde iki ana konu üzerinde eleştirilerin yoğunlaştığını görmek mümkündür. Bunlardan biri cahiliye anlayışını taassup içerisinde devam ettirmekte ısrar eden insan toplulukları; ikincisi ise atalarının dinini terk etmek istemeyen müşrik Arap toplumunun genel tavrıdır. Her iki konu hakkında ayetlerden örnekler verilerek açıklama yapılması konunun anlaşılması açısından faydalı olabilir.

3.2.1. Cahiliye Kavramı

Cahiliye kelimesi, cehl kökünden türetilmiş olup eski sözlüklerde bu kelimeye ilmin zıddı olarak genellikle “bilgisizlik” anlamı verilir. İslami terminolojide Arap toplumunun İslam öncesi dönemde yaşamış olduğu hayatı nitelendirmek için kullanılmış ve “Cahiliye Dönemi” diye isimlendirilmiştir.²⁶⁵ Cahiliye, yaşam şeklini belirleme ölçülerini insanlardan veya dünyevi hükümlerden alan, bu doğrultuda bir dünya görüşü ortaya koyan, Allah'ın hükümlerine karşı olumsuz bir tavır takınıp isyan eden, Allah'ın irade ve hidayetinden uzak zihniyetlerin ortak adı olmuştur.²⁶⁶ Bu terim, Kuran ve hadislerde Arapların inanç, tutum ve davranışlarını İslamiyet öncesi ile sonrası arasında bir ayırım yapmak amacıyla kullanılmıştır. Kuran'da işaret edildiğine göre, Arap toplumu İslam öncesinde bilgisiz ve karanlık bir dönem yaşamıştır.²⁶⁷ Kuran ise aydınlığı, okumayı ve bilgiyi temsil ve teşvik etmiştir. Döneme bu adın verilmesine neden olarak, "bilgisizlik" anlamında cahillikten çok, ahlaksal olgunluk ve inceliğin karşıtı anlamında bir cahillik kastedilmektedir. Gerçek gün gibi ortada olmasına rağmen, hakikati kabul etmeme üzerine kurulu inattan müteşekkil müşrikçe bir tavırdan bahsedilmektedir. Öyle ki, bilgisel ve siyasi açıdan o dönemdeki toplumun ileri gelenlerinden olan ve Ebu'l Hakem künyesiyle bilinen, ancak ortaya koyduğu tavırdan dolayı bizzat Hz. Peygamber tarafından Ebu Cehil ismi verilen şahıs cahili

²⁶⁵ Mustafa Fayda, "Cahiliye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, C: VII, s. 17-19.

²⁶⁶ Ramazan Altıntaş, **Bütün Yönleriyle Cahiliye**, Ribat Yayınevi, Konya, 1995, s. 5-16.

²⁶⁷ Enam, 6/39.

tutuma verilebilecek bir örnektir.²⁶⁸ Bu tavır o dönemde yaygın olduğu için Kur'an'ı Kerim'de eleştirilmiştir. Nitekim, ayette Hz. Peygamber'e Allah'ın indirdikleriyle hükmetmesi emredilmiş ve bundan hoşlanmayanlara da cahiliye hükmünü mü aradıkları sorulmuştur.²⁶⁹

Cahiliye tavrı İslam'ın küfür kadar karşı olduğu bir tutumdur. Hz. Peygamber, nübüvvet öncesinde bile sevmediği cahiliye alışkanlıkları ve geleneği ile sürekli mücadele içerisinde olmuştur. Genel yapısı itibariyle cahiliye, kötü toplumsal alışkanlıkları bünyesinde barındıran ve taassup²⁷⁰ sahibi insanların sahiplendiği bir yapıdır. Bu nedenle İslam dini, cahillikten beslenen kötü alışkanlıklara karşı savaş açmıştır. Cahiliye alışkanlıkları ve zihniyeti, İslam'a karşı direnç göstermiştir. Kuran, toplumsal alışkanlıkların ve geleneğin akli devre dışı bırakarak körü körüne devam ettirilmesinin yanlış olduğunu ifade etmiştir.²⁷¹

Kuran'da Allah, müşrik Arapların içinde bulunduğu genel durumu şu ayet ile özetlemektedir: “Onlardan seni Kuran okurken dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne örtüler çektik, kulaklarına da ağırlık verdik. Onlar her türlü mucizeyi görseler bile yine de ona inanmazlar. Hatta o kâfirler sana geldiklerinde, ‘Bu Kur'an eskilerin masallarından başka bir şey değildir.’ diyerek seninle tartışırlar.”²⁷² Müşrik Arapların bağnaz bir reddediş ile ayetlere savaş açmaları sonucunda artık iman etmekten çok uzaklaştıkları, mutaassıp tavırlarından dolayı hidayeti hak etmedikleri, alenen mucizeye şahit olsalar bile inkarlarında devam edecekleri anlatılmaktadır. Şiir dinlemekten hoşlanan müşrik toplum, ifadelerdeki gücü gördükleri için bazen kuran dinliyor olsalar bile, bu durum Allah'ın ifadesiyle kalplerini hidayete açmamıştır.

²⁶⁸ Mehmet Ali Kapar, "Ebu Cehil", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, C: X, s. 117-118.

²⁶⁹ Maide, 5/50.

²⁷⁰ Sözlükte “yakalamak, kuşatmak, sarmak, bağlamak” anlamındaki asb (usûb) kökünden türeyen ve “kendi soyuna yardım etmek, körü körüne bağlanmak” mânasına gelen taassub genelde asabiyyetle eş anlamlı kabul edilir. Batı dillerinde fanatizm (fanatisme) Türkçe’de bağnazlık kelimesiyle karşılanan taassup din, düşünce, siyaset, milliyet gibi birçok alanda koyu bir muhafazakârlığı, değişik anlayışları aşağılayıp yok etme eğilimini, farklılıklara karşı katı bir hoşgörüsüzlüğü ifade eden bir terim haline gelmiştir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağrıcı, "Taassup", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 2010, C: XXXIX, s. 285-286.

²⁷¹ Lokman, 31/21.

²⁷² Enam, 6/25.

Cahilî toplumların Kuran mesajına tavır koymalarının en önemli sebeplerinden biri, gelenek ile toplum arasında güçlü bağları zayıflatacağı ya da koparacağı, cemiyetteki birlik ve beraberliği ortadan kaldıracacağı, bu vesileyle de düzgün bir biçimde devam etmekte olan sosyal, siyasal ve ekonomik düzenin ortadan kalkabileceği endişesidir. Bu endişe sebebiyledir ki, ilahi mesajı getiren peygamberleri iktidar arzusu ile itham etmişler, kendi hakimiyetlerini ilan etme gayreti içinde olmak ile suçlamışlardır.²⁷³

Kuran ayetlerini kendi inançları ve düzenleri için bir tehdit ve tehlike olarak gören müşrikler, mantıklı bir reddediş sebebi bulamadıkları için önyargılı bir şekilde doğru olmadığını iddia etmişlerdir. Arapların sahip olduğu taassup körü körüne direnişi beraberinde getirdiği için olumlu bir iletişimi de engellemiştir. Önyargılı bir tavır ile bütün kapılarını kapatmış olmaları Kuran tarafından eleştirilmiştir. Hz. Peygamber ile aynı şehri, aynı ortamı paylaşmaları, zaman zaman duydukları ayetlerden etkilenmelerine rağmen belli etmemeye çalışarak kızgınlık göstermeleri yaban eşeklerinin yaptığı gibi dürtüsel ve tepkisel bir kaçışa benzetilerek, insana özgü akılcı bir davranış olmadığı vurgulanmıştır. Olumsuz ve kötü davranış kalıplarına örnek vermek için Kuran, zaman zaman insan davranışlarını hayvan davranışlarına benzetmiştir.²⁷⁴

Cahiliye devrini yalnızca Arapların putperestliğine, kan davalarına ve diğer ahlâkî bozukluklarına inhisar ettirmenin yanlış olduğu belirtilmiştir. Buna göre insanların nefsanî ve keyfî arzularına köle oldukları, ilâhî kitaba tâbi olmayı reddettikleri, zulüm, sömürü ve ırkçılık gibi yaygın kötülüklerle beslenip ayakta duran sistem ve rejimlerin hâkim olduğu her zaman ve mekânda cahiliye varlığını sürdürmektedir.²⁷⁵

Kuran'ın tüm içeriği ve hitapları evrenseldir. Yani eleştirileri sadece cahiliye döneminin putperest Arap toplumu için yapılmamıştır. Bilhassa kulluk görevleri ve dinî davranışlar hususunda babalardan, atalardan gelen geleneklerin bağnazlık ile devam ettirilmesinin, akli kullanmadan bilinçsiz dinî törenler yapılmasının yanlışlığı

²⁷³ İbrahim Yıldız, Kuran-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi, **KSÜ İlahiyat F. Dergisi**, No: 26, 2015, s. 154.

²⁷⁴ Muhammed, 47/12.

²⁷⁵ Fayda, "Cahiliye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, s. 17-19.

vurgulanmıştır. Atalar geleneği, cahiliye dönemi Arap toplumunun İslam dinini kabul edemeyişinin sebeplerinden biri olmuştur.

3.2.2. Atalar Geleneği

Nesiller boyu aktarılan hayat şekilleri ve zaman içerisinde alışkanlık haline gelmiş davranış biçimleri, kişilerin günlük hayatlarını kuşatan oldukça büyük bir öneme sahiptir. Bu durum ayrıca insanların şahsiyetlerinin şekillenmesinde de pay sahibi olmuştur.²⁷⁶ Geçmişte yaşamış insanların duyguları, düşünceleri, arzuları, ihtiyaçları gelenekler ile temsil edilir ve kişiler üzerinde etkisi bulunmaktadır.²⁷⁷ Bu nedenle bu davranış kalıpları hem insanın hem de toplumun hayatını yönlendirmektedir. Ayrıca gündelik hayatta, insan üzerinde baskıcı bir güce sahiptir. Neticede bağnaz/katı ve gelenekçi atalar kültürü²⁷⁸ hayatının tek amacı olarak benimsemiş bir insanın, hepsini bir anda bırakarak ilahi geleneğe yönelmesi zor olmuştur. Müşriklerin atalarının mirasına bağlı kalmasındaki inatçı davranışının ve Peygamberin tebliğini reddetmesinin amacı statükoyu kendi lehlerinde koruma niyetidir.²⁷⁹

İslam öncesi Arap düşüncesinde atalar kültü önemli bir konuma sahiptir. Geleneğin devamı ile ilgili olarak kullanılan bu terim “atalar” kelimesi ifade edilmektedir. Kelimenin “atalar” olarak çoğul kullanılması referansın birden fazla şahsın babasına yapılmış olabileceği gibi, büyük babayı ve diğer ataları da içine alacak şekilde kullanılmasında da etkisi vardır.²⁸⁰

Dinî inançlarda önemli bir yere sahip olan atalar kültü, geçmişten geleceğe nesilleri birbirine bağlayarak etnik bilincin devamını sağlamıştır. Buna göre bir inancın haklılığı ya da doğruluğu, kalplere, vicdanlara ya da akıllara hitap etmesiyle değil, atalarının izinden gidip gitmemekle ölçülmüştür. Cahiliye Araplarında

²⁷⁶ Bayraktar Bayraklı, **İslam’da Eğitim**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1989, s. 18.

²⁷⁷ Gustave Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, Olympia Yayınları, İstanbul, 2016, s. 58.

²⁷⁸ Özellikle ilkel dinlerde görülen ata ve ecdat ruhlarına tapınma.

²⁷⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/arama/?q=atalar%20k%C3%BClt%C3%BCr> Erişim: 2.1.2021.

²⁸⁰ Ali Rıza Aydın, “Kuran’da Suçluların Davranış Özellikleri”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, 2002, C: XV, No: 3, s. 385.

²⁸⁰ Montgomery Watt, **Hz. Muhammed Mekkesi**, Çev. M.A. Ersin, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 46.

gelenegin bu denli etkili olmasında kavmiyetçiliğin önemi bulunmaktadır. Çünkü kavmiyetçilik çölün gerçek dini olmayı başarmıştır.²⁸¹ Nitekim tarihte bazı ilkel topluluklar arasında atalara tapınmaya kadar varan bir “atalar kültü”nün bulunuşu, İslâm’ın bu konudaki uyarısının haklılığını göstermiştir.²⁸²

İnsan hayatını şekillendiren alışkanlıkların bir araya gelerek yaşayış tarzını oluşturmaya Kuran’da “yol” denilmiştir.²⁸³ Burada kastedilen, ısrarla takip edilmiş ve alışkanlık haline gelmiş bir durumdur. Kuranda alışkanlık hâline getirilmiş kötü yol, şeytanın adımları olarak nitelendirilmiştir.²⁸⁴ İnsan hayatında maddi yani fiziksel yollar olduğu gibi yapılacak tercihleri kasteden manevi yollar da bulunmaktadır. Kuran’da bu yollar tarik, sebil, sırat gibi kavramlar ile anlatılmıştır. İman ile küfür arasında yapılacak tercih, iki ana yolun ayrılma noktası gibidir. Sonrasında hem iman hem de küfür içerisinde tali yollar da bulunmaktadır. Ayette şöyle denilmektedir: “Onlara, "Allah’ın indirdiğine uyun." denildiğinde, "Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız." dediler. Ya atalarının akli bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa.”²⁸⁵ Ayette gelenekçilerin ısrarla geleneği takip etmek istekleri ve doğruluğu üzerinde hiç kafa yormadıkları eleştirilmektedir.

Cahiliye toplumunda bireyler, babalarının sahip olduğu inanç ve gelenekleri aynen devam ettirme gayreti içinde olmuşlardır. Bu anlayış karşısında Kuran, aşağıda verilen ayetler ile müşriklere karşı çıkmaktadır:

“Onlara "Allah’ın indirdiğine ve peygambere gelin." dendiğinde, "Atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter." derler. Ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolda gitmeyen kimseler olsa da mı?”²⁸⁶

“Çünkü onlar atalarını sapık kimseler olarak bulmuşlardı ve kendileri de onların izleri üzerinde koşturuyorlardı.”²⁸⁷

“Allah dileseydi biz ve babalarımız şirk koşturamaz ve herhangi bir şeyi haram saymazdık.”²⁸⁸

²⁸¹ Toshihiko Izutsu, **Kuran’da Dinî ve Ahlakî Kavramlar**, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, 3. bs., İstanbul, 1997, s. 88

²⁸² Günay Tümer, "Aba", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, C: I, s. 5.

²⁸³ Nisa, 4/167.

²⁸⁴ Maide, 5/90.

²⁸⁵ Bakara, 2/170

²⁸⁶ Maide, 5/104.

²⁸⁷ Saffat, 37/69-70.

²⁸⁸ Enam, 6/148.

“Hayır hayır! Onların dedikleri şundan ibarettir: "Biz babalarımızı bir inanç üzerinde bulduk, elbette biz onların izlerinden giderek doğru yolu buluruz.”²⁸⁹

“Aynı şekilde senden önce de hiçbir topluluğa bir uyarıcı göndermedik ki, topluluğun zevke dalmış kesimi şöyle demiş olmasınlar: "Biz atalarımızı bir inanç üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz.”²⁹⁰

“Peygamber, "Size, atalarınızı üzerinde bulduğunuz yoldan daha doğrusunu getirsem de mi?" diye sordu. Onlar da "Biz sizin getirdiğiniz mesajı inkâr ediyoruz." cevabını verdiler.”²⁹¹

“Onlar bir kötülük yaptıkları zaman "Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti." derler. De ki: "Allah kötülüğü emretmez. Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?”²⁹²

Mekke müşrikleri atalarının geleneğine sıkı sıkıya bağlı olmayı geçerli bir özür gibi öne sürseler de ardında saklandıkları gerçek durum, toplumdaki iktidarlarını kaybetme korkusudur. Onlar, atalarının geleneğini sürdürmek görüntüsü altında tahakküm ve istismar üzerine kurdukları nizamı bozmamayı, menfaatlerine bir zarar gelmemesini istemişlerdir.²⁹³ Kuran atalara bağlılık görüntüsünün ardındaki temel faktörü ortaya çıkardıktan sonra, iyi niyetle de olsa körü körüne taklitçiliği yasaklamış, gerçeğin vahiy ile desteklenen akıl yoluyla bulunabileceğini açıklamıştır.

Kuran, geleneği değil, bilinçsiz ve bağınaz yaklaşımlar ile akıllı devre dışı bırakan mutaassıp gelenekçi zihniyeti eleştirmiş ve reddetmiştir.²⁹⁴ Bu nedenle de zihinleri harekete geçirmek için şu soruyu sormuştur: “Kendilerine, ‘Allah’ın indirdiğine uyun.’ denildiği zaman, ‘Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız.’ derler. Şeytan, kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?”²⁹⁵ İnsanların zayıf yönleri kişilere göre kısmî farklılıklar gösterse de temelde birbirine benzemektedir. Bu zaaflardan biri de babalarının ve atalarının yaşam biçimlerini eleştiri yapmadan aynı şekilde devam ettirebilme gayretidir.²⁹⁶ Kısaca Kuran,

²⁸⁹ Zuhruf, 43/22.

²⁹⁰ Zuhruf, 43/23.

²⁹¹ Zuhruf, 43/24.

²⁹² Araf, 7/28.

²⁹³ Tümer, "Aba", TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 5.

²⁹⁴ Celalettin Vatandaş, **Hiz. Muhammed'in Hayatı ve İslâm Daveti-Mekke Dönemi**, Pınar Yayınları, 8. bs., İstanbul, 2012, s. 284-285.

²⁹⁵ Lokman 31/21.

²⁹⁶ Zuhruf, 43/23-24.

müşriklerin vahye karşı çıkararak geleneği doğru ölçü olarak kabul etmelerine, akıllarını kullanmamalarına ve vahyi düşünmeden hemen reddetmelerine karşı çıkmıştır.

Kuran'ın gündeminde tuttuğu konulardan biri sahip olunan inanç ve hayat tarzının referansı durumundaki bilginin niteliğidir. Kuran, insanlara İslam'ın hak ve doğru oluşunu veya diğer dinlerin yanlışlığını anlatırken hep bilgi üzerinde durmuştur.²⁹⁷ İslam'da bilginin kaynağı sağlam duyular, akıl ve haber-i sadık olmak üzere üçtür. Dinî bilgilerin çoğu haber-i sadık yoluyla elde edilmiştir. Çünkü dinin aslı, peygamberlerin Allah'tan getirdiği haberlere dayanmaktadır.²⁹⁸ Bu açıdan Kuran, atalarının gayri sahih dinî geleneklerini takip eden kişilere ısrarla dinlerinin bilgi kaynağını sormakta ve bu kaynağın yanlış olup olmadığı üzerinde düşünülmesini istemektedir. Bu ayetin insanların dikkatini, geleneklerin yanlışlığına değil gelenekçilerin bakış açısına çekmesi önemlidir.

Bilgi, atalar geleneğini kutsal sayıp ona uymayı dinî bir görev gibi gören insanlara göre, sadece atalarının tecrübe ederek kendilerine miras bıraktıklarından ibarettir. Zira onlara göre, değiştirilmeden uygulanmış ve kanıksanmış ritüeller, ayinler ve dinî törenler yanlış olsaydı zaman içerisinde ya terkedilmeleri ya da düzeltilmeleri gerekmekteydi. Yüzyıllar boyunca bu inanışları yaşam biçimi kabul etmiş milyonlarca insanı reddedip, Allah'ın peygamberi olduğunu söyleyen bir kişiyi doğru kabul etmek müşriklere mantıklı gelmemektedir.²⁹⁹ Allah, böyle düşünenlere atalarının yanlış yolda olduğunu hatırlatmış ve “Bu konuda ne kendilerinin ne de atalarının bir bilgisi vardır. Ağızlarından çıkan söz ne (kadar da) büyük. Onlar yalandan başkasını söylemiyorlar.”³⁰⁰ diyerek atalarından tevarüs ettikleri bilgilerin kaynağını tartışmaya açmıştır. Ancak onlar, atalarından gelen bilgilerin doğruluğunun sağlamasını yapabilecekleri bir kritere sahip olmadıkları için içinde bulundukları yanlış idrak edememişlerdir.

Kuran'da verilen bilgilere göre yeni oluşuma tabi olmaları istendiğinde müşrik toplum, reddedici bir tavır, cahilce bir taassup ve inkâr içinde, atalarından gelmiş olan geleneğe sığınmayı tercih etmiştir. Yeni oluşuma karşı takınılan bu toplumsal karşı

²⁹⁷ Vatandaş, **H. Muhammed'in Hayatı ve İslâm Daveti-Mekke Dönemi**, s. 281.

²⁹⁸ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, **Kelâm**, Tekin Kitabevi, 3. bs., Konya, 1996, s. 88-95.

²⁹⁹ Yıldız, “Kuran-ı Kerim’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, s. 194.

³⁰⁰ Kehf 18/5.

çıkış, her ne kadar tarihin belli bir kesitinde gerçekleşmiş olsa da o döneme özgü bir olay olarak sıkışıp kalmamıştır. Kuran'da da anlatıldığı gibi, bu tarihe ve geleneğe sığınıp sahip çıkmanın arka planında, toplumda varlığını devam ettiren egemen değer yargılarının yıpranıp yok olması kaygısı bulunmaktadır.³⁰¹ Putperestlerin ve benzer inanç sahiplerinin atalarından devraldıkları bâtıl inançları, gelenekleri, hurafeleri yaşatmakta ısrar etmeleri ne doğru bilgiye ne akıl ve basirete ne de ilâhî vahye dayanmaktadır; sadece şeytanın bir aldatmasıdır.³⁰²

Taklidi bir iman ile ataların yolunu takip etmek, bu yolu tüm problemleri ile savunmak ve kusursuz olduğuna inanmak Müslümana yakışan bir tavır değildir. Müslümanlar Kuran'ın evrensel bir kitap olduğunu unutmamalı, uyarıların evrenselliği görmezden gelinmemeli, atalara uyma konusundaki eleştiriler geçmiş ümmetlere ve cahiliye Araplarına has kılınmamalıdır. Zira bu bütün insanlığın problemidir.³⁰³ Sosyal ve psikolojik bir varlık olan insan, tabiatı gereği, bir önceki nesilden devralmış olduğu davranış kalıplarını sahiplenir. Sahiplenilen bu davranış kalıpları, nesiller boyu bir süreklilik arz eder. Süreklilik, atalardan tevarüs eden geleneğin en tipik özelliğidir.³⁰⁴ Sürekli hale gelmiş davranışlara alışkanlık denilmektedir. Akıl, mantığı ve bilgiyi devre dışı bırakan alışkanlıklar ile yaşamakta ısrar etmek, Kuran'da eleştirilen atalar kültü ile benzer tavırları sergilemektir. Zira müşrik toplum, atalarından devraldıkları alışkanlıklarından vazgeçmek istemedikleri için ilahi vahiy ile çetin bir mücadele içerisine girmişlerdir.

Sadece Kuran'da değil hadislerde de müşrik toplumun atalarının yanlış izinden gitme ısrarları ve cahiliyenin mutaassıp gelenekleri eleştirilmiştir. Bu konuda sahih hadislerde uyarılar yapılmıştır.

3.3. SÜNNETTE ALIŞKANLIK

Kuran'da bulunan tedricilik yöntemini, sünnette de görmek mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber gerek sözleri gerekse davranışlarıyla iyi alışkanlıklarla

³⁰¹ Ramazan Altıntaş, **Kuran'da Hidayet ve Dalalet**, İstanbul, 1995, s. 166.

³⁰² Komisyon, **Kuran Yolu**, C: IV, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 342.

³⁰³ Mehmet Tözluyurt, "Kuran'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi", **Bilimname XXVI**, 2014/1, s. 153.

³⁰⁴ Armağan, **Gelenek**, s. 19.

donatılmış bir İslâm toplumunu hedeflerken tedrici bir üslûp ve yöntem takip etmiştir. Bununla birlikte ayet ve hadislerde, alışkanlıkların -formel olarak kurallara uygun olsa bile- ödev ve amaç bilincinden yoksun kalarak mekanik bir tekrarcılığa dönüşmesini önlemek üzere ister ibadetle ister ahlakla ilgili olsun, yapılan bütün eylemlerin öncelikle ilâhî buyruğu yerine getirme, Allah rızasını gözetme, iyi, doğru ve gerekli olduğuna inanarak yapma gibi bir bilinç hâlinin eylemle beraber bulunması istenmiştir.³⁰⁵ Daha cahiliye döneminde üstün ahlakı ile parıldayan Hz. Peygamber yaşadığı toplumun övgüsünü kazanmıştır. Kendisi örnek ahlaka sahip olduğu için Müslümanların da bu ahlak ile ahlaklanmalarını istemiş, bu amaç uğruna cahiliye alışkanlıkları ile çetin bir mücadele içerisine girmiştir. Hz. Peygamberin alışkanlıkları, yaşayışı, gündelik işleri, insanlarla iletişimi cahiliye âdetlerinin hiçbirine benzememiştir.

Cahiliye dönemini henüz geride bırakmış ve etkilerini hâlâ üzerinde taşıyan sahabeye yönelik söz ve davranışlarında Hz. Peygamber, tevhit inancını özellikle vurgulamış, bu hususta hiçbir esneklik göstermemiştir. Sahabe zaman zaman insana özgü zaaf lar sergilemiş, eski alışkanlıklarının ve yaşadıkları toplumun çarpık inançlarının etkisiyle tevhit akidesi ile çatışan davranışlarda bulunmuşlardır. Hz. Peygamber bu tür davranışlara asla göz yummamış, olaya anında kesin bir tavır sergileyerek müdahale etmiştir.³⁰⁶ Bu bağlamda sahabe arasında birtakım olaylar yaşanmış olsa da yerinde ve doğru müdahale ile mesele büyümeden önüne geçilmiştir.

Cahiliye döneminden kalan kötü alışkanlıkların en başta gelenlerinden biri ırkçılıktır. Hz. Peygamber bir cahiliye geleneği ve alışkanlığı olan kavmiyetçiliğe karşı savaş açmıştır. Bir gün Ebu Zer, Bilal-i Habeşî'ye "kara kadının oğlu" diyerek hakaret etmişti. Bunu duyan Hz. Peygamber "Onu anasının zenci olmasıyla mı ayıpladın? Sen öyle bir adamsın ki sende hâlâ cahiliye kokusu var. Bak, sen takva ile daha üstün olmadığın takdirde, beyaz veya siyah derililerden daha hayırlı değilsin." diyerek kınamış ve azarlamıştır.³⁰⁷

³⁰⁵ Çağrııcı, "İtiyat", TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 463-464.

³⁰⁶ İhsan Arslan, "Sahabenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber'in Tavrı", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C: XII, No: 3, 2012, s. 141.

³⁰⁷ Ahmed bin Hanbel, **el-Müsned**, Mısır 1313, C: V, s. 158.

İslam'ın gelişiyle, cahiliyenin diğ er unsurlarıyla birlikte ırkçılık ateşi de s ond r lm şt r. Ne var ki, zaman zaman bu ateşi tekrar alevlendirebilecek hareketler yapanlar olmuştur. Sahabeden bir grup, halka şeklinde oturmuş, aralarında sohbet ediyorlardı. İçlerinden birisinin Hz. Selman ile bir problemi vardı. Selman-ı Farisi, Mescid-i Nebevi'nin kapısından girdiğinde, onunla sorun yaşayan kişi Selman'ın işiteceğı şekilde konuyu değıştirdi. Etrafındaki arkadaşlarına, “Soyun-sopun nedir, s ulalen nereye dayanıyor, hangi kabiledensin?” diye sormaya başladı. Cevap olarak her birisi kendi soyunu sopunu anlattı. Sıra Selman'a geldiğinde “Ben de İslâm oğılu Selman'ım.” dedi. Hz. Ömer uzaktan bu sözleri duydu, ayağı kalktı, topluluğun yanına geldi. Onlara dedi ki, “Benim de soyumu sopumu öğrenmek istiyor musunuz? Ben de İslâm oğılu  mer, İslâm oğılu Selman'ın kardeşiyim.” dedi. Peygamber Efendimiz, “Selman Ehl-i Beyt'tendir.” buyurmuş ve soy-sopun değıl, davaya aidiyetin önemli olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁸ Hz. Peygamberin ırkçılık ve asabiyet karşıtı hadislerinden bazıları şunlardır:

"Allah Te l  kıyamet günü sizin soyunuzu sopunuzu sormayacaktır. şüphesiz ki O'nun nazarında en  st n n z, kötülüklerden en çok sakınanınızdır."³⁰⁹

“Ey insanlar, dikkat edin! şüphesiz ki Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. (Hepiniz Hz.  dem'in  ocuklarısınız.) (Bu yüzden) Arap olanın Arap olmayana; Arap olmayanın Arap olana; kızıl tenlinin siyaha; siyahın kızıl tenliye (ve böylece hiçbir ırkın diğ erine) takva dışında bir  st nl ğı yoktur.”³¹⁰

“Kim gagesi İslam olmayan bir bayrak altında bir asabiyete  ağıırırken veya bir asabiyete yardım ederken öldürülürse onun ölümü cahiliye üzeredir.”³¹¹

"İrkçılığa (asabiyete)  ağııran bizden değıldir. İrkçılık davası uğıruna savaşan bizden değıldir. İrkçılık davası uğıruna ölen bizden değıldir.”³¹²

Hz. Peygamber'in kötü alışkanlıklar ile mücadelesinde başta içki, kumar olmak üzere yenilebilecek ve yenilemeyecek gıdalar konusunda yoğunlaştığı görülebilir. Hem ayetlerde hem de hadislerde yiyecek ve içecekler ile ilgili ayrıntılı ifadeler bulmak mümkündür. Mesela, ayette içki, kumar, dikili taşlar ve fal oklarının şeytan işi

³⁰⁸ Beyhaki, **şuabu'l-İman**, C: IV, s. 286-287.

³⁰⁹ Müslim, **Birr**, 34.

³¹⁰ Ahmed bin Hanbel, **el-Müsned**, V/411.

³¹¹ Ahmed bin Hanbel, **el-Müsned**, II, 306.

³¹² Ebu Davud, **Edeb**, 111-112.

birer pislik olduğu,³¹³ yine şeytanın içki ve kumar aracılığı ile Müslümanlar arasında kin sokarak kulluktan ve namazdan alıkoymak istediğı³¹⁴ anlatılmıştır. Hz. Peygamber de bu alışkanlıklar konusunda kesin çizgilerle tavır koymuştur:

“Allah içkiye, onu içene, dağıtana, satana, satın alana, üzümünü sıkana (imal edene), kendisi için sıkıtırana, taşıyana ve kendisine taşınana ve parasını yiyene lanet etsin.”³¹⁵

“Çoğu sarhoş edenin azı da haramdır.”³¹⁶

“Sakın içki içme, çünkü o bütün kötülük ve şerlerin anahtarıdır.”³¹⁷

“Ümmetimden bir kavim zinayı, ipeği, içkiyi, çalgıyı helal sayacaktır.”³¹⁸

Taklitçilik Hz. Peygamber tarafından hoş karşılanmamış olan bir toplumsal alışkanlıktır. Hz. Peygamber, Müslümanların, başka dine mensup toplulukların gelenek göreneklerini benimsemeleri, taklit etmeleri konusunda tavır koymuş ve hassasiyet göstermiştir. Çünkü bu davranışlar dini yozlaştırarak zaman içerisinde alışkanlık hâline dönüşebilir. “Kim bir kavme benzemeye çalışırsa, o da onlardandır.”³¹⁹ hadisi örnek verilebilir. Yine Hz. Peygamber başka bir hadisinde "Siz, sizden öncekilere karış karış, adım adım uyacaksınız. O kadar ki, şayet onlar bir keler³²⁰ deliğine girecek olsalar, siz de onların peşinden oraya gireceksiniz.”³²¹ demiştir. Müslüman olmayanlara benzeme ve onların hayat tarzlarını taklit etme hastalığı, imanı tehlikeye atabilecek hususlardan biridir. İman temelindeki çözümlerin, fikrî ve ahlakî yozlaşmaların birçoğu, bu tür taklitlerle başlamaktadır. Taklit, zamanla alışkanlık ve huy hâline gelebilmektedir. Sonrasında ise şekli beraberlik, zihnî beraberliğe, zihnî beraberlik ise zamanla kalbî beraberliğe kadar gidebilir.

Hz. Peygamber kişilerin arkadaş ve bulundukları ortam seçimlerinde çok dikkatli davranmalarını tavsiye etmiştir. Bunun nedeni alışkanlıkların genellikle bu

³¹³ Maide, 5/90.

³¹⁴ Maide, 5/91.

³¹⁵ Tirmizi, Büyü, 58.

³¹⁶ Tirmizi, Eşribe, 2.

³¹⁷ İbn-i Mace, Eşribe, 1.

³¹⁸ Buhari, Eşribe, 6.

³¹⁹ Ebu Davud, Libas, 4/4031.

³²⁰ Çölde yaşayan büyük kertenkele.

³²¹ Buhari, İtisam, 9.

şekilde kazanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu konuda birçok hadis bulunmaktadır. Örnek olması açısından bazıları şu şekilde verilebilir:

“Kişi dostunun dini üzeredir. Öyleyse her biriniz, kiminle dostluk kuracağına dikkat etsin.”³²²

“İyi arkadaşla kötü arkadaşın misali, misk taşıyanla körük çeken insanlar gibidir. Misk sahibi ya sana kokusundan verir veya sen ondan satın alırsın. Körük çekene gelince ya elbiseni yakar yahut da sen onun pis kokusunu alırsın.”³²³

Hız. Adem'den Hız. Muhammed'e kadar bütün peygamberler şirk ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelede en güçlü direnç noktasını atalar geleneği oluşturmuştur. Bu geleneğin zihinlerde yarattığı zincirleri kırabilmek için peygamberler tarafından mucizeler gösterilmiş, neyin hak neyin batıl olduğu çok açık bir biçimde ortaya çıkarılmıştır. Nihayetinde vahye dayalı gelenek insanlık tarihi kadar eskidir. Her dönemde Allah, insanlara bu geleneği benimsemelerini emretmiştir.³²⁴

Bu noktada Müslümanların bilinç sahibi olmaları, önceki ümmetlerin yanlışlarını tekrar etmemeleri, atalarından miras kalan her türlü geleneği Kuran, hadis, duyular ve akıl terazisi ile tartmaları gerekmektedir. Eğer yanlış olduğu tespit edilen durumlar mevcut ise geleneğin ıslah ve revize edilmesi gerekmektedir. Geleneğin yerini doldurması için yabancılaşma sorunu çözmeye değil daha da derin yaralar açmaya götürebilir. Allah'ın önemseydiği ve onlarca ayet ile eleştirdiği atalar geleneğinin yıkıcı sonuçlarının yeni nesillere daha iyi anlatılması, günlük hayatta daha dikkatli olunması bir zarurettir.

Ayet ve hadislerde cahiliye döneminin kötü alışkanlıklarının eleştirilmesinin sebebi İslam'a aykırı içeriğe sahip olmasından ve Müslümanları günaha götürebilecek birtakım davranış biçimleri olmasından kaynaklanmaktadır. Zaten İslam, dinin temel değerleri ile çelişmeyen alışkanlıklara karşı herhangi bir olumsuz tavır sergilememektedir.

³²² Ebu Davud, Edeb, 19; Tirmizi, Zühd, 45.

³²³ Buhari, Büyü, 38, Zebaih 31; Müslim, Birr, 146, (2628).

³²⁴ Yıldız, “Kuran-ı Kerim’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, s. 212.

3.4. İBADETLERDE BİLİNÇ VE ALIŞKANLIK

Belli bir dinin emirlerini yerine getirmek için yapılan tapınma davranışına ibadet denilmektedir.³²⁵ Her dinin Tanrı kabul ettiği aşkın varlık için kendine özgü ritüeller ile gerçekleştirdiği bir tapınma şekli mevcuttur. Gerek ilahi gerekse beşeri kaynaklı dinlerde tapınmak temel görevlerin başında gelmektedir. Zira tapınma davranışının yapılmadığı, dini törenlerin düzenlenmediği bir din insanlık tarihinde görülmemiştir. Tapınma şeklini genellikle nakli bilgiler belirlemektedir. Yani nasıl yapılacağını bireyler, kendi yöntemleriyle değil de Tanrı ya da onu temsil eden kişiler tarafından belirlenen kurallar ve şekiller çerçevesinde gerçekleştirmektedirler. İslami gelenekte tapınma davranışına ibadet ismi verilmektedir. Bu davranışın nasıl yapılacağını Allah belirlemiş, Hz. Peygamber de Müslümanlara uygulamalı olarak göstererek öğretmiştir. Kişi bu davranışları ne kadar doğru şekilde yaparsa o kadar iyi Müslüman olarak Allah'a yakın olmayı başarmaktadır.

Sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma” anlamlarına gelen ibadet dinî bir terim olarak insanın Allah'a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanılmaktadır.³²⁶

İbadet, belirli şartları, şekilleri, zamanı ve mekânı olan; namaz, oruç, zekât, hac, kurban gibi farz ya da kişinin iradesine bırakılmış nafilelerden oluşan dini davranışları ifade eden ameller bütünüdür.³²⁷ İbadetler, yapıldığında kişiye sevap kazandıran, Allah'a olan yakınlığı gösteren, belli bir yapılma şekli olan eylemlerdir. Bu fiil, Yüce Yaratıcıyı ululamak, takdis etmek, yüceltmek gayesiyle yerine getirilen bir kulluk vazifesidir.³²⁸

Fıkıh ilmindeki terim anlamına bakıldığında ibadetin genel ve dar olmak üzere iki farklı anlamı olduğu görülebilir. Genel anlamı açısından bakıldığında kulluk görevi ile sorumlu kişinin, sırf Allah korkusundan ve saygısından nefsinin isteklerine boyun eğmemesi, bilakis bu arzuların zıddı yönünde davranabilmesi, Allah'a karşı kişinin

³²⁵ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 22.11.2020.

³²⁶ Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 1999, C: XIX, s. 233-235.

³²⁷ Saffet Köse, **İbadetten Kulluk Şuuruna**, Erkam Yayınları, İstanbul, 2016, s.17.

³²⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, **Hak Dini Kuran Dili**, Şura Yayınları, İstanbul, 1990, s. 95.

alçakgönüllülüğün zirvesinde olabilmesi gibi anlamlara gelmektedir. Dar anlamıyla kişinin niyetine göre, yaptığında sevap kazandığı, yapan insanların kendilerini Allah'a daha yakın hissettikleri, dinî ritüeller doğrultusunda yapılan davranışlardır. Bu anlamıyla ibadet, Allah'ın sevdiği ve razı olduğu açık ve gizli bir takım söz ve davranışları kapsamaktadır.³²⁹ Kuran'da ve hadislerde yer alan bütün emirleri, kişinin en iyi yapabildiği şekilde yerine getirmesi ve yine bu kaynaklarda yer alan bütün yasaklardan azami ölçüde uzak durabilmesi ibadettir.³³⁰

Müslüman için ibadetlerin şekli ve kalbi olmak üzere iki yönü vardır. Her ikisi de Allah'ın istediği şekilde yapılmalıdır. İbadet yapmaktaki amaç, takva³³¹ sahibi bir insan olmak ve böylece Allah'ın rızasını kazanabilmektir. Takva sahibi olabilmek için Allah'ın emirlerine mükemmel şekilde riayet etmek ve yasaklarından da azami ölçüde kaçınabilmek gerekmektedir. Bunu başarabilmek için de ibadetlerin bilinç denetimi altında yapılması zaruret olmaktadır.

İnsan yapısında alışkanlık ile ibadet arasında bir denge kurabilecek olan yapı bilinçtir. Bilinç, insanın evrendeki diğer varlıklara göre esaslı yanı ve imtiyazıdır. İnsan, bilgiyle varlığın, yaratılışın, yaşamanın ve ölümün, farkında olur; işte bu olay bilinçtir. Temyiz, ayırt edebilme yeteneği ve gücüdür. Akıl hastaları bu önemli insanî güçlerini kullanamadıkları, yeteneklerini kaybettikleri için sorumlu değildirler. Böylelikle her şeye bilginin yön verdiği bir İslam toplumunda bilinç, bütün davranışların ve toplumsal dinamiklerin kaynağında yatar, hayata anlam katar. Bilgiden yola çıkan bilinç, insanı imana götürür. Ya da "bilgi"yi "iman"a dönüştüren "bilinç"tir.³³² Bu nedenle yapılan ibadetlerin alışkanlık hâline geldiği için değil, bilinçli bir şekilde yerine getirilmesi gerekmektedir. Bilinçli olmanın beraberinde getirdiği hassasiyet ile yapılan ibadet, İslami yaşantıda öneme sahiptir. İbadetlerde farkındalık,

³²⁹ Ferhat Koca, **İbadet Kavramı**, İMVAK Yayınları, Çorum, 2000, s. 9.

³³⁰ Mahir İz, **Din ve Cemiyet**, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 101.

³³¹ Sözlükte "korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek" anlamlarındaki vikaye mastarından türeyen takvâ kelimesini Seyyid Şerif el-Cürcânî, "Allah'a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir" şeklinde tarif eder. Kur'an'da ve hadislerde takvâ, bazan sözlük anlamında, bazen de "Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma" anlamında kullanılır. Genellikle peygamberler ümmetlerine, "Allah'tan sakının ve bana itaat edin" diye hitap etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Takva", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 2010, C: XXXIX, s. 484-486.

³³² Bulaç, "Kuran'da Tarih ve Gelenek", s. 46.

Müslümanca yaşayış şeklinin kalite standartlarının yüksek olması için gereklidir. Alışkanlık etkisinde şuursuzca yapılan ibadet kaliteyi düşürmektedir. Kaliteli ibadet Müslüman için dünya ve ahiretteki mutluluk kapılarını açan bir anahtar görevi görebilir.

Kişilerin ve toplumun inanç ve idealleri ile alışkanlık hâline getirdiği davranışları arasında bir zıtlık durumu ortaya çıktığında, alışkanlıklar tarafından yapılandırılan karakter, inanç ve idealleri tahrip edebilir. Kişilerin bilinçaltında ya da öz benliğinde bu şekil bir dejenerasyon yaşanmış olsa da sosyal, tarihsel ve toplumsal baskılar sebebiyle kişi veya toplum, bu tahribatı dışa vurmayabilir. Günlük hayata ve alışkanlıklara yenik düşen inanç ve idealler, kişi ve toplum tarafından bir anda terkedilememektedir. Fertler, gönülden inanmak yerine, inanıyormuş gibi yapmak, inanıyor rolü oynamak zorunda kalabilmektedirler.³³³ Bu bağlamda günümüzde ortaya çıkmış olan dindar ve seküler yaşam biçiminin var olma sebebi, inanç ve ideallerin değişmeye başlaması değil, günlük pratiklerin ve yaşam biçiminin değişmesiyle kazanılan yeni alışkanlıkların arkasında aranmalıdır. Mesela, günlük hayatta artık vazgeçilmez gibi görünen teknolojik süreçler, tekrarlar ile alışkanlık hâlini alarak inançlar ile mücadele etmeye başlamıştır. Neticede inanıyormuş gibi davranmaya başlayan yeni bir nesil ortaya çıkmaktadır.

Alışkanlık ile bilinç arasında zıt bir ilişki söz konusudur. Alışkanlık etkisiyle, fiziksel hiçbir problem olmamasına rağmen, mecazi anlamda gözler görmez, kulaklar duymaz, burun koklamaz hâle gelebilmektedir. Alışkanlıkları ile yaşamayı amaç edinmiş insanlar için olaylar ve etraftaki canlı cansız her şey monoton hâle gelir. Böyle kişiler sadece kendi duyularını ve bilinçlerini öldürmekle kalmayıp çevrelerindeki her varlığı adeta derin dondurucuya hapsedmektedirler. Yaşamaktan, eğlenmekten, çalışmaktan, ibadetten hatta yemek içmekten, cinsellikten bile zevk almayan, zaman zaman intiharı düşünen, psikolojik tedavi gören ruhsuz ve duyarsız, yaşadığını iddia eden varlıklara dönüşebilmektedirler. Duyarlılıklarını büyük ölçüde kaybettikleri için ihtiyaç sahibi insanlar ve hayvanlar ilgi alanlarının tamamen dışında kalmaktadır. Amaçsız ve monoton yaşadıkları için hayattan zevk alabilmeleri ve mutlu olabilmeleri de zor olmaktadır.

³³³ Çelik, "Alışkanlıkların Kişi ve Toplum Ahlakını İnşa Etmedeki Etkin Rolü", s. 62.

İslam’a göre ibadet, içeriği kavranamamış olsa bile varlığı ve kudreti akıl ile bilinen, duyu organları ile algılananların ötesinde sonsuz güç ve azameti her yerde sezilen zata karşı gösterilen alçakgönüllülük, saygı, boyun eğme ve takdisin en yüksek seviyesidir. Bu şekilde bir hürmet sadece Yüce Yaratıcının hakkıdır. Çünkü bütün nimetleri, hayatı veren Allah'tır. Bu nedenle İslam’a göre başka bir varlığa böylesine bir davranış şirk sayılmış ve haram kılınmıştır.³³⁴

İbadetlerin gayesine uygun olarak yapılabilmesi ve amacın gerçekleşebilmesi için bilinçli ve kararlı olarak ibadeti eda etmek, taklit ile başlanmış olsa bile iradeyi kullanarak yapılan faaliyeti tahkik düzeyine çıkarabilmek gerekmektedir. Yapılan ibadetlerin kişileri ahlaki davranışlara yönlendirememesi, günahıtan alıkoyamaması bu taklidi davranışlar sebebiyle olabilir. Allah’ın şuurlu bir ibadet istediği; gafil ve ihlassız olanların ibadetinden razı olmadığı unutulmamalıdır.³³⁵ Dinî davranışları ebeveyninden miras olarak alan ya da sosyal çevrede hazır bulan kişilerin, sahip oldukları nimetin kıymetini bilememe gibi bir durumları söz konusudur. Bu nedenle de bazı Müslümanlar, bazı ibadetleri taklit yoluyla bir âdet olarak yerine getirmekte, ibadetin özüne erememekte, dinî yaşantıyı taklitler sarmalı olmaktan öteye götürememektedirler. Bu nedenle, ayetlerde dikkat çekilen hikmetlerin iyi analiz edilmesi ve yapılan ibadetlerin amacına uygun olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Ayet ve hadislerde namaz ibadetinin insanı kötülükten alıkoyacağı anlatılmaktadır. Ayette “Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayasızlıktan ve kötülükten meneder. Allah’ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir.”³³⁶ denilmektedir. Bu ifadeden şu sonuç çıkarılabilir: Bir Müslümanı kıldığı namazlar kötülükten men edemiyorsa, öyleyse Allah’ın istediği şekilde kabul edilebilir bir namaz kılmıyor olabilir. Ayet ve hadislerde övgüyle bahsi geçen, insanı kötülük yapmaktan uzak tutan namaz, bilinç ile kılınan namazdır. Yoksa içi boşaltılmış, alışkanlık hâline gelmiş, kişinin ne okuduğunu bilmediği, hatta dünyalık düşüncelere daldığı için kaç rekât kıldığını şaşırdığı, bir

³³⁴ Koca, **İbadet Kavramı**, s. 10.

³³⁵ İbrahim Kutluay, “Güzel Ahlaka Dönüştürülemeyen İbadetler Sorunu”, **Geçmişten Geleceğe Ahlak Sempozyumu**, Bartın, 2015, s. 323.

³³⁶ Ankebut, 29/45.

angarya gibi gördüğü için aceleyle yapıp baştan savma isteği ile kıldığı namaz, kötülükten alıkoyan bir özelliğe sahip olmamaktadır. Yine başka bir ayette: “Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarından gâfildirler (namazlarını ciddiye almazlar). Onlar (namazlarıyla insanlara) gösteriş yaparlar; hayra da engel olurlar.”³³⁷ denilmektedir. İbn Mesud’a “Fılan kişi çok namaz kılıyor.” diye haber verildiğinde “O, namazın hakkını veriyorsa kıldığı namazın ona bir faydası olur.” cevabını vererek “Namazı kişiye iyiliği emrediyor, onu kötülükten men ediyorsa ona faydası var demektir, aksi takdirde böyle bir namaz, kişiyi Allah’tan uzaklaştırmaktan başka bir işe yaramıyor demektir.” yorumunda bulunmuştur.³³⁸

Namaz Müslümanlara ahlaki değerlere uygun bir davranış ve yaşam biçimi kazandırmalıdır. Herhangi bir davranışın günde beş defa yapılıyor olması sıklıkla yapıldığı anlamına gelmektedir. Yani günde beş defa Allah’ın huzuruna çıkarak Yaratıcısı ile iletişim kuran kişi, namaz aralarında da bilinçli olmalı, Allah ile kurduğu bağlantısını devam ettirebilmelidir. Sadece namazda değil tüm ibadetlerde böyle bir durum mevcuttur.

İslam’ın temel ibadetleri ile ahlaki değer ve davranışlar arasında sıkı bağlantılar bulunmaktadır. Tıpkı namaz ibadeti gibi oruç ibadetinin de insanları kötülük yapmaktan alıkoyması gerekmektedir. Ancak şeytanların zincire vurulduğu bir ayda bazı insanların kötülük yapmaya, günah işlemeye devam ettiği görülmektedir. Kişiyi kötülük yapmaktan alıkoymayan, iyilik yapmaya teşvik etmeyen, yalanlarla dolu bir hayatı devam ettirmekten vazgeçirmeyen oruç ibadeti, sadece aç kalmak olarak nitelendirilmiştir.³³⁹

İbadetlerin bilinçli bir şekilde yapılabilmesi için bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bu sebeple ibadetin önemi üzerinde durulmalıdır. Zira kişiler ibadetin önemli olduğunu öğrendiğinde, niçin daha dikkatle, bilinçli bir şekilde yapmaları gerektiğinin de farkına varabilirler.

³³⁷ Maun, 107/4-7.

³³⁸ Taberi, Tefsir, C: X, s. 145.

³³⁹ Buhari, ilim, 30; Savm, 8; Tirmizi, Büyü, 3.

3.4.1. İbadetin Önemi

İbadet insanları bireysel olgunluğa ulaştıran bir güce sahiptir. Yaratılış itibariyle insan, küçük, zayıf, aciz, kırılgan, hastalıklı bir varlıktır. Fiziksel olarak böyle olmasına rağmen metafiziksel açıdan yüksek bir ruha ve büyük bir potansiyele sahiptir. Sınırsız arzulara sahip insanın, emellerine, duygularına yaratılış itibariyle herhangi bir sınır konulmamıştır. İşte böyle hayvani bir yaratılışa sahip insanın ruhunu yükselterek ve genişleterek onu yaratılmışların en şerefli seviyesine çıkaran ibadettir.³⁴⁰ Zira insan bilinçli ibadet yapabilen bir varlıktır.

Bilinç ile yapılan ibadet, insanın özgürlük sürecidir. Batı dünyasında hürriyetin dinden uzaklaşıldığı oranda arttığı düşünülürken İslam dünyasında Allah'a bağlandıkça ve dindarlıkta yükseldikçe hürriyet güçlenmektedir.³⁴¹ İnsan Allah'a yaklaşabildiği ölçüde özgürleşmektedir. Allah'a daha çok yaklaşabilmenin temel şartı da ibadetleri O'nun istediği şuur ile yerine getirebilmek ile mümkün olabilir. Allah'a hakkıyla kul olabilen kişi, nefis arzuların esiri olmaktan kurtularak, yaratılış amacına uygun bir hayatı benimsemiş olmaktadır. İslam'a göre gerçek hürriyet, dünya heveslerinden ve nefsin arzularından kurtularak Allah'a samimi kul olabilmek ile sağlanmaktadır.

İbadet, olumlu bir karakter niteliği olarak insana mesuliyet hissi verir. Yüce Yaratıcıya karşı bir kulluk görevi ve verdiği nimetlere bir teşekkür ifadesi olarak kabul edildikleri oranda ibadetler, sorumluluk duygusunun gelişmesine katkı sağlamaktadır. İbadet yapan kişilerde üst düzey bir manevi ve ahlaki yaşam biçimi, hayattan zevk alma, ölüm korkusunu yenme, yaşadığı sıkıntılara daha sabırlı olabilme gibi birçok konuda olumlu etkiler görülmektedir.³⁴² Yapılan ibadetlerin insan için çeşitli hikmetleri vardır. Bunlardan biri de insanda olumlu yönde birtakım davranış değişiklikleri oluşturabilmesidir. Yani daha iyi bir insan olabilme yolunda eğitim verebilmesidir. İbadet, Allah'ın huzuruna çıkıştır ve bunun verdiği haz ile sürekli olarak huzurda ve iletişimde olma bilincidir.

³⁴⁰ Hüseyin Certel, "İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri," **Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademik Dergisi**, C: I, No: 3, Kasım 1998, s. 151.

³⁴¹ Köse, **İbadetten Kulluk Şuuruna**, s. 83.

³⁴² Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, TDV Yayınları, 5. Bs., Ankara, 2003, s. 243.

İbadet ve kulluğu bırakmak, imanı zayıflatabilir. Böylece insan davranışlarına etki eden olumlu tavır ve hareketler de zayıflayarak kaybolmaya başlamaktadır. İman ve ibadetin kişiyi etkisi altına alan müspet baskısı zayıfladığında burada meydana gelen boşluk, menfi duygu ve davranışlar, zararlı arzular, çeşitli günah ve kötülükler ile dolabilir. Bu sebeple iman ile ibadetin birbirini tamamlayıcı bir ilişkisi bulunmaktadır.³⁴³

İnsan-Allah ilişkisinde kişiyi Rabbine yaklaştıran belirleyici kriter ibadetlerdir. Yine insan-insan ilişkisinde de kişiyi topluma yaklaştıran, kaynaşmasını sağlayan güçlü bir bağ görevi görmektedirler. Bireylerin sosyalleşmesinde bu durum oldukça etkilidir. Zira dinin pratik uygulamaları toplumsal değer niteliği taşıdığı için, ibadetlerin kişiler tarafından öğrenilmesi ve yaşanılması sosyalleşmenin bir parçasıdır.³⁴⁴

Kendi dünyalarında yalnız bir hayat sürmekte olan insanlar, ibadet sayesinde topluma karışır ve kaynaşırlar. İbadet sayesinde toplum içinde yaşayan bu fertler, toplumdan ayrılmaksızın yine fertler olarak eğitilirler. Böylece ibadet, kişileri toplum yararı için eğitebilen, şekil ve görünüş açısından birbirine benzeyen hareketlerin tamamına verilen isimdir.³⁴⁵

İbadetlerin sosyal fonksiyonlarından biri insanları cemaat olmaya teşvik edebilmesidir. Sosyal, ekonomik, siyasi yönden sağlam bir dayanışma ve beraberlik oluşturmayı amaçlamaktadır. Genel olarak bakıldığında ibadetlerin hemen hepsinde bu birlik olma şuurunun hedeflendiği görülebilir. Mesela vakit namazlarında cemaate gitmenin daha sevap olması, cuma ve bayram namazlarının münferit olarak kılınmıyor olması, dünyanın dört bir yanındaki farklı renklerde insanların hac ibadeti için beyazlar içerisinde bir araya toplanması, oruç ve zekât ibadetinde sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın teşvik edilmesi bu şuurı sağlamaya yöneliktir. Bu sayede toplum, içine kapanık, bireysel yaşayan insanların oluşturduğu soğuk ve iletişimsiz yapıdan kurtulup dışa dönük, aktif, yardımlaşan ve sosyal ilişkiler kuran insanların oluşturduğu bir yapıya kavuşmaktadır.

³⁴³ Şule Kurt Çelenk, "Çocuklara Dinî Alışkanlıkların Kazandırılmasında Aile, Okul ve Çevrenin Etkisi", Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2004, s. 21.

³⁴⁴ Certel, "İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri," s. 155.

³⁴⁵ Ali Murat Daryal, **Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri**, İFAV Yayınları, İstanbul, 1994, s. 68.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AHLAK EĞİTİMİNDE ALIŞKANLIK

4.1. DİN-AHLAK İLİŞKİSİ

Din, akıl sahibi insanları kendi tercihleriyle bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilâhî bir kanundur.³⁴⁶ Bir dine mensup olabilmek için akıl başta gelen şartlardan biridir. Hadiste akıllı olmayanın dinen sorumlu olmadığı belirtilmiştir.³⁴⁷ Din, kaynağını Allah'tan alan bir ahlak sisteminden ibarettir.³⁴⁸ İnsanlar akıl sayesinde bilinçli bir dinî ve ahlaki hayat yaşayarak mutlu olabilmektedirler. Dini gelenekte inanç-ibadet-ahlak birbirini bütünleyen/tamamlayan parçalar gibidir. Din bu üç ana unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Tüm dinler asli olarak, ahlaki kurallara bağlı bir toplum meydana getirebilmenin mücadelesini vermişlerdir. Bu sebeple din eğitimi içerisinde bahsi geçen tüm ahlaki kurallar ve erdemlerin yadsınamaz bir önem ve konuma sahip olduğu açıktır.

Ahlâk Arapça'da "seciye, tabiat, huy" gibi manalara gelen hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur.³⁴⁹ Genel anlamda ahlak, bir toplum içerisinde fertlerin uymak zorunda olduğu belli davranış biçimleri ve kurallar şeklinde tanımlanmaktadır.³⁵⁰ Kelime anlamı huy, hâl ve hareket tarzı gibi manalara gelen ahlak, insanda yerleşik hale gelen bir karakteri vurgulamaktadır. Zaman, toplum ve kültüre göre farklılaşan davranışlara karşın ahlak, değişmeyen kuralları kastetmektedir.³⁵¹ Bir insanın toplumdaki diğer insanlar tarafından iyi ya da kötü olarak görülmesine sebep olan niteliklerinin, huylarının ve iradeli hareketlerinin tamamını anlatmak için kullanılmıştır.³⁵² Ahlakı, "İnsanların sahip oldukları bir kısım alışkanlıklardan,

³⁴⁶ Günay Tümer, "Din", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 1994, C: IX, s. 312-320.

³⁴⁷ Camiü's-Sağır, 6159; Kenzul Ummal, C: XIV, s. 73.

³⁴⁸ Erol Güngör, **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998, s. 117.

³⁴⁹ Serdar Mutçalı, **Türkçe Arapça Sözlük**, Dağarcık Yayınları, İstanbul, Şubat 2004, s. 33.

³⁵⁰ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 31.10.2020.

³⁵¹ Recep Kılıç, "Ahlakın Dinî Temelinin Önemi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1991, s. 2.

³⁵² Mustafa Çağrı, "Ahlak", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, C: II, s. 1-9.

yükümlülüklerden ve vazifelerden bahseden ilim”³⁵³ olarak tanımlamak da mümkündür. Bilmen’e göre ahlak, “İnsanların sahip oldukları bir kısım alışkanlıklardan, yükümlülüklerden ve birtakım vazifelerden bahseden bir bilgi dalıdır.”³⁵⁴

Ahlak, kendisini ilgilendiren, kendi kapsamı içerisinde bulunan olayları, durumları, konuları, kişileri, kısaca insan ile ilgili olan her şeyi, kendi bilimsel yöntemleri ile inceleyen bir bilimdir. Ana amacı hayra ulaştırmaktır. Ahlaka görevler bilimi de denilmektedir. Daima maslahatı³⁵⁵ ön planda tutan ahlak bilimi, güzel insan olarak yaşama sanatını insanlara öğretmeyi gaye edinmiştir. İnsan davranışlarına ait kuralları belirleyen, insana yakışır biçimde yaşama yöntemini anlatan bir bilimdir.³⁵⁶ Hayırlı insan olma sanatı da denilen ahlak bilimi, insanlar arası kanunları düzenleyerek hayatın çeşitli alanlarında uygulayabilme yöntemlerini öğretmektedir.

Sosyal bir varlık olan insanın günlük yaşamında uymak zorunda olduğu kurallar bulunmaktadır. Bu kuralların sınırlarını, çerçevesini ahlak bilimi belirlemektedir. Aynı zamanda ahlak, kişilerin ahlaki davranışlarından oluşan değerlerin içeriğini, miktarını, ölçüsünü ve kaynağını tespit etmektedir. İyi davranışlara devam edilmesini, kötü davranışların da bırakılmasını sağlamaya çalışır. Yine aynı şekilde iyi davranışlara devam etmenin olumlu sonuçlarını ve kötü davranışlarda bulunmanın olumsuz neticelerini göstermeye çalışır.³⁵⁷ Bu bağlamda din eğitiminin ahlak boyutu, benzer bir sonuç elde etmeye çalışmaktadır.

Klasik ahlak anlayışı erdem etiği üzerine inşa edilmiştir. Başta Platon ve Aristo olmak üzere hayatı erdemler üzerinden inşa ederken, amaç olarak da mutluluğu/eudomonizmi koymuşlardır. Sonuççu bir anlayışın ürünü olan bu ahlak öğretisi Kant’ın deontolojik³⁵⁸ ahlak anlayışına kadar, düşünce dünyasında ve dini anlayışlarda hakim bir görüş olarak savunulmuştur. Mutluluk arayan insan bunu zevkte, parada, şöhrette değil erdeme uygun yaşayan insanların ruh derinliklerinde

³⁵³ Hümeysra Özturan, **Ahlak Felsefesinin Temel Problemleri**, Ankara, 2005, s. 2-3; Bayram Ali Çetinkaya, **İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2019, s. 19.

³⁵⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, **Ahlak-ı İslamiyye Dersleri**, Ahmet Kamil ve Şeriki Matbaası, İstanbul, 1928, s. 3.

³⁵⁵ Maslahat: Barış, rahatlık, iyilik.

³⁵⁶ Osman Pazarlı, **İslam’da Ahlak**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1972, s. 12-13.

³⁵⁷ Mustafa Çağrı, **Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 21.

³⁵⁸ Ödev bilimsel. **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 12.01.2021.

aramalıdır. Aristo'ya göre ahlaklı yaşayan ve kendini gerçekleştirebilen insanlar mutludur. Ona göre ahlaki mükemmellik, öğretim ve alışkanlıkla kazanılan bir sanat gibidir.³⁵⁹ Zira insanlar erdemli oldukları için ahlaki bir şekilde davranmazlar bilakis doğru bir şekilde davrandıkları için erdeme sahip olabilirler.

Düşünce tarihinde ahlak anlayışı bağlamında önemli bir kırılmayı temsil eden Kant'a göre bu dünyada önemli olan asıl şey aslında "iyi irade"dir.³⁶⁰ Deontolojik ahlak olarak isimlendirilen bu ahlak anlayışına göre, yapılan şey koşulsuz ve bizatihi iyi olmadığı sürece ahlaki de sayılamazdı. Bu nedenle bir şeyin ahlaki sayılabilmesi için onun ödev olduğu için yapılmış olması gerekmektedir. Mesela insanların güvenini kazanmak için daima doğru söyleyen bir kişi, doğru davranışı güven kazanmak için bir vasıta olarak kullanmaktadır. Ancak bu menfaate binaen yapıldığı için bizatihi ahlaki değildir. Herhangi bir mutluluğa, hazza ve yarara bağlı gerçekleştirilen eylem, ahlak yasasına uygun değildir. Ahlak yasası matematik gibi kesin ve zaruri bilgi ifade etmektedir.³⁶¹ Ahlak kuralları zorunlu ve evrensel kurallara dayanmaktadır.³⁶² Bu kuralın yürütücü gücü ise ödev bilincidir. Görüldüğü üzere hareketlerimizin motive edici gücü, mutluluk istemekten yani bencillikten kaynaklanır. Ahlak yasalarının herhangi bir tecrübeden çıkarılmaması gerekir. Ahlaki emir ve yasaların kesin ve şartsız olması gerekmektedir.³⁶³

F.W. Förster³⁶⁴ "Manevi disiplin nereden kaynaklanmalıdır?" sorusuna şöyle cevap vermektedir: "Terbiye etmek, insanı içgüdülerinin esaretinden kurtarıp üstün değerlere yükseltmektir. Gönül rızasıyla, içten benimseyerek gerçekleştirilecek sağlam itaat ve disiplinin imana dayanması gerekir. Bugün dünyanın her tarafında itaat ve disiplinin azalması, terbiyenin maneviyattan gıdasını alamaması yüzündendir." O hâlde ahlak dine bağlıdır. Dindarlık insanı ahlaklı olmaya sevk etmekle kalmaz, yapacağı rehberlik ve yerinde ikazlarla onu, şahsi çıkar duygularının baskısından kurtarıp daha iyiye doğru götürmektedir. Dinî ahlakın insana emniyet veren bir diğer

³⁵⁹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 52.

³⁶⁰ Immanuel Kant, **Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi**, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Çev. İoanna Kucuradi, Ankara, 2002, s. 8.

³⁶¹ Mehmet Emin Erişirgil, **Kant ve Felsefesi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 210.

³⁶² Bayram Ali Çetinkaya, **Felsefe Tarihi: Antik Doğu'dan Modern Batı'ya**, Nobel Yayınları, Ankara, 2017, s. 464.

³⁶³ Kant, **Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi**, s. 33.

³⁶⁴ Münih Üniversitesi Pedagoji profesörü.

özelliği de zamana ve cemiyetlere göre değişmeyen sağlam ve kalıcı ahlak ilkeleri getirmesidir. Dünyada kurulmak istenen huzur ve sükûn, gönüllere yerleştirilmek istenen sevgi ve saygı, kaynağını ilahi vahiyden alan bir ahlak ile mümkündür.³⁶⁵ Ahenkli ve düzgün bir sosyal hayat yaşayabilmelerini sağlamak için bireylerin manevi bir disiplin altına alınmaları bir zorunluluktur. Din duygusu olmadan erdemli ve ahlaklı olmak neredeyse mümkün değildir.

Ahlaki değerler hem toplumların hem de insanlığın ortak malıdır. Toplumdan topluma, insandan insana değişkenlik gösterebilen, fertlerin öznel değerlendirmeleriyle, algılarıyla, önyargılarıyla, tanımlanabilecek kadar köksüz ve yalın değildir. Din ve ahlak birbirini tamamlayan, bütünleyen değerlerdir. Ahlaka aykırı olan her şey insan olma onuruyla örtüşmediği için dine de aykırıdır. Din bir toplumun geçmişten gelen kültürel ve folklorik değerlerini, gelenek ve göreneklerini revize eder. İnsan olma şerefiyle bağdaşmayan, genel insanlık onuruna aykırı uygulamaları yontarak kullanılabilir şekle dönüştürür. Böylece din, ahlaki değerlere ayrı bir güç kazandırır.³⁶⁶ Güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildiğini kendi sözleriyle ifade eden Hz. Peygamber, daha cahiliye döneminde bile örnek ahlakın bütün güzelliklerini şahsında toplayarak yaşadığı toplumdaki bütün fertlerin sevgi ve saygısını kazanmayı başarmıştır. Kuran-ı Kerim'de birçok ayette sözünde durmaktan, adaletten, kul hakkına riayet etmekten, insanları sevmekten ve yumuşak davranmaktan, ahde vefadan yani ahlaki değerlerden bahsedilmektedir. Beğenilen ve övgüyle bahsedilen bu ahlaki değerleri kazanabilmenin yolu, onları davranış bilincine, hayat tarzına, amel ve aksiyona dönüştürmektir. Kişilerin bu noktada iradeleri, hayata bakışları, sorumluluk duyguları önemli rol üstlenmektedir.

Din ve ahlak alanında edinilen bir alışkanlığın iyi ya da kötü olduğuna karar verebilmek için onun mutlak iyi ya da mutlak kötü ile olan yakınlığına bakmak gerekmektedir. İnsan ahlaki bir varlık olsa da iyiliğe ve kötülüğe eşit mesafede durmaktadır. Din ve ahlak alanındaki alışkanlıklar, iki tarafı keskin bir bıçak gibidir. Alışkanlık her iki boyutta da görülebilmektedir. İyilik alanında ortaya çıkan alışkanlık insanları başarıya ulaştıracak formülü içerirken, kötülük alanında ortaya çıkan

³⁶⁵ M. Yaşar Kandemir, **Millî Eğitim ve Dinî Hayat**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 288-290.

³⁶⁶ Özcan Hıdır, “Kuran ve Sünnete Göre Ahlakın Kaynağı ve Ahlak-Amel, Değer-Davranış Bütünlüğü”, **Köprü Dergisi**, No: 95, 2006, s. 42.

alışkanlık tam bir bataklık anlamına gelmektedir. Yine iyi ya da kötü her alışkanlık, kişiyi daha iyiye veya daha kötüye götüren birer taşıyıcı olma özelliğine de sahiptir.

Din ile ahlak arasındaki iletişimde bir köprü görevi gören erdemler ve ahlaki tutumlar insan hayatında önemszenmesi gereken bir konuma ve etkinliğe sahiptir. Bir toplumdaki bütün bireyler, aynı din üzerinde bir araya gelemiyor olsalar bile erdemler ve ahlaki davranışlar üzerinde anlaşmaktadırlar. Erdemler toplumdaki bütün fertlerin birleştikleri ortak payda olmaktadır. Yani erdemler toplumdaki bütün bireylerin yapılmasını tavsiye ettiği ve memnun olduğu tavır ve hareketlerden oluşmaktadır. Bu bağlamda erdemler ve ahlaki tutumlar hakkında temel bilgilerin verilmesi uygun olacaktır.

4.2. ERDEMLER VE AHLAKİ TUTUMLAR

Sözlükte erdem “Ahlakın övdüğü iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk vb. niteliklerin genel adı, fazilet”³⁶⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Erdem genellikle ahlaki davranışlar içerisinde övgüyle bahsi geçen mütevazılık, cömertlik, cesaret, dürüstlük gibi niteliklerin genel ismidir.³⁶⁸ Bu kavramlar kişinin ahlaki olgunluk düzeyini anlatmak için kullanılmaktadır. Ahlaki açıdan her şart ve durumda iyi davranışlarda bulunmaya yatkın olma halidir. İnsanın engeller ile karşılaşsa bile özveri göstererek doğru davranıştan vazgeçmeme durumudur.³⁶⁹ Erdem ile fazilet eşanlamlı ve Arapça³⁷⁰ kökenli kelime olmasına rağmen günlük dilde ahlaki davranışlar için erdem kelimesi kullanılırken, dinî davranışlar için daha çok fazilet kelimesi tercih edilmektedir.

Ebu Bekr er-Razi’ye göre erdem, arzulara egemen olup nefsin eğilimlerine karşı gelmeyi alışkanlık hâline getirerek aklî iyilikleri karaktere dönüştürmektir.³⁷¹ Türkeri’ye göre erdem, faydalı, değerli, iyi anlamlarına gelir. Kıyaslanan iki şeyden daha iyi olanı anlamında kullanılır. Felsefî açıdan anlamına bakıldığında aşırılık ve

³⁶⁷ Bakırcıoğlu, **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü**, s. 487; **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 31.10.2020.

³⁶⁸ Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, s. 304.

³⁶⁹ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 369.

³⁷⁰ Mutçalı, **Türkçe Arapça Sözlük**, s. 310.

³⁷¹ İbrahim Hakkı Aydın, “İbn Sina’da Erdemli Yaşam”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 29, Erzurum, 2008, s. 7.

noksanlık arasındaki orta nokta olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda bu orta noktadan iyi eylemler, davranışlar çıkmaktadır.³⁷² Yani mutluluk veren her türlü davranış iyi, bu davranışı yaptıran yetenek ise erdem olarak tarif edilmektedir. Eğer bu yetenekten kötü davranışlar çıkarsa buna da erdemsizlik anlamına gelen rezilet denilmektedir.

Dinî literatürde fazilet, iyilik yapmayı ve kötülükten uzak durmayı tercih eden insanın ruhi yeteneklerini anlatmak için kullanılmıştır. Rezilet ise faziletin karşıtı olarak kötü huy, erdemsizlik anlamında kullanılan terimdir. Genellikle Kuran’da adalet, itidal, hoşgörü, doğruluk ve dürüstlük, azim ve sebat, ülfet, kardeşlik ve dostluk, sevgi ve dayanışma, barışçılık, cömertlik, tövbe, tevekkül, kanaatkârlık, itaat ve teslimiyet, hikmet, hayırda yarışma, güler yüzlülük, ölçü ve tartıda dürüst davranma, selâmlaşma, ağırbaşlılık, cesaret ve kahramanlık gibi erdemlerden bahsedildiği görülmektedir.³⁷³ Genel olarak erdem, fazilet, ahlaki tutum ve davranışlar eşanlamlı terimler olarak kullanılmıştır. Ayetlerde bahsi geçen terimler, erdem, fazilet ve ahlaki davranışların kapsamı içerisinde bulunan güzel davranışların genel çerçevesini çizmektedir.

Genel olarak İslâm dininin üzerinde durduğu ve kazandırılmasını tavsiye ettiği dinî ve ahlaki alışkanlıklar vardır. Mesela yalan söylememek, yalan yere yemin etmemek, yalancı şahitlik yapmamak, sözünde durmak, hile ve sahtekarlık yapmamak, merhametli olmak, dedikodu yapmamak, kibirli olmamak, cömert olmak, emanete hıyanet etmemek, açgözlü olmamak, gösteriş yapmamak, öfkeyi yenmek, sabırlı olmak, şükredebilmek, tevekkül etmek, haset ve alay etmemek, hatayı kabullenebilmek, hoşgörü, güler yüz, selamlaşmak, küs durmamak, sadaka vermek, nezaket, tevazu, ağırbaşlılık, yardımlaşma ve dayanışmaya özen göstermek ve akrabayı gözetmek bu alışkanlıklardan bazılarıdır.

Farabi’ye göre nasıl ki insanlar doğuştan bütün sanatlara meyilli olarak dünyaya gelmiyorlar ise, bir kimsenin ahlaki ve aklî erdemlerin hepsine ya da reziletlere doğuştan sahip olması mümkün değildir. Genellikle insanlar, doğduklarında belirli ya da sınırlı sayıda erdeme eğilimli olarak dünyaya gelmektedirler. Yani Allah

³⁷² Mehmet Türkeri, “Fahrettin Razi’nin Ahlak Felsefesi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 1999, s. 95-96.

³⁷³ Mustafa Çağrı, “Fazilet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1995, C: XII, s. 268-271.

her insana farklı yetenekler verdiği gibi farklı erdemler vermiştir. Bir insan, bir erdeme ya da sanata, başka bir insan ise başka bir erdeme ya da sanata meyilli olarak doğmaktadır. Erdemli ya da erdemsiz birtakım davranışlara meyilli olarak doğan kişilerde, potansiyel olarak var olan bu davranışlar görülürse ve zamanla alışkanlık halini alırsa, ister iyi ister kötü bir davranış olsun, kalıcı hâle geldiği için değiştirilmesi oldukça zor olmaktadır. Davranışlar defalarca tekrarlandığında, nefiste alışkanlığa dönüşerek yerleşmektedir. İnsanlar dünyaya gelirken herhangi bir sanatı öğrenmiş olarak doğmazlar. Sadece bazılarının yeteneği diğerlerine göre öne çıkar. Aynı şekilde insanlar dünyaya gelirken iyi ahlaklı ya da kötü ahlaklı olarak doğmazlar. Sadece yatkınlıkları olabilir.³⁷⁴ Ahlak sahibi olmak sanat edinmek gibidir. Alışkanlıklar yoluyla ahlaki yapı olumlu ya da olumsuz yönde geliştirilir. Mesela yazabilme yeteneği, defalarca denemeden ve tekrardan sonra bir kişide meleke halini almaktadır. Eğitimin görevi bireylerin doğru şekilde yönlendirilmesini sağlamaktır.

Yaratılışı itibarıyla insan hem erdemleri hem de erdemsiz davranışları ortaya çıkarabilme potansiyeline sahiptir. Kişilerin olumlu ya da olumsuz davranışa yatkınlıkları farklı olabilmektedir. Doğal eğilimlerine bakarak insanları erdemli ya da erdemsiz olarak sınıflamak doğru değildir. Mesela doğuştan resim yapabilme yeteneği olan, ya da sesi çok güzel olan birine, bu yeteneğini geliştirmede taktirde ressam ya da müzisyen denilmemektedir. Aynı şekilde doğuştan meyilli olsa bile insanlara bir davranışta bulunmadan cömert ya da cimri denilmemesi gerekmektedir.³⁷⁵ İnsanların doğuştan sahip oldukları potansiyelleri ortaya çıkarmaları uygun ortam ve şartlar meydana geldiğinde mümkün olmaktadır. Mesela materyalist bir toplumda yaşayan bireylerin, cömertlik erdemine sahip olsalar bile, bu erdemi yetkinleştirmek için uygun şartlar ve ortam bulmaları hayat boyu mümkün olmayabilir. Öte yandan erdemli bir toplumda yaşayan cimri bir insan, cömertçe davranışları sergileyerek zamanla cömertlik erdemine sahip olabilir.

Ahlakın sonradan kazanıldığı konusunda İbn Sina, *Risale fil-Ahd* isimli eserinde, iyi ve kötü filleri yapmaya meyilli bir gücün insan doğasında var olduğunu söylemektedir. Kişiler iyi ya da kötü olarak dünyaya gelmezler. Bu özelliği sonradan

³⁷⁴ Özcan, *Farabî'nin İki Eseri/Siyaset Felsefesine Dair Görüşler*, s. 53.

³⁷⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 326.

kazanırlar. Sonradan kazanılmış olması sebebiyle değişebileceğini düşünmektedir. Yani korkak bir kişi, cesur gibi davranmaya kendini zorlar ise zamanla bu kalıcı hâle gelebilir.³⁷⁶ Bu değişim sadece alışkanlık ve öğrenme yoluyla olabilir. Alışkanlık, herhangi bir davranışı uzun zaman, kısa aralıklarla sıkça ve defalarca tekrarlamakla kazanılır. Hem iyi hem de kötü davranışlar bu şekilde elde edilebilir. Burada öğrenme önem arz etmektedir. Zira iyi ahlaklı insanların davranışları örnek alınarak alışkanlık hâline getirildiğinde iyi ahlaklı olunmaktadır. Aynı şekilde kötü ahlaklı insanların davranışları tekrar edildiğinde de kötü ahlaklı insanlar ortaya çıkmaktadır.³⁷⁷ Elbette bir insanın bunu yapabilmesi için neyin iyi, neyin kötü, hangi davranışın erdemli, hangisinin erdemsiz olduğunu bilmesi lazımdır. Aynı zamanda kişilerin, kendilerinde var olan kötü ve erdemsiz davranışların farkına varması yani bunları değiştirmesi gerektiğinin bilincinde olması, bu davranışlarını özeleştiri yaparak kabullenmiş olmaları gerekmektedir.

Aristo'ya göre erdemli bir insan her şart ve durumda erdemli davranışı gösterebilmelidir. İşine geldiğinde erdemli davranan, zorda kaldığında menfaatinin gözetilen insanlar, erdemli değildir. Ona göre erdemi ortaya çıkaran sürekli yapabilme iradesi ile kazanılan alışkanlıktır. Sürekli bina yaparak mimar, sürekli musiki icra ederek musikişinas, sürekli erdemli davranışlar göstererek de erdemli bir insan olmak mümkündür.³⁷⁸

Erdemleri kazanabilmek rezilet kapsamına giren davranışlardan ve düşüncelerden uzak durmak ile mümkün olabilir. Kişi nefsinin kötü arzularına yaklaşmamayı başarabildiğinde sahip olduğu faziletlerde artma görülebilir.³⁷⁹ Erdem sayesinde insan nefsi, Allah'ı düşünmeye, tefekkür etmeye odaklanır. Kendisine faydası olmayan boş uğraşları bırakır. Her türlü sözünde ve davranışlarında yalancılıktan, Allah'ın hoşuna gitmeyecek her türlü hareketten uzak durur. Bu sayede hakiki erdemler, insanda kalıcı alışkanlığa ve karaktere dönüşebilmektedir.

İbn Sina'ya göre erdem, arzuların çirkin ve bayağı taleplerinden uzaklaşarak, iyiliklerin karaktere dönüşmesi, orta yolda dengeli davranma alışkanlığı

³⁷⁶ Aydın, "İbn Sina'da Erdemli Yaşam", s. 19.

³⁷⁷ Tüfenkci, **Din Felsefesi Açısından İnsan Doğası**, s. 119.

³⁷⁸ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 35.

³⁷⁹ Çetinkaya, **İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi**, s. 15.

kazanabilmektir. Yine aynı şekilde erdemli davranışlar için, düşünmeden harekete geçebilecek bir meleke hâline gelmesi demektir.³⁸⁰ İnsan hayatında var olan aşırı uçların birçoğu kötü ve toplum tarafından hoş karşılanmayan davranışlardır. Fazilet ise kötülükleri meydana getiren aşırı uçların orta noktada buluşma yeridir. Orta noktada meydana gelebilecek her türlü sapma kişiyi olumsuzla yaklaştırabilir.³⁸¹ İnsan tüm erdemlerinde aşırı uçların orta noktasında durmaya çalışmalı ve bunu devam ettirerek alışkanlığa dönüştürebilmelidir. Bu başarıldığında artık o kişiden erdemler düşünmeden ortaya çıkarılır.³⁸² Mesela cimrilik, toplumda hoş karşılanmayan bir davranıştır. Aynı şekilde israf ve savurganlık da toplumda istenmeyen bir davranıştır. Bu ikisinin ortasında yer alan cömertlik, herkes tarafından takdir edilen, toplumun beğendiği bir davranıştır ve aynı zamanda fazilettir. İnsan hayatında var olan tüm faziletler orta noktada durmaktadır. Bu itidal saparsa kötülük ve istenmeyen davranışlar ortaya çıkmaya başlayabilir. İtidal ile oluşan dengeyi hayatında kurabilen fertler, mutlu ve toplum ile uyumlu bir hayat yaşamaktadır.

Erdem, insanların hayatlarında yaptıkları seçenekler ile ilgili bir huydur. Akıllı insan ya da aklını doğru kullanabilen insan orta yolu bulabilme yeteneğinde olan insandır. Kötülük, eylemlerin hakkını verememe durumudur. Hem aşırıya kaçıldığında hem de eksik kalındığında bu durum açığa çıkar. Erdemi, ortada olmak şeklinde tanımlamak mümkündür. Ancak insan hayatında var olan bütün faaliyetlerin ortası iyidir şeklinde bir genelleme yapmak da doğru değildir.³⁸³ Zira doğası itibariyle bazı eylemlerin kendisi kötüdür. Mesela, hırsızlık, cinayet, ahlaksızlık gibi eylemler örnek verilebilir. Sevgi, yardımseverlik, ibadet gibi eylemler de doğası itibariyle iyidir. Bu tür faaliyetlerde fazlalık ya da eksiklikten söz etmek mümkün değildir. Zira doğası gereği tümüyle kötü ya da iyi eylemlerdir.

Erdemler ve ahlaki tutumların kazanılarak hayatın akışı içerisinde kendiliğinden yapılviren güzel bir davranış şekline dönüştürülmesinde alışkanlık haline gelmesi belirleyici unsur olmaktadır. İnsan hayatını şekillendiren alışkanlıkların

³⁸⁰ Aydın, “İbn Sina’da Erdemli Yaşam”, s. 8.

³⁸¹ Altıntaş, “İslam Ahlakı ve İnsani Davranışlar”, s. 17.

³⁸² Türkeri, “Fahrettin Razi’nin Ahlak Felsefesi”, s. 114.

³⁸³ Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, s. 49.

erdemli davranışlarda nasıl bir öneme sahip olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda ahlak ve erdemlerde alışkanlığın öneminden bahsedilmesi yerinde olacaktır.

4.3. AHLAK VE ERDEMLERDE ALIŞKANLIĞIN ÖNEMİ

İnsan hayatında bir kez yapıldıktan sonra devam ettirilen davranışlar, belli bir süreç içerisinde alışkanlığa dönüşebilmektedir. Erdemler ve ahlaki tutumların kazanılmasında bu sürecin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu sebeple erdemler ile alışkanlıklar arasındaki ilişkinin ele alınması konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Alışkanlıklar, farkındalığı azaltarak akli kullanmayı kısmen engellediği için ibadetlerde iyi olmamakla birlikte, erdemler ve ahlaki davranışlarda birtakım faydaları bulunmaktadır. Bu sebeple yapılan çalışmanın bu bölümünde din eğitiminde ahlaki davranışlarda alışkanlık edinmenin ve erdemleri kazanmanın önemi üzerinde durulmuştur.

Kötü alışkanlıkları olmayan erdemli ve güzel ahlak sahibi bireyler yetiştirebilmek tüm toplumların istediği bir sonuçtur. Aynı şekilde din eğitimcileri de kişileri bu doğrultuda eğitmeyi amaçlamaktadırlar. Bu sebeple dinî yaşantıda alışkanlıkların yeri ve önemi üzerinde durulması gerekmektedir. Bilinçli davranışlar ile alışkanlıklar arasında ters orantı söz konusudur. Dinî yaşantıda insanların, alışkanlıkların esareti altına düşmeden akli doğru bir şekilde kullanabilmeleri için yeterli din eğitimi almış olmaları gerekmektedir. Bu bağlamda din eğitimcilerini önemli görevler beklemektedir.

İnsanlara ahlaki alışkanlıkların kazandırılmasındaki amaç hem kendilerinin hem de diğer insanların mutlu olmalarına yardımcı olacak şekilde davranmalarını sağlayabilmektir. İnsanların mizaçları birbirinden farklıdır. Bu nedenle ahlaki alışkanlıklar eğitim yoluyla insanların mizaçlarına uygun bir şekilde verilebilmelidir. Bu yapıldığında yani her bireyin mizacına uygun olan eğitim yöntemi uygulandığında insanlarda güzel huyların oluşması ve bunların devamlılığı temin edilmiş olur.³⁸⁴

³⁸⁴ Beyza Bilgin, Mualla Selçuk, **Din Öğretimi Özel öğretim Yöntemleri**, Gün Yayınları, Ankara, 1997, s. 102.

Erdem, alışkanlık ve ahlak birbiri ile doğrudan ilişki içerisinde bulunan kavramlardır. Çünkü ahlak için de önem taşıyan iyi ve kötü kavramları, alışkanlık ile insanda huy hâline dönüşür. Aristo, ahlak ile alışkanlık arasında bir ilişki olup olmadığını disiplinli bir çalışma içerisinde ele almıştır. O, erdem ahlakı kuramının önemli temsilcilerinden biri sayılmaktadır.

Aristo'ya göre kişiler davranışlarını ancak alışkanlık hâline dönüştüğünde erdemli olabilirler.³⁸⁵ Ona göre sadece erdem bilgisine sahip olmak yeterli değildir. Asıl amaç, erdemli olmaktır. Erdemli olmak için kişinin sürekli gayret, öğrenme ve iradelerine hâkim olmaları gerekmektedir. Geçici gösterilen erdemli davranış yeterli değildir. Alışkanlık hâline geldikten sonra istenen düzeye ulaşabilir.³⁸⁶

Farabi'ye göre herhangi bir eylem, uzun süreli sık tekrarlar ile alışkanlığa dönüşür. İnsan bir ahlak alışkanlık ile kazanır ya da aynı şekilde kaybeder. Bu nedenle hem iyi hem de kötü ahlakın hepsi alışkanlık ile meydana gelmektedir. Alışkanlık durumuna geldiğinde iyi ahlak kazandıran nesneler, özleri bakımından, iyi ahlak taşıyanlardan; kötü ahlak kazandıran nesneler ise, özleri bakımından, kötü ahlak taşıyanlardan çıkan eylemlerdir.³⁸⁷

Farabi, erdemli insan ile nefisini baskı altında tutan insanın farklı olduğunu görüşündedir. Erdemli insan iyi alışkanlıklarından dolayı erdemli davranışları severek isteyerek yapar. Erdemsiz insan ise kötülük yapmaya çok arzu doludur ve iyilik yaparken nefsiyle ciddi bir mücadeleye girer. Yine de böyle bir savaşı takdir etmek gerekmektedir. Zira bireylerin, arzularla savaşıarak ahlaki davranışlara yönelmeleri ciddi bir nefis mücadelesi gerektirmektedir. Sonuçta erdemli davranışlar kendilerinde yerleşerek alışkanlık, tabiat ve karakter haline gelir. Başlangıçta zorlanarak, nefisleri ile mücadele ederek yaptıkları davranışlar, alışkanlık haline geldiğinde severek yaptıkları itiyatlar haline dönüşmektedir.³⁸⁸ Alışkanlığın insan psikolojisindeki misyonu burada ortaya çıkmaktadır. Alışkanlık haline gelmemiş erdemli davranış zorlanarak istenmeyerek yapılırken, alışkanlık etkisindeki davranışlar kendiliğinden kolayca meydana gelmektedir.

³⁸⁵ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s. 29-31.

³⁸⁶ İbrahim Agah ÇUBUKÇU, "Erdem Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, No: 5, Ankara, 1982, s. 69.

³⁸⁷ Özcan, *Farabî'nin İki Eseri/Mutluluk Yoluna Yönelme*, s. 151.

³⁸⁸ Çağrı, "İtiyat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s. 463-464.

Gazali'ye göre insanlara ahlaki olgunluğu kazandıran erdemler üç yöntem ile elde edilir. Bu yöntemlerin birincisi alışkanlık, ikincisi öğrenme, üçüncüsü ile ilahi yardımdır. Bu üç yönü kendisinde birleştirmiş kişiler faziletlerin zirvesinde olabilir. Rezilet yönlerine sahip insanlar ise aşağı derecelere düşmektedir. O'na göre insan, hayatın zorluklarına göğüs germeyi başarabildiğinde bu davranış alışkanlık haline dönüşmektedir.³⁸⁹ Gazali, alışkanlık haline gelmiş olan ahlaki insanın nefsinde yerleşen bir meleke, bir yetenek olarak görür. İnsana verilmiş olan bu meleke sayesinde davranışlar, hiçbir itici güç ve zorlama olmadan, düşünmeden, planlamadan kendiliğinden ortaya çıkıvermektedir.³⁹⁰

İbn Miskeveyh de aynı şekilde bu durumu, kişilerin düşünmeden, planlamadan kendi fiillerini gerçekleştirdikleri bir davranış olarak tanımlamaktadır.³⁹¹ O ahlakın kaynağının iki şekilde meydana gelebileceğini düşünür. Birincisi kişilerin mizacından kaynaklanan doğal ahlaktır. Aşırı ve ölçüsüz tepkiler buna örnek verilebilir. İkincisi ise alışkanlık ve eğitim ile elde edilen ahlaktır. İlk zamanlarda düşünüp planlayarak yapılan eylemler, zaman sürecinde önce alışkanlığa dönüşür ve daha sonra da karakter halini alabilir.³⁹² Kısacası, Müslüman ahlakçı düşünürlerin birçoğuna göre alışkanlık haline gelmiş olan ahlak, insan nefsinde sağlam ve köklü bir şekilde yerleşerek, düşünmeden, zorlamadan yapılmış fiil ve davranışlardır.³⁹³ Düşünürler tarafından yapılan tanımlara bakıldığında ahlak ile alışkanlık arasında yakın ilişki olduğunu gözlemlemek mümkündür.

David Hume, felsefe tarihinde çok konuşulan zorunluluk ve özgürlük ilişkisi konusunda alışkanlıktan bahsetmiştir. Ona göre ahlaki zorunluluk ile fiziksel zorunluluğun birbirinden ayrılması gerekmektedir. Özgürlük, bireyin kendi kararı yönünde davranma ya da davranmama seçiminde bulunmasıdır. Bu açıdan bakıldığında ahlaki zorunluluk ve özgürlük birbirini tamamlar niteliktedir.³⁹⁴ Ayrıca Hume'da alışkanlık, nedensellik eleştirisi içinde ele aldığı ve iki şey arasındaki

³⁸⁹ Gazali, **Amellerin Ölçüsü**, Çev. Remzi Barışık, Kılıçaslan Yayınevi, Ankara, 1970, s. 130-131.

³⁹⁰ Gazali, **İhyau Ulumi'd-din**, C: III, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 164.

³⁹¹ İbn Miskeveyh, **Tehzibu'l Ahlak**, Çev. A. Şener, İ. Kayaoğlu, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983, s. 43.

³⁹² İbn Miskeveyh, **Tehzibu'l Ahlak**, s. 36.

³⁹³ Hüsamettin Erdem, **Ahlaka Giriş**, Günay Yayıncılık, Konya, 1994, s. 24-25.

³⁹⁴ Vorlander, **Felsefe Tarihi**, s. 471.

bağlantıyı sağlayan önemli bir kavramdır.³⁹⁵ Nitekim bundan dolayıdır ki, Hume alışkanlık kavramını “insan hayatının yüce kılavuzu” olarak nitelendirmiştir.³⁹⁶

İnsanda var olan ahlak ve şahsiyet olgusu alışkanlıklar ile var olduğuna göre, yani insanı insan yapan nitelikler alışkanlıklar ile bina edildiğine göre, bir insanın hayatında karşısına çıkan dünyalık imkanlar ve imkansızlıklara karşı gösterdiği davranışlar, alışkanlık binasında hangi malzeme kullanılmışsa o ölçüde erdemli ya da erdemsiz olacaktır.³⁹⁷ Mesela dünyalık makamlar ve menfaatler karşısında takınacağı tavır, alışkanlıklar kanalıyla meleke şeklini almış birtakım davranışlarla ortaya çıkar. Eğer menfaatine düşkün olmayı alışkanlık hâline getirmişse bu tavır hemen görülebilmektedir. Dinî hassasiyetleri öne alabilen, dik durabilen, nefesine hayır diyebilen bir alışkanlığı edinmişse yine bu davranış meydana gelmektedir. Pratikte yaşadığı olaylar aslında kişinin kim olduğunu söylemektedir. Yani insanın kendisi hakkındaki yargıları, ortaya çıkan durumlar karşısında takındığı tavırlar ile test edilmiş olmaktadır. Bu sayede insan, aslında kim olduğunu da anlamaktadır. Vicdan ve özeleştirici sahibi bireyler, gösterdikleri olumsuz ve erdemsiz davranışlardan kendilerine pay çıkararak dersler alır. Bazı kişiler de gösterdikleri davranışın aslında erdemsiz olmadığını savunmaya çalışarak mantığa büründürme gayreti içine girebilmektedirler.

Karakter alışkanlık ile kazanılır. Alışkanlık ile kazanıldığı için karaktere yerleşmiş bu erdemler insanda doğuştan var olmazlar. Eğer doğal olarak insanın özünde var olsaydı alışkanlık ile elde edilmemesi gerekirdi. İnsanlar sadece yaratılıştan potansiyel olarak var olanı, alışkanlıklar ile geliştirebilirler. Mesela doğuştan görme, duyma donanımı ve yetisi ile doğan insanlar, zamanla bu yetilerini geliştirebilirler.³⁹⁸ Alışkanlık sayesinde karaktere oturmuş olan bu erdemler, kişiliği oturmuş bireylerden oluşan toplumu meydana getirmektedir.

İnsan hayatında alışkanlık, tekrar edilen hareket ve davranışları gün geçtikçe daha iyi yaparak mükemmele ulaşmaya yarayan bir yeti kazanmaktır. Alışkanlıklar

³⁹⁵ Ahmet Erhan Şekerci, **Gazzali ve David Hume’da Nedensellik ve Mucize**, Fotografla Yayınları, İstanbul, 2011, s. 121.

³⁹⁶ David Hume, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Çev. Oruç Aruoba, Ankara, 1976, s. 39.

³⁹⁷ Çelik, "Alışkanlıkların Kişi ve Toplum Ahlakını İnşa Etmedeki Etkin Rolü", s. 57.

³⁹⁸ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 96.

düşünme kuvvetini en az düzeye indirerek hayata pratiklik ve akıcılık kazandırır. Farkına bile varmadan benliğe yerleşerek insanın yaşam şekline hâkim olarak yönetmeye başlar. Bütün davranışlar üzerinde egemenlik kurmaya çalışan alışkanlıklar, hayatın vazgeçilmezi haline gelmektedir.³⁹⁹ Alışkanlık bazı davranışların otomatik olarak meydana gelmesini sağladığı için meziyete zararlı gibi görünüyordur olabilir. Lakin alışkanlık, bir çabayı biriktirme ve içsel insanı keşfeden irade anlamına da gelmektedir. Stoacılar erdemlerde alışkanlığın etkin ve yüksek bir role sahip olduğuna inanmaktaydılar.⁴⁰⁰ Erdemli bir davranışın üzerinde çok fazla düşünerek yapılıp yapılmayacağına karar verilmesine gerek yoktur. Zira erdemli hareket hangi şart ve zeminde olursa olsun doğru davranış olma özelliğine sahiptir. Aklın bu bağlamda etkin bir rol oynamasına da gerek bulunmamaktadır.

Buraya kadar bahsi geçen bilgiler ışığında şu sonuca ulaşmak mümkündür. Erdemler, faziletler ve ahlaki davranışlarda alışkanlık edinmek insanın pratik hayatında birtakım faydalar sağlayabilir. Sonuçta alışkanlık haline gelmiş davranışlar kişide kendiliğinden ortaya çıkıverdiğine göre, toplum tarafından kabul görmüş bu tavır ve hareketlerin, her ne kadar akıl ve özgür irade kısmen devre dışı kalmış olsa da, otomatik olarak sergilenmesinde bir sakınca bulunmamaktadır. Bireysel, toplumsal, ahlaki ve dinî açıdan birey, doğru davranışta bulunmuş olmaktadır. Neticede erdemler ve ahlaki davranışlarda yararlı alışkanlıklar edinmenin bir sakıncası yoktur.

Toplumdaki fertlere erdemleri ve ahlaki alışkanlıkları kazandırabilmenin ya da kötü alışkanlıklardan kurtulabilmenin birtakım yöntemleri bulunmaktadır. Elbette bu yöntemlerin her insana aynı şekilde uygulanabileceğini ve aynı etkiyi meydana getirebileceğini söylemek zordur. Ancak yine de din eğitimcilerinin ve öğrenme konusunda uzman kişilerin bu alanda yaptıkları birtakım çalışmalar ve öneriler bulunmaktadır. Sonuçta insan eğitilebilen ve öğrenebilen bir varlıktır.

Ahlak eğitimi ve terbiye etme yöntemleri din eğitimi konuları içerisinde geniş şekilde yer almaktadır. Hem ahlaki alışkanlıkları hem de ibadet alışkanlıklarını kazandırma yöntemleri birbiri ile benzerlik gösterdiği için kapsama alanı din eğitiminin önemli bir bölümünü içermektedir. Bu bağlamda ahlaki alışkanlıkları

³⁹⁹ Nurettin Topçu, **Ahlak**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 117.

⁴⁰⁰ Alexis Bertrand, **Ahlak Felsefesi**, Çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001, s. 42.

kazandırma ve kötü alışkanlıklardan kurtulma yöntemleri hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir. O sebeple, belli başlı yöntemlerden bahsedilerek konu özetleme şeklinde anlatılmaya çalışılmıştır.

4.4. AHLAKİ ALIŞKANLIKLARI KAZANDIRMA YÖNTEMLERİ

Alışkanlık insanın zamanla kazandığı ve genellikle bir ömür boyu devam ettirdiği, bırakmakta zorlandığı davranışlar olduğu için, eğitimin doğrudan ilgi alanına girmektedir. Zira alışkanlığa giden sürecin başında eğitim yoluyla gerçekleşen öğrenme süreci vardır. Öğrenilmiş olan davranışlar tekrar edildiğinde alışkanlığa dönüşmektedir. Bu nedenle ahlaki alışkanlıkları kazandırma yöntemleri din eğitimi ve öğrenme kuramları bağlamında ele alınmıştır. Ayrıca, insana ait öğrenmelerin büyük bölümü küçük yaşlarda kazanıldığı için konu ağırlıklı olarak çocuk eğitimi üzerinde yoğunlaşmıştır.

Alışkanlığın eğitim açısından önemi, bilinçsiz yapılan davranışların, bilinçli şekilde yerine getirilmesini ve istenen iyi davranışların devam ettirilmesini sağlamasıdır. Çünkü alışkanlığa dayalı davranış biçimleri sürekli, kalıcı eğilim gösterir. Bu da alışkanlıkların insan davranışı üzerinde ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.⁴⁰¹ İnsanlar çocukluk dönemlerinde kazanmış oldukları alışkanlıkların çoğunu yaşamları boyunca devam ettirme eğilimindedirler. Başarının sırrı alışkanlıklar ile doğru orantılıdır. Zira zekâ ve yetenek tek başına başarıya götürmemektedir. Düzenli çalışma alışkanlığı kazanmış orta zekâ düzeyine sahip birçok insanın, zeki ama tembel insanlara nazaran daha başarılı oldukları bilinen bir gerçektir. Dinî kimliğin ve şahsiyetin oluşumunda oldukça etkili olan alışkanlık din eğitimi ile yakın ilişki içerisinde. Bu konuda başarılı olmak isteyen eğitimcilerin alışkanlıkları önemsemesi ve doğru şekilde kullanabilmesi gerekmektedir. Duygu ve düşüncelerin etkisi altında davranışlar tekrar edilerek alışkanlığa dönüşür ve bu sayede insanın karakteri meydana gelir.

İnsan davranışları eğitim biliminin üzerinde çokça durduğu konuların başında gelmektedir. Çünkü eğitim, bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla kasıtlı

⁴⁰¹ Mehmet Zeki Aydın, **Ailede Ahlak Eğitimi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 266.

olarak istendik davranış değişikliği meydana getirme sürecidir.⁴⁰² Bireylere olumlu alışkanlıklar kazandırılmasında eğitimin rolü yadsınamaz. Eğitim, insanın hayata gözlerini açması ile birlikte başlayıp sona ermesine kadar devam eden, kişinin hayat tecrübeleri sonucunda davranışlarında meydana gelen olumlu gelişmelerdir.⁴⁰³ Oluşumu açısından bakıldığında alışkanlıkların bir öğrenme süreci olduğu görülebilir. Dolayısıyla bu durum eğitim ile doğrusal bir ilişki kurmaktadır. Eğitimin başta gelen hedeflerinden biri de öğrencilere zararlı ve yararlı alışkanlıkların neler olduğunu öğretebilmek, zihinsel ve duygusal zekâ kapsamında psikolojik olarak onları alışkanlıklara karşı hazır hâle getirerek farkındalık oluşturmak, sağlıklı ve güvenli bir hayat şekli seçmelerine önderlik etmek, zararlı alışkanlıklardan ve olumsuz sonuçlarından uzak durmalarını sağlayabilmektir. Öğrencileri, alışkanlıkların gücü ve sonuçları hususunda bilgilendirerek bilinç oluşturmak din eğitiminin temel görevleri arasındadır.

Ahlaki tutum ve davranışların insana kazandırılmasının amacı hem o kişinin hem de toplumun diğer fertlerinin dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayabilmektir. Bu durum dinin genel amaçları arasında da yer almaktadır. İnsan mizacı kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Eğitim yoluyla bireye, mizacına uygun şekilde yaklaşılması gerekmektedir. Alışkanlık haline geldiğinde davranışlar kalıcı olmaktadır.⁴⁰⁴ Güzel ahlak sahibi olmak ile erdemli olmak birbiri ile doğru orantılı olarak ilerlemektedir.

İslâm düşünce geleneğinde ahlâk konusu oldukça geniş ve önemli bir yere sahiptir. Güzel ahlak sahibi insanlar, ayet ve hadislerde övülmektedir. Çünkü dinin amacı, insanın ahlaki erdemlerle bezenmesidir. İslâm bilginleri, dünya düşünce tarihindeki filozofların ahlâk görüşlerinden de faydalananarak, İslâm düşüncesinde ahlakı başlı başına bir disiplin olarak temellendirmişlerdir. Ancak ahlaki davranışların öğrenilmesi ahlak eğitiminin gerçekleşmesi için yeterli değildir. Bu davranışların alışkanlık haline gelmesi gerekmektedir.⁴⁰⁵

Din eğitiminde çocuk yaşta kazanılması gereken erdemli ve dindar bir insan olma hedefine doğru yürüyüşe alışkanlıklar ile başlanması zorunludur. Çünkü iyi ve

⁴⁰² Selahattin Ertürk, **Eğitimde Program Geliştirme**, Meteksan Yayınları, Ankara, 1993, s.30.

⁴⁰³ Özcan Demirel, **Eğitimde Program Geliştirme**, Pegem Yayınları, Ankara, 2003, s. 23.

⁴⁰⁴ Bilgin, Selçuk, **Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri**, s. 102.

⁴⁰⁵ Muhammed Kutub, **İslâm Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi**, Çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 282-285.

doğru alışkanlıklar bireylerin hayatında ömür boyu kalıcı etkiye sahiptir.⁴⁰⁶ Ayrıca herhangi bir alışkanlık küçük yaşlarda, ileriki yaşlara göre çok daha kolay kazanılmaktadır. Çocuklar hangi ortam içinde doğarlarsa ona uyum gösterirler ve kişiliklerini bu yönde kazanırlar. Çünkü yaratılışları çevreyle bütünleşmeye uygundur.⁴⁰⁷ Emile Durkheim alışkanlığın çocuk bilincindeki etkisi sayesinde düzenli olmaya ikna edilebileceğini hatta bundan hoşlanmasının sağlanabileceğini ve eğitim aracılığıyla çevresinde yer alan ahlaki güçlerin bilincine varabileceğini belirtmektedir.⁴⁰⁸

Aristoteles, insanlardaki iyiliğin yaratılıştan potansiyel olarak var olduğunu, bu potansiyelin bazı kişilerde alışkanlıklar ile, bazılarında ise eğitim ile açığa çıktığını söyler. Aristo, burada asıl önemli olanın alışkanlıklar olduğunu savunur. Düşünmeden yapılan davranışlar hakiki benliklerin kanıtıdır. Ona göre tohumu ekmeden önce toprak nasıl işlenip hazırlanıyorsa, öğrencinin aklı da doğru çalışabilmesi için alışkanlıklar ile hazır hâle getirilmelidir.⁴⁰⁹ Alışkanlıkları erdemli bir hayata adapte etmek verimli sonuçlar doğurabilir. Zira erdemler anlık olarak karar verilen, hatta düşünmeden ortaya çıkıveren davranışlardır. Mesela bir kimse yürüyen bir insanın cebinden para düşürdüğünü gördüğünde hızlıca karar vermesi gerekir. Hiç düşünmeden doğru davranışta bulunması erdemli bir hayatı alışkanlık haline getirdiğinin göstergelerinden biridir.

İnsan ruhunun faaliyetlerinden biri de mutluluktur. Ancak faziletli ve erdemli bir hayat yaşayabilen ruhlar mutlu olabilirler. Faziletli bir hayat yaşayamayan bedenlerdeki ruhlar ise mutlu değildir. İnsan, güzel davranışlarda bulunmayı devam ettirdiğinde zamanla o kişide alışkanlığa dönüşür. Cömert davranan insanda cömertlik erdemi alışkanlık hâline gelir. Yine adaletli davranan insanda bu durum zamanla alışkanlığa dönüşür.⁴¹⁰ Mesela yalan söylememeyi alışkanlık haline getirerek bundan şiddetle kaçınan bir kişi, toplum tarafından doğru ve güvenilir bir birey olarak kabul edilir. Aynı şekilde yalan söylemeyi rahatlıkla yapabilen kişiler de toplumda kötü

⁴⁰⁶ Çelenk, "Çocuklara Dinî Alışkanlıkların Kazandırılmasında Aile, Okul ve Çevrenin Etkisi", s. 2.

⁴⁰⁷ Hamiyet Öztürk, "Ahlak Eğitimi Çerçevesinde Ailede Doğruluk Eğitimi," Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2003, s. 65.

⁴⁰⁸ Emile Durkheim, **Ahlak Eğitimi**, Çev. Oğuz Adanır, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2004, s. 133.

⁴⁰⁹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 35.

⁴¹⁰ Hayrani Altıntaş, "İslam Ahlakı ve İnsani Davranışlar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XXXVI, s. 26.

karşılanırlar. İnsan tehlikeli bir durum karşısında kendini korkak ya da cesur biri olarak eğitebildiği ölçüde buna alışkanlık kazanarak hakikaten korkak ya da cesur bir kişi olabilir.

Çocukların küçük yaşlardan itibaren ahlaki alışkanlıklar kazanmasında etkili olan birtakım ortamlar bulunmaktadır. Anne, baba ve akrabalar, arkadaş grupları, komşular, öğretmenler, din görevlileri ve kitle iletişim araçları bunlardan bazılarıdır. Bunların içinde en önemli etkiyi aile yapmaktadır. Ailede verilen dinî eğitim, sağlam ve dengeli bir kişilik ve karakter oluşumunda çok önemlidir. Çocuk aile ortamında hayatı boyunca ilke olarak benimseyeceği ahlaki alışkanlıkları kazanabilmelidir.

Aile toplumun en küçük birimidir, bu yüzden çocuk ilerideki hayatının bir çeşit provasını ailede yaşar. Büyüklerle olan münasebeti onun geleceğine etki eder, çünkü çocuk “otorite” karşısında nasıl davranacağını ilk defa böyle görmektedir. Ailenin ahlaki şahsiyet üzerindeki rolü, okulun rolüne kıyasla baskındır. Ahlak sadece bilgi değil, aynı zamanda duygu ve hareket unsurlarına dayanmaktadır. Ahlaki davranışı aile her bakımdan kontrol etmektedir. Çocuğun toplum içindeki hüviyeti ailesinden gelir, onun belli bir yaşa kadar sorumluluğu da ailesine aittir. Kısacası, aile çocuğun gelişiminde ve alışkanlıkların kazandırılmasında önemlidir.⁴¹¹

Günümüzde bazı aileler, dinî eğitim verirken ya çok sıkı tutarak çocuğu bıkırmakta ya da tamamen serbest bırakarak onu çevrenin olumsuz etkilerine terk etmektedir. Olumlu ya da olumsuz yönde oluşan dini ve ahlaki alışkanlıkların kaynağı, ailede geçirilen yaşantılardır. Dini alışkanlıkların biçimlenmesi, çocukluk yıllarında ailede verilecek doğru ve yeterli bir din eğitimi ile sağlanabilir. Aile bireylerinin davranışları, çocukların dinî alışkanlıklarının oluşmasında önemli bir etkiye sahip olduğundan, anne babalara büyük görevler düşmektedir.

Çocuk ruhu hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan ebeveynin, eğitim-öğretimde birtakım hatalara düşmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle ebeveyn, çocuk psikolojisine dair bilgiler edinmeli ve çocuğun ruhi yapısını tanımaya çalışmalıdır. Bilindiği üzere, Hz. Peygamberi eğitimde başarılı kılan etkenlerden biri de muhatabını tanıması ve eğitimi ona göre yapmasıdır. İslâm eğitimcileri de çocuk psikolojisini

⁴¹¹ Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Hayat*, s. 214-218.

bilmenin ve ona göre hareket etmenin gerekli olduğunu, çünkü her çocuğun farklı bir şekilde disipline edilebileceğini düşünmektedir.⁴¹²

Çocuk ana babasına verilmiş ilâhî bir emanettir. O doğuştan her türlü kötülükten masumdur. Onu iyiye, güzele, doğruya yöneltmek öncelikle aileye, daha sonra öğretmene düşmektedir. Eğer çocuk iyi yetiştirilmezse kendisi muzdarip olacağı gibi cemiyet açısından da sıkıntı oluşturacaktır. Bunun sonuçları da ağırlıklı olarak aileye aittir.⁴¹³ Çocuk gelişim safhalarına göre iyi tanınıp, takip edilerek ona güzel huylar öğretilmeli ve yaşatılmalıdır. Özellikle haya, dürüstlük, vicdan, yardımseverlik ve fedakarlık gibi hasletler yaşatılarak kavratılmalıdır. Çocuk iyi şeyler yaptığında ölçülü olarak övülmeli ve ödüllendirilmelidir. Yaramazlık ya da yanlış hareketler gösterdiğinde birebir ilişkiyle yanlışlık ona izah edilmeli ve sebepleriyle ortaya konulmalıdır.⁴¹⁴

Çocuklar anne babanın dışında abla, ağabey, dede, nine gibi aile bireylerinde gördükleri davranışları da içten gelen bir inançla yapmak ister. Ailede kişilerin dinî ve ahlaki alışkanlıkları, kullandıkları dinî terimler, namaz, oruç gibi ibadetler, çocukta derin izler bırakır. Çocuklar sözden çok bu davranışların etkisinde kalır. Bu nedenle aile bireyleri, söz ve davranışlarıyla çocuğa dolaysız bir örnek durumundadır. Aile içerisinde yerine getirilmeyen dinî ve ahlaki davranışların, çocuktan beklenmesi faydasız bir uğraştır.

Salzmann'a göre çocukların davranışlarının kaynağı anne babanın hareketleridir. Anne babanın sıkça yaptığı birtakım yanlışlar vardır. Mesela kendi yapmadıklarını çocuklarından istemek, kötü model sergilemek, yalan söylemek, sözünde durmamak, hatasını kabul eden çocuğa ceza vermek bunlardan bazılarıdır. Çocuk ceza almamak için yalan söyler ve cezadan kurtulur. Çocukların her anlattıklarına inanmak da onların yalan söylemesine zemin hazırlamaktadır.⁴¹⁵ Alışkanlık bir anda kazanılan ve aynı şekilde kaybedilen bir davranış değildir. Belli

⁴¹² Mehmet Emin Ay, **Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi**, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 19-20.

⁴¹³ İmam-ı Gazali, **İslâm Ahlakı**, Çev. Akif Nuri, İstanbul, 1975, s. 67-69.

⁴¹⁴ Bilal Yıldırım, "Çocuğun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 2, Şubat, 1997, s. 122.

⁴¹⁵ C. Gotthilf Salzmann, **Nerde Hata Yaptık**, Çev. Zeki Karakaya, Eda Yayınları, Ankara, 1999, s. 165-170.

bir zaman ve sürecin geçmesi gerekmektedir. Bu sebeple sabır, irade, kararlılık, istikrar gerekmektedir.

Çocuk psikolojisine dair bilgilerle donanmış anne baba, eğitimde, "muhabatı tanıma", "tedricilik", "kolaylaştırarak öğretme" gibi yöntemlerden haberdar olmalı ve yapılmaması gereken tenkit, tehdit, aleyhte kıyaslama, kıskandırma gibi hatalara düşmemelidir. Özellikle tedricilik ilkesinin, çocuğun dinî eğitiminde mutlaka uyulması gereken bir husus olduğuna inanılmaktadır.⁴¹⁶ Bu ilke gereğince yeni alışkanlık kazanabilmek için hedefe adım adım gidilmeli, bir anda birden fazla hedef kazanılmaya çalışılmamalı, tek bir hedefe odaklanılmalıdır. Ayrıca hedef kazanıldıktan sonra da alışkanlık haline gelene kadar devam ettirilmeli, emin olunmadan yeni bir hedefe geçilmemelidir. Bu sayede kişilerin kendine güven ve öz yeterlik duygusu da kazanılmaktadır. Aksi halde birden fazla hedefe yönelip başarısız olan insanların kendine güveni de zedelenmektedir.⁴¹⁷ Her ne kadar doğuştan ve genetik olarak alınan özellikler olsa da her çocuğun ayrı bir fiziksel yapısı, kişilik özelliği, davranış şekilleri, psiko-sosyal nitelikleri, anlayışı, duygusal yapısı, zeka kapasitesi ve ruhsal gelişimi bulunmaktadır. Bütün bu özellikler, aile ortamı ve devamlı değişen çevre şartları ile etkileşince ortaya birçok yönü ile anne babadan farklı bir yapı ortaya çıkmaktadır.

Çocuk alışkanlıklarını ailede kazanır. Çocuğa bazı küçük işler yaptırılarak sorumluluk verilmelidir. Ailede çocuğun yapabileceği işler ve paylaşabilecekleri sorumluluklar mutlaka vardır. Mesela evde beslenen kedi, kuş gibi hayvanların bakımıyla ilgilenme görevlerinin çocuklara verilmesi çocukların sorumluluk duygusu kazanmalarını sağlamakta ayrıca hayvanlara olan sevgi ve merhameti artırmaktadır. Verilen görev içerisinde çocuğun zamanını boşa geçirmesi engellenecek böylece kötü alışkanlıklardan uzak tutulmuş olacaktır. Görev verilen çocukta, temel güven duygusu, güçlüklerle mücadele ederek aşabilme, kendi ferdiyetini idrak etme, müteşebbis olma gibi hususlar gelişecektir.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Ay, **Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi**, s. 19-20.

⁴¹⁷ Orhan, "Alışkanlık", s. 306.

⁴¹⁸ Hüseyin Akyüz, **Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2320, İstanbul, 1991, s. 241-244.

Ahlaki değerler, ailede kazanılır ve diğer olumlu duyguların kazanılmasına da öncülük eder. Çocuk ailede öğrendiği davranış kalıplarına göre hareket etmektedir. Anne-babalar çocuklara olumlu model olmanın bilinciyle, onlara ahlaki davranışlarıyla örnek olmalıdır. Olumlu olsun veya olmasın anne-babalar, çocukları için doğal eğitim ve öğrenme modelleridir.⁴¹⁹ Ebeveynin hayatın ilk gününden itibaren çocuk ile ilgilenmesi, onun ile karşılıklı etkileşimi, değer vermesi, kişilik yapısına saygı duyması, yeterince vakit ayırması, sevgi ihtiyacına karşılık vermesi, beslenme ve korumasını sağlaması ahlaki alışkanlıkları edinmede etkili olmaktadır. Anne babanın çocuğa yönelik davranışı, sözü, tavrı, tepkisi ve yorumu önemlidir. Çocuk yanlış bir şey yaptığında sessiz kalan ebeveyn dolaylı olarak "Ben bu davranışı destekliyorum." mesajı vermektedir. Diğer taraftan çocuğun olumlu davranışını anlaşılır bir tavır ile onaylamayan ebeveyn yine dolaylı olarak "Bu davranışın benim için önemli değil, olsa da olur olmasa da." mesajını verir. Görmezlikten gelinen hatalar giderek büyür, olumlu davranışlar ise giderek azalır.

Günümüz iletişim ve etkileşim toplumunda çocuğun gelişimi konusunda anne babalar üstlerine düşen görevi yapsa bile akraba çevresi, okul ortamı, arkadaş ve sosyal çevresi, dışarıdan gördükleri, duydukları da gelişim ve ruh sağlığı açısından önemli olmaktadır. Anne babalar bazen kendileri haricinde oluşan etkiler konusunda oldukça çaresiz kalabilmektedir. Yani hem ev içerisinde çocuğa gereken yönlendirme, hem de onun ev dışında psiko-sosyal gelişimine kötü yönde etkide bulunacak etkenlerden koruma, ideal gelişim açısından gerekmektedir.

Ahlaki alışkanlıkların kazanılmasında öne çıkan belli başlı yöntemler vardır. Bu yöntemler aşağıdaki şekilde ele alınabilir:

1. Rol-Model Alma:

İnsan, doğduğu günden itibaren etrafında var olan her şeyi izlemeye başlar ve etkilenir. Yaptığı bu gözlemler ileride davranışa dönüşmek üzere kalıcı izler bırakmaktadır.⁴²⁰ Kişi birçok davranışı gözlem yoluyla öğrenir. Yani birey ve sosyal çevre arasında güçlü bir etkileşim gerçekleşmektedir. İslam dini de bu duruma dikkat

⁴¹⁹ Aydın, **Ailede Ahlak Eğitimi**, s. 165.

⁴²⁰ Bilgin, Selçuk, **Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri**, s. 78.

çekerek bireyin üzerinde çevrenin şuurlu ya da şuursuz önemli ölçüde tesirlerinin olduğunu ifade etmiştir.⁴²¹ İnsan bilinçli olsa da olmasa da çevresinden etkilenmektedir. Bu sebeple alışkanlıkların oluşumunda kişilerin etrafındaki aile, okul ve toplum faktörlerinin dikkate alınması gerekmektedir.

Gözlemlene ve gözlem yaptırma bir sosyal öğrenme yöntemidir. Öğretim açısından gözlem, bir olayı veya varlığı bulunduğu yerde ve doğal şartları içinde plânlı bir şekilde inceleme yaparak öğretme yoludur.⁴²² Ahlaki alışkanlık kazandırmada bu yöntem, bireylerin bilinç mekanizmasını harekete geçirerek bilgi edinmeyi ve anlam çıkarmayı sağlamaktadır. Zira birey, çevresinde bulunan değer verdiği insanların olaylar karşısındaki tavır ve hareketlerini gözlemlemektedir. Yapılan ahlaki davranışlar örnek olma niteliği taşımaktadır.

Albert Bandura'nın taklit yoluyla öğrenme kuramını kendi bakış açısı ile yorumlayarak ve genişleterek bunu gözlem yoluyla öğrenme şekline dönüştürmesi bu konuda çalışma yapan araştırmacılara yeni ufuklar açmıştır. Bandura'ya göre gözlem yaparak öğrenme yöntemi bir kişinin diğerlerinin tavır ve hareketlerini basit bir şekilde taklit etmesi değil, çevresinde gelişen olayları bilişsel olarak işlemesi sonucunda gerçekleşmektedir.⁴²³ Toplum içerisinde yaşayan fertlerin erdemli davranışları ve ahlaki tutumları kazanmalarında sosyal bilişsel öğrenme neticesinde taklit edilen davranışlar etkili olmaktadır. Taklit ve tekrar ile erdemli davranışları gösterebilen kişiler, zaman içerisinde bu şekilde hareket etmeyi alışkanlık haline getirmektedir. Kişilerde alışkanlık haline gelen erdemli ve ahlaklı davranışlar, düşünmeden ortaya çıkıverse bile, sonuçları açısından toplum tarafından beğenilmektedir.

Sosyal bilişsel öğrenme kuramına göre modelin özellikleri oldukça önemlidir. Zira modelin nitelikleri ile gözlemcinin öğrenmesi arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Model anne baba, öğretmen, arkadaş, sosyal medyada izlenen popüler bir kişi, bir roman kahramanı ya da bir dizi oyuncusu olabilir. Bireyin hayatını çevreleyen bir ya da birden fazla model, sahip olduğu özellikler ile bireyin alışkanlıklarının

⁴²¹ Bayraktar Bayraklı, **İslam'da Eğitim**, Marmara Üniversitesi İlahiyat F. Yayınları, İstanbul, 1989, s.133.

⁴²² Mehmet Zeki Aydın, **Din Eğitiminde Yöntemler ve Buldurma Yöntemi**, Karakoç Yayınları, İstanbul, 1998, s. 121.

⁴²³ Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, s. 221-223.

oluşmasında etkin bir rol üstlenmektedir.⁴²⁴ Birey kendine model aldığı kişinin sadece davranış tarzını değil, karakter ve kişiliğini de model alır. Sabır, özgüven, kararlılık, yaşama sevinci, karamsarlık, çekingenlik gibi iyi ve kötü, ortaya konan bütün özelliklerin birey tarafından öğrenilip özümzeneceği unutulmamalıdır. Bu durum kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ile sosyal medyanın popülaritesinin arttığı günümüz dünyasında tahmin edilenden daha fazla etkileme gücüne sahiptir.

Uzmanlara göre insanlar arası iletişimde sözsüz mesajların etkisi, sözlü mesajlara göre fazladır.⁴²⁵ Modelin özellikleri gözlemciye gönderilen sözsüz mesajlardır. Yüz ifadeleri başta olmak üzere el kol hareketleri, kılık kıyafet, ses tonu sözsüz iletişimin öğeleridir.⁴²⁶ Bu sebeple ahlaki alışkanlıkların kazanılabilmesi için kaynak konumunda olan modelin güzel örnek olması gerekmektedir. Günümüzde dizi ve filmlerde doğru karakteri canlandıran birçok oyuncunun özel hayatlarında yaşadığı ahlaki çelişkiler, sosyal medyadan onları takip eden bireyler için olumsuz örnekler oluşturmaktadır.

Toplumda rol model olarak görülen kişilerin alışkanlıkları, medya, reklamlar ve çevre unsurları alışkanlık kazanmada çocukları ve gençleri doğrudan etkilemektedir. Mesela sigara içen, alkol alan bir aktör/aktris gençlerin bu alışkanlığı kazanmasında etkili olmaktadır. Alışkanlıklar, çevreden, ebeveynlerden, öğretmenlerden ve özellikle gencin birlikte hareket ettiği grubun verdiği ideallerden davranış modelleri biçiminde öğrenilmektedir.⁴²⁷ Bu nedenle çağdaş dünyada sosyal medyanın gücü gençleri oldukça olumsuz şekilde etkilemektedir. Medyada öne çıkmış insanların yaşayış biçimleri, ahlaki zafiyetleri ve olumsuz alışkanlıkları göz önünde tutulmakta ve onları örnek almaya çalışan genç nesillerin ahlakını bozmaktadır. Dinî, milli, ahlaki ve sosyal değerler medyanın gücü karşısında aciz kalmaktadır.

Dinî iletişimde alışkanlıkların kazanılmasında model olan kaynağa büyük önem verilerek örnek bir yaşayışa sahip olması gerektiği vurgulanmıştır.⁴²⁸ Günümüz

⁴²⁴ İbrahim Habacı vd., “Beden Dilinin Eğitim Öğretim Üzerine Etkileri”, **Turkish Studies**, Volume 8/9, Summer 2013, s.1639-1655.

⁴²⁵ Cüceloğlu, **Yeniden İnsan İnsana**, s. 33.

⁴²⁶ Suat Cebeci, **Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dinî İletişim**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 162-176.

⁴²⁷ Richard Bamberger, **Okuma Alışkanlığını Geliştirme**, Çev. B. Çapar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 306.

⁴²⁸ Mustafa Köylü, **Psiko-Sosyal Açıdan Dinî İletişim**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011, s. 31.

Müslümanlarının inandıkları gibi yaşamıyor olmaları, söz ve davranışları arasındaki uyumsuzluk ciddi bir sorun olarak gösterilmektedir.⁴²⁹ Bu sorun aile içerisinde açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ebeveynler çocuklarına iyi örnek olamamaktadır. Halbuki alışkanlıklar, ahlaki tutum ve davranışlar ilk olarak aile bireylerinden öğrenilmektedir.⁴³⁰ Buna göre birey sevgi, şefkat ve saygı gözlemleme imkanına sahipse ve bunları taklit ettiğinde pekiştireç alıyorsa, bu davranışları da öğrenmektedir. Eğer şiddet ve saldırganlık gözlemleme durumundaysa yani etrafındaki yetişkinler bu tür bir davranış ortaya koyuyorlarsa birey bunları taklit ederek kendi problemlerini de bu şekilde çözmeye çalışacaktır.⁴³¹ Bu sebeple hem ebeveyn hem de eğitimciler öncelikle kendi yaşayışlarına çeki düzen vermelidir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamberin müminler için model olduğu belirtilerek, O'nun "üsve-i hasene"⁴³² yani "en güzel örnek" olduğu ifade edilmiştir. Bu da Hz. Peygamberin şahsında din eğitimcilerinin nasıl olması gerektiğine dair bir mesajdır. Bu nedenledir ki, din eğitimcilerinin en belirgin özelliği onların çok iyi bir model olmak durumudur.

Öğrenme kuramlarından klasik koşullanma yöntemi de bireylerin alışkanlık kazanmasında önemlidir. İnanç dünyamızın şekillenmesini sağlayan klasik koşullanmalar, dinî ve ahlaki tutumların oluşumunda ve değişiminde rol oynamaktadır. Nitekim araştırmacılar klasik koşullanmanın daha ziyade korku, kaygı, mutluluk, güven, bıkkınlık, rahatlık, yetersizlik vb. duygusal tepkilerle ilgili bir kuram olduğunu belirtmekte⁴³³ ve duygusal yönü ağır bastığı için tutum öğrenmenin büyük ölçüde klasik koşullanma yoluyla gerçekleşmiş olabileceğini vurgulamaktadırlar.⁴³⁴

Din ve ahlak eğitimi faaliyetlerinin başarısı, bu faaliyetler esnasında devreye sokulacak uyarıcıların niteliğine bağlıdır. Zira bu uyarıcılar öğrencilerin din eğitimi faaliyetine ne ölçüde ilgi göstereceklerinde belirleyici role sahiptir. Hangi uyarıcıların devreye sokulacağı hususunda isabetli tercihler yapıldığı takdirde, din eğitimi

⁴²⁹ Abdurrahman Güneş, "Dini İletişimde Kaynak Sorunu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No: 18/2, Elazığ, 2013, s. 87.

⁴³⁰ Akif Kılavuz, "Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dinî Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XIV, No: 2, Bursa, 2005, s. 58.

⁴³¹ Sibel Ayşen Arkonaç, *Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi*, Alfa Yayınları, 2. bs., İstanbul, 1998, s. 350-352.

⁴³² Ahzab, 33/21.

⁴³³ Nurettin Fidan, Münire Erden, *Eğitime Giriş*, Alkım Yayınları, İstanbul 1998, s. 160.

⁴³⁴ Ramazan Arı, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 99.

sürecinde ortaya çıkabilecek sorunlara karşı en etkili tedbir alınmış olacaktır. Bu açıdan bakıldığında, öğrenciler için zengin ve uygun bir uyarıcı çevre hazırlamanın din eğitimcisine düşen büyük bir sorumluluk olduğu söylenebilir. Din ve ahlak eğitimi sürecinde devreye sokulacak uyarıcıların öğrencilerin hazırbulunuşluk durumlarına, beklentilerine, ilgi ve ihtiyaçlarına uygun olması gerekir. Aksi takdirde bu uyarıcılar hedeflenen kazanımların gerçekleşmesine beklenen katkıyı vermeyecektir.⁴³⁵ Bu nedenle öğrencileri tanıma, din eğitimcilerinin ihmal etmemeleri gereken meselelerin başında gelmektedir.

Din eğitimcisinden kaynaklanan bazı uyarıcılar da ders esnasında öğrencilerin olumsuz tepkiler vermelerine yol açabilir. Bu uyarıcılar din dersi öğretmeninin fiziki görünümü, davranışları, dersi işlerken kullandığı yöntem ve tekniklerle ilgili olabilir. Din eğitimcisi, yapacağı tespitlerden de yararlanarak eğitim ortamında bulunan uyarıcılarda gerekli değişiklikleri yapmalıdır.⁴³⁶ Sevilmeyen bir din eğitimcisinin muhataplarına dini sevdirmesinin mümkün olmadığı, öteden beri söylenen ve toplumun geneli tarafından kabul görmüş olan bir gerçektir. Bu gerçeğin klasik koşullanma kuramıyla ilişkisi oldukça güçlüdür. Zira klasik koşullanma kuramı açısından burada, dindar kimliği ile ön plana çıkan kişinin nötr bir uyarıcı olmaktan çıkıp koşullu uyarıcı haline gelmesi ve böylelikle onlar için hissedilen duygunun, onlar tarafından öğretilen din için de hissedilmesi söz konusudur. Zira sevilen kişiler tarafından değerli görülen şeylere değer verip ilgi gösterme, insanda bulunan fitri eğilimlerden biridir.

Klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslar, din eğitimi sürecinde ibadetlerin bir ceza unsuru olarak kullanılmasının ne kadar yanlış bir uygulama olduğunun anlaşılması bakımından da önem arz etmektedir. Başlangıçta nötr bir uyarıcı olan herhangi bir ibadetin koşulsuz uyarıcı olan ceza ile yan yana getirilmesi, ceza nedeniyle yaşanan olumsuz hislerin zamanla söz konusu ibadet nedeniyle de yaşanması sonucunu doğurabilir.⁴³⁷ Örneğin istenmeyen davranışlarda bulunan

⁴³⁵ Ayhan Aydın, **Eğitim Psikolojisi**, Tek Ağaç Yayınları, Ankara, 2007, s. 256.

⁴³⁶ Nazım Bayraktar, “Klasik Koşullanma Kuramı ve Din Eğitimi”, **Ekev Akademi Dergisi**, No: 74, Bahar 2018, s. 259.

⁴³⁷ Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, s. 112.

öğrencilere ceza olarak bir sure ya da dua ezberletme, Hz. Peygamberin hayatını anlatan bir kitap okutma gibi ödevlerin verilmesi bu bakımdan yanlıştır.

Klasik koşullanma kuramına göre koşulsuz uyarıcı ile koşullu uyarıcıyı birlikte verme işlemi ne kadar fazla tekrarlanırsa bu iki uyarıcı arasında kurulacak bağın gücü o kadar artacaktır.⁴³⁸ Uyarıcılar arasındaki bağın güçlenmesi, koşullu uyarıcıya verilen koşullu tepkinin devamlılığı açısından önem arz etmektedir. Bir diğer ifadeyle koşullu tepkinin sönmeye ne kadar dirençli olacağı, koşullu uyarıcı ile koşulsuz uyarıcı arasındaki bağın gücü tarafından belirlenmektedir.⁴³⁹ Bu bakımdan din eğitimi sürecinde öğrencilerin din, din dersi ve öğretmen ile olumsuz bazı tepkiler arasında bağ kurmalarını sağlayacak uyarıcılarla karşı karşıya kalmamalarına azami hassasiyet gösterilmelidir.

2. Açıklayarak Anlatma

Bireye ahlaki olmayan alışkanlığını ya da davranışını niçin değiştirmesi gerektiğinin açıkça anlatıldığı yöntemdir. Kişiye bu davranışının kendisine ve başka insanlara olan olumsuz etkileri ve sonuçları anlatıldığı için bireyin ahlak gelişimine olumlu katkıları olmaktadır. Kendilerine uygulanan emir ve yasakları mantıksız ve gereksiz bulan kişiler bu sayede ikna olmaktadır. Ahlaki olmayan bir hareketinden dolayı onur kırıcı sözler söylemek yerine, bireyin yanlışını görebilmesini sağlamak yapıcı ve pedagojik bir yaklaşımdır. Bu tavır kişinin kendisine ve başkalarına olan saygısını da artırmaktadır.

İnsan hayatında yaşanan birçok durum gibi ahlaki gelişme de adım adım ilerleyen, zaman zaman iniş ve çıkışlar gösterebilen, tedrici bir hadisedir. Bireyin ahlaki gelişimine akılcı rehberlik yapılabilmesi için gerçekçi olmak, anlama seviyesini dikkate almak gerekmektedir. Beklentiler çok yüksek olursa kişiler için ulaşılamaz görünebilir. Sebepleri açıklanmış somut kurallar bireye güven telkin eder. Çevresiyle rahat ve olumlu ilişkiler kurmasına yardımcı olur.⁴⁴⁰

⁴³⁸ Selçuk, **Eğitim Psikolojisi**, s. 138.

⁴³⁹ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 142.

⁴⁴⁰ Ashley Montagu, **Çocuklarınıza Ahlaki Değerleri Nasıl Kazandırabilirsiniz**, Çev. Remzi Öncül, MEB Yayınları, İstanbul, 2000, s. 30.

3. Kıssalar ile Eğitim:

Kuran ve hadislerde geçmişte yaşamış toplumların hayatlarından kesitler yer almaktadır. Milletlerin yaşayış şekilleri örnek olarak verilmiştir. Böyle yapılmasının sebebi, kıssalar ile eğitim yönteminin insan psikolojisine uygun olmasıdır. Bu hikayeler sayesinde insanlar, kendilerine dersler ve ibretler çıkararak olumsuz alışkanlıklarını düzeltmekte, olumlu alışkanlıklarını da pekiştirmektedir.

Dinî hikayeler ve kıssalar bireylerin özdeşlik kurmasını sağlayarak taklit etme duygusunu uyandırmaktadır.⁴⁴¹ Kıssalar sayesinde nankörlük şükre, cahillik bilgiye, zor zamanda yapılan Allah'a dua davranışı sürekli bir kulluğa dönüşebilmektedir. Aynı şekilde cimrilik ve dünya hırsı da yerini cömertlik ve yardımlaşmaya bırakmaktadır. Mesela Habil ve Kabil hikayesi ile Allah, insandaki bozgunculuk karakterini törpülemeyi, insan sevgisini, hürmeti, fesadın ve cimriliğin kötü olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Kuran ve hadislerde anlatılan kıssalar her seviyeden insan için eğitici olabilmektedir. Zira kıssalar ilgi çekicidir ve bilginin zevkli bir şekilde sunulma şeklidir. Kuran kıssaları ahlaki mesajlar içermekte, bireylerde vicdan gelişmesini sağlamaktadır. Vicdan, niyet ve davranışları iyi ve kötü, doğru ve yanlış şeklinde değerlendirdiği için iç kontrol mekanizması ve ahlâkın yaptırım gücüdür. Başta Hz. Peygamber olmak üzere sahabenin ve örnek şahsiyetlerin ahlaki tavır ve davranışları kıssalar yoluyla anlatılmalı ve yaşatılmalıdır. Bu yaklaşım, ahlaki alışkanlıkların oluşmasında önemli bir etki meydana getirebilir.

4. Sevgi ve Şefkat Gösterme

Gelişim evresinde çocuğun besine olduğu kadar sevgiye de ihtiyacı vardır. İlk yıllarında sevgiden mahrum bırakılan çocukların başkalarına sevgi ve şefkat göstermedikleri görülmektedir. Bu gerçeğin çocuklara ahlaki alışkanlık kazandırmak ile ilgisi bulunmaktadır. Zira sevginin birçok bakımdan iyilikle aynı şey olduğu göz önüne alınırsa bir ilişki kurulabilir. Sevgiyi özümseyen insan bencillikten sıyrılır, sevimli, sadık ve saygılı olur.⁴⁴²

⁴⁴¹ Bilgin, Selçuk, **Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri**, s. 106.

⁴⁴² Montagu, **Çocuklarınıza Ahlaki Değerleri Nasıl Kazandırabilirsiniz**, s. 34-37.

Şefkat, bireyin ahlâk gelişiminde sevgiye dayanan ilişkilerin önemini vurgulamak açısından dikkate değer bir husustur. Şefkat gören çocuk sevgi ortamı içinde yetişeceği için özgüven duygusu daha kolay gelişecek ve iyilik kavramı onun zihin dünyasında yerini bulacaktır. Çünkü şefkat sahibi anne-baba, çocuk için sevgi objesi haline gelmekte ve çocuk onları memnun etmek için kendi çevresine de olumlu yaklaşmaktadır. Ayrıca ailesiyle özdeşleşme süresi içinde anne-babanın özelliklerini kendinde toplayarak, onlar olmadığı zaman bile çevresine saygı göstermektedir.⁴⁴³

Kendine, çevreye, anne-baba vb. gibi büyüklere, eğiticiye, hayvanlara yani insanı ilgilendiren her şeye saygı, bayağılık, alçalma ya da kendini inkâr değildir. O, insanlık cevheri karşısında yaşanan sevgi ile karışık bir hayranlıktır. Bir çeşit ibadettir. Dolayısıyla bireye eğitim yoluyla saygı alışkanlığı kazandırılmalıdır.⁴⁴⁴ Günümüzde en çok şikâyet edilen konulardan biri yeni nesillerin saygıdan yoksun oldukları düşüncesidir. Kendine saygı duyan insanlar başkalarına da saygı duyabilirler. Bu sebeple dinî ve milli değerler verilirken saygılı davranabilme alışkanlığı kazandırılabilmelidir.

Sevgi ve saygı eğitimi zamanında başlatılırsa ve çocuğun kaptisleri ile zedelenmesine izin verilmezse verimli sonuçlar doğuracaktır. Saygılı davranışı sağlamak için sert ve zalim olmaya gerek yoktur. Yumuşak fakat ciddi bir yüzle de kesin emirler verilebilir.⁴⁴⁵ Bazı ebeveynler çocuklarına sevgi ve saygı göstermeyi yanlış anlamakta ve uygulamaktadır. Anne babanın çocuğu sevmesi demek onun her yaptığına izin vermesi demek değildir. Sevgi hiçbir zaman silah olarak kullanılmamalı ve pazarlık konusu yapılmamalıdır. Bu tavır, beklenenin aksine erdemden uzak kötü alışkanlıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilir.

Çocuklar gözlerini açıp çevrelerini idrak ettikleri ilk andan itibaren dindar, mesut ve huzurlu bir aile görmelidir. Büyüklerinin tavır ve hareketlerine ilahi emirlerin hâkim olduğunu, herkesin birbirine sevgi ve şefkatle muamele ettiğini bilmelidir. Hırs, kabalık, şiddet, yalan ve kıskançlığa evde yer olmadığını bilakis bu tip kötü huyların hor görüldüğünü anlamalıdır.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Meral Çileli, **Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi**, Varlık Yayınları, Ankara, 1986, s. 111.

⁴⁴⁴ Nurettin Topçu, "İlkokullarda Ahlâk Eğitimi", **İslâm Medeniyeti Dergisi**, No: 11, 1967, s. 25.

⁴⁴⁵ Beyza Bilgin, **İslâm'da Çocuk**, DİB Yayınları, No: 264, Ankara, 1987, s. 133.

⁴⁴⁶ M. Ertuğrul Düzdağ, **Müslüman Aile**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 145.

Ahlaki alışkanlıkları kazandırmada sevgiden mahrum bırakmak bir yöntem olarak kullanılabilir. Bu yöntemde yetişkin, istenmeyen bir ahlaki davranış karşısında duyduğu memnuniyetsizliği, kızarak ve küserek bireye göstermelidir. Bu tavır kişiler tarafından ağır bir ceza olarak algılanmaktadır. Bu durumun ne zaman sona ereceğinin belirsiz olması kişiyi oldukça rahatsız etmektedir.⁴⁴⁷ Birey, kendisinden beklenen ahlaki davranışı sergilemediği takdirde hoş karşılanmayacağını anlayacaktır. Bu ceza bireyi istediği bir şeyden mahrum bırakmak şeklinde de olabilir. Eğer birey ile yetişkin arasında güçlü bir sevgi bağı varsa, sevgiden mahrum bırakmak en etkili yöntemlerden biridir.⁴⁴⁸ Çünkü birey, gerçekten sevdiği ve değer verdiği insanların sevgisini kaybetmekten ve üzmetten büyük endişe duyar. Başarılı olabilmesi için kişileri iyi tanımak ve bu yöntemi ölçülü bir şekilde kullanmak gerekmektedir.

Birey sevdiği insanların verdiği tavsiyeleri de önemsemektedirler. Bu sebeple öğüt verme davranışı ahlaki alışkanlıkların benimsetilmesinde kullanılabilir. Kur'an'ın Hz. Lokman'ın diliyle yapmış olduğu öğütlerde, insanın zalimlik vasfını üzerinden atması, ana- babaya itaat, namaz kılmak, iyiliği emredip kötülüğü önlemek, tevazu konuları üzerinde durulmuştur.⁴⁴⁹ Öğüt, birine nasihat edip kalbini yumuşatacak şeyleri anlatmak suretiyle o kişinin olumlu karakter kazanmasını sağlamayı amaç edinen bir faaliyettir. Kur'an'da birçok öğüt bulunması, insanın nasihatten etkilenen bir psikolojiye sahip olduğunu göstermektedir. Kur'an öğütlerle doludur. Bilhassa Hz. Lokman'ın oğluna verdiği öğütler, insanların tutum, davranış ve alışkanlıklarını şekillendirmeleri, bozuk ve olumsuz karakterlerin yerine müspetlerini yerleştirmeleri açısından önemlidir.

Çocuğa, daima olumlu etki ve telkinler yapmak gerekir. Örneğin, “yapma, etme” gibi olumsuz sözler yerine, “yap, et, yapalım, edelim” gibi olumlu sözler tercih edilmelidir. Çünkü olumsuz söz ve telkinler bazen, insanlarda olumsuz davranışların yapılmasını güçlendirebilmektedir. Bunun için, “çimenlere basmayınız, gürültü etmeyiniz” gibi lehalar yerine, “çimenlere basmayalım, gürültü etmeyelim, çöpleri çöp kutusuna atalım” gibi levhalar daha etkili olabilir.⁴⁵⁰ Ayrıca bu tarz yaklaşım, dikte

⁴⁴⁷ Çileli, **Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi**, s. 110.

⁴⁴⁸ Güngör, **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, s. 86.

⁴⁴⁹ Lokman 31/13-19.

⁴⁵⁰ Aydın, **Ailede Ahlak Eğitimi**, s. 267.

etme, tepeden emir verme tavrı içermediği ve birlikte yapma eylemi telkin ettiği için kişiler üzerinde daha etkili sonuçlar doğurmaktadır. Özellikle inatçı yapıdaki bireyler ile kurulan iletişimde buna dikkat edilmesi faydalı olacaktır.

5. Ödül ve Ceza

Ödül ve ceza yöntemi insan fitratına uygun, Kuran tarafından uygulanan yöntemlerden biridir. Zira Allah birçok ayette iyi işler yapanların cennet ile ödüllendirileceğini, kötü davranışları tercih edenlerin ise cehennem ile cezalandırılacağını ifade etmektedir. Yeni bir alışkanlık kazanma sürecinde ödüllendirme yöntemi etkili bir araçtır. Hangi isteklerin ne tür alışkanlıkları tetiklediğini ortaya çıkarabilmek için çeşitli ödüllendirmelerin denenmesi gerekmektedir.

Ebeveyn ve öğretmenler, erdem ve alışkanlık kazandırmak istedikleri çocukları iyi tanımalı, ihtiyaç ve isteklerini doğru şekilde tespit edebilmelidir. Bu sayede hangi koşulsuz uyarıcılar ile hangi koşullu uyarıcıları kullanmaları gerektiğini bilebilirler.⁴⁵¹ Her insanın bir mizacı, yani belli bir anlayış biçimi ve buna uygun davranış şekli vardır. Bu hal, o kişinin huyu ve karakteri olarak tanımlanır. Ahlâk terbiyesinin amacı, kişiden kişiye farklılık gösteren mizaçları uygun bir şekilde yönlendirmek böylece insanlarda güzel huy ve karakterlerin meydana gelmesini sağlamaktır. Eğitim ve öğretimde göz önüne tutulması gereken nokta kişinin temel eğilim ve duygularıdır.

Öğrenme kuramlarından edimsel (operant) koşullanma yöntemi ile bireylere alışkanlık kazandırmak mümkün olabilir. Edimsel koşullanma ilkeleri bağlamında bir davranışın ortaya çıkma olasılığını artıran olaya pekiştireç adı verilmektedir.⁴⁵² Ortama verildiğinde belli bir davranışın yapılma ihtimalini artıran her şey olumlu pekiştireç olabilir. Yine ortamdan çıkarıldığında belli bir davranışın yapılma ihtimalini artıran etkenlere de olumsuz pekiştireç denilmektedir.⁴⁵³ Eğitimdeki ödül kelimesi ile edimsel koşullanmadaki pekiştireç kelimesi benzerlik göstermektedir. Her ikisinde de bireyi bir davranışı yapmaya teşvik etme amacı bulunmaktadır. Öğrenme kuramlarına göre ödüllendirme yöntemi, yeni davranışların kazandırılmasında akıllı varlıklar

⁴⁵¹ Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, s. 113.

⁴⁵² Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 168.

⁴⁵³ Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, s. 157.

olmayan hayvanlarda bile başarılı sonuçlar vermektedir. Yani insanlarda başarılı sonuçlar vermesi kaçınılmaz bir durumdur. Elbette insanlar farklı kişiliklere sahip oldukları için bu yöntemin verimli şekilde kullanılmasında muhatabı iyi tanımak gerekmektedir.

Olumsuz pekiştirme kavramı ile ceza, aileler ve eğitimciler tarafından bazen karıştırılmaktadır. Oysa olumsuz pekiştirmede pekiştiriciler ortamdaki uzaklaştırılırken, cezada ortama verilmektedir. Olumlu ve olumsuz pekiştirme, davranışın yapılma olasılığını artırırken, ceza davranışın yapılma ihtimalini azaltmaktadır.⁴⁵⁴ Mesela gürültülü bir ortamdaki gürültünün uzaklaştırılması ve öğrencilerin bu sayede ders çalışabilmeleri olumsuz pekiştirmeye örnek verilebilir. Yani ceza bir olumsuz pekiştirici değildir. Ceza istenmeyen davranışın ortaya çıkmasını engellese bile, kalıcı bir şekilde alışkanlıkların değişmesine katkı sağlamamaktadır. Örneğin hırsızlık suçundan hapis cezası alan insanlar, dışarıya çıktıklarında yine aynı suçu işleyebilmektedir.

Ödüllendirme “Yaptığını tekrar et.” mesajı verir. Ceza ise “Yaptığını bir daha yapma.” mesajı vermektedir. Ancak çocuğun neyi yapması gerektiği konusuna bir açıklık getirmemektedir. Bu sebeple istenilen davranışın ne olduğu konusunda hiçbir fikri olmayan çocuk, cezanın getirdiği kargaşalıkta, belki de daha önce yaptığından daha kötü bir davranışa yönelebilir. Cezalandırılan birey cezalandırıcı ve verildiği ortamı sevmeyerek uzak durmaya çalışmaktadır.⁴⁵⁵ Ceza korkusu ile doğru davranışlarda bulunan çocuğun zorunlu boyun eğme tavrı toplumsal yararlar sağlamamaktadır. Hatta köle gibi boyun eğme alışkanlığı kişiyi, özgürce davranma ve düşünme yeteneğinden mahrum bıraktığından, yaşadığı toplum ile son derece uyumsuz karakterler doğurmaktadır. Bu şekilde boyun eğdirilen çocuklar yetişkin olduklarında asıl problemler ortaya çıkmaktadır.⁴⁵⁶

Ceza ile korkutucu, tehdit edici veya baskıcı bir eğitim uygulanmaya kalkışılmamalıdır. Zira cezalandırılma korkusu çocuğun ruhi dengesini bozmakta ve bu korku bazen ömür boyu devam edebilmektedir.⁴⁵⁷ Bazı yetişkinler, çocukları ahlâk

⁴⁵⁴ Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, s. 158.

⁴⁵⁵ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 159.

⁴⁵⁶ Adler, **İnsan Doğası**, s. 52.

⁴⁵⁷ Ali Rıza Aydın, “Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi”, **19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 8, Samsun, 1996, s. 216-217.

kurallarına uygun şekilde davranmaya alıştırmamanın tek yolunun her yapılan kötü davranışı şiddetle cezalandırmak olduğunu düşünürler. Eğer cezanın yaratacağı üzüntü, kötü davranışın sağlayacağı hazdan ağır basarsa, çocuk kötü davranışlardan sakınmayı geçici olarak öğrenebilir. Fakat ceza sonraki dönemlerde çocukta gelişecek ahlaki alışkanlıkları engeller. Daha olumlu bir yol, ceza yerine ödüle önem vermektir.⁴⁵⁸

Premack pekiştireç olarak uyarıcı yerine faaliyeti kullanmayı önermiştir. Premack ilkesine göre daha sık yapılan faaliyetler, daha az yapılan faaliyetler için pekiştireç görevini görürler. Miktarı ve geciktirilmesi başka bir deyişle davranıştan ne kadar sonra verildiği, öğrenmeyi etkileyen önemli faktörlerdendir.⁴⁵⁹ Premack ilkesini uygulamak için, öncelikle bireyleri gözleyerek hangi etkinlikleri daha sık ve severek gösteriyor, hangi etkinlikleri daha az gösteriyor belirlemek gerekmektedir. Uygulamanın ikinci safhasında ise, sık ve severek yaptığı etkinliği göstermeden önce, kazandırılmak istenen ve daha az yaptığı davranışı yapması istenmelidir. Bazı çocuklar koşmayı, top oynamayı tercih ederken, bazıları resim yapmayı, bazıları hamur ve kil gibi maddelerle oynamayı tercih edebilirler. Bu nedenle, Premack ilkesini davranışı değiştirmede etkili bir şekilde uygulayabilmek için her çocuğun tercihlerini iyi bilmek gerekmektedir.⁴⁶⁰ Yapılan deneysel araştırmalar göstermiştir ki pekiştirmenin davranıştan hemen sonra verilmesi süratli öğrenmeye yol açmakta, pekiştirmenin verilmesi geciktikçe öğrenimin hızı azalmaktadır.⁴⁶¹ Bu kural eğitimde ve çocukların davranışlarını değiştirmekte etkin bir biçimde kullanılabilir. İlk olarak bireyin faaliyetlerinin öncelik sıralamasını keşfetmek gerekmektedir. Ardından birey için çok yapmak istediği bir faaliyet yapmakta pek fazla gönüllü olmadığı başka bir faaliyet için pekiştireç olarak kullanılabilir. Mesela bilgisayarda oyun oynayabilmesi için önce ders çalışması şartı buna bir örnek olabilir.

Ahlaki alışkanlıkların kazandırılmasında kullanılabilecek yöntemler burada bahsi geçenler ile sınırlı değildir. Her insan kendine özgü bir yapıda yaratılmıştır. Bu sebeple ebeveyn ve eğitimcilerin bireylere doğru şekilde ulaşabilmenin yöntemlerini

⁴⁵⁸ Montagu, **Çocuklarınıza Ahlaki Değerleri Nasıl Kazandırabilirsiniz**, s. 45-46.

⁴⁵⁹ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 168.

⁴⁶⁰ Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, s. 173.

⁴⁶¹ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, s. 158.

keşfetmeleri gerekmektedir. Bir kilidi açan doğru anahtarı bulmak gibi her kalbe ulaşmanın da doğru şekli vardır. Uyarıcıyı ortaya çıkarabilmek, yeni bir alışkanlık kazanma sürecinin en zor aşamasıdır. İnsanların yeni bir alışkanlık edinme süreçlerinde rahatlarını bırakacak tetikleyici unsuru bulmaları gerekmektedir. Mekânın kendisi veya mekânda bulunan objeler ile zamanlamanın birleştirilmesi uyarıcıların tetiklenmesini artıracaktır. Uyarıcıların tetiklenmesinde bireylerin duygusal durumları da etkilidir. Bir şarkı dinlenildiğinde, hüzünlü, sevinçli veya sinirli bir an yaşandığında duygular harekete geçmekte ve sigara içme, küsme, bağırma gibi tutumlar otomatik olarak sergilenebilmektedir. İnsanlar bu tür alışkanlıkları kendilerine ve çevrelerine verecekleri zararları düşünerek değiştirmeye çalışmalıdır.

Bireylere ahlaki alışkanlıklar kazandırabilmekten belki de daha önemli olan bir konu kötü alışkanlıklardan kurtulabilme yöntemleridir. Bu bağlamda onlardan da bahsedilmesi konunun anlaşılması açısından tamamlayıcı olacaktır.

4.5. KÖTÜ ALIŞKANLIKLARDAN KURTULMA YÖNTEMLERİ

Alışkanlık insanların düşünmeden yaptıkları tercihler ve günlük hayatta çevrelerini kuşatan görünmez kararlardır. Aslında daha önce ele alınan ahlaki alışkanlık kazandırma yöntemlerini, genel olarak kötü alışkanlıklardan kurtulabilmek için de kullanmak mümkündür. Ancak bunlara ek başka hususlar da bu kısımda ele alınmıştır. Alışkanlıklar ile kişilere eşlik eden görünmez kararları görünüz kılan ise, bilinç sayesinde gerçekleşen bakış açısıdır. İnsanların çoğu sahip olmak istedikleri iyi alışkanlıkları ve değiştirmek istedikleri kötü alışkanlıkları konusunda hemen sonuca ulaşabilmenin gizli formülü peşinde koşarlar. Halbuki alışkanlıkları değiştirmenin herkese uygulanabilen standart bir formülü bulunmamaktadır. Hem birey hem de sahip oldukları alışkanlıklar birbirlerinden farklılıklar gösterir. Dolayısıyla insanların hayatlarındaki davranış kalıplarını tespit edip değiştirebilmelerinin incelikleri kişiden kişiye, davranıştan davranışa farklılık gösterir. Yani sigarayı bırakmak farklı, yemek alışkanlığını değiştirmek farklı, eş ve çocuklarla kurulan yanlış iletişimi değiştirmek farklıdır.⁴⁶² Bu sebeple bireyleri belli kalıplara uydurmaya çalışmak yerine, eğitimciler

⁴⁶² Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, s. 301.

tarafından kabul görmüş, tavsiye edilmiş kalıpları kişilere uyarlamaya çalışmak daha verimli sonuçlar doğurabilir.

İnsan hayatında ilkler sanıldığından daha büyük bir öneme sahiptir. Fiziki ve ruhi alışkanlıkların hepsine birey ilk adım ile başlar. Sigara ve alkol alışkanlıkları ilk sigaradan ve ilk kadehten başlar. Yalancılık ilk yalandan, dalkavukluk ilk etek öpmeden, iradesizlik ilk zaaftan başlar ve tekrarlandıkça bu hareketler otomatikleşir.⁴⁶³ Herhangi bir davranışı bir defadan bir şey olmaz zannıyla denemeye kalkışan insanlar, onun kendi varlığında yerleşip kalabilme riskini hiçbir zaman göz ardı etmemelidir. Oscar Wilde'ın dediği gibi, "Eğlence hâlinde başlayan hareketlerle ayyaş ve kumarbaz olunur. İyilikler de böyledir. Düzenli ve sürekli çalışma alışkanlığı insanı çalışkan yapar. İnsan, başkalarına iyilik yapmayı tekrarlamakla iyi, âdil olmayı tekrarlayarak adil, nezaketli konuşarak nazik olur. Böylelikle davranışların dizginini eline geçirmek suretiyle alışkanlıklar, kişileri yeniden yoğururlar, varlığa yeni bir yapı kazandırır.⁴⁶⁴ Bu sebeple kötü alışkanlıklara götürme potansiyeline sahip ilkler, masum ve zararsız görülmemelidir. Şeytan/nefs/arzu gücü kötü bir davranışı ilk defa işletebilmek için çaba gösterir. İnsan nefsi, daha önce tecrübe ettiği bir hazzı ve lezzeti aldıktan sonra onu sürekli istemeye başlar. Zira beden ve nefsin aslında hazza meyyal bir yapısı vardır. Şeytan insanı, Allah'ın rahmeti ile kandırmaya,⁴⁶⁵ günahı küçük göstermeye, nasıl olsa affedileceğine inandırmaya çalışır. Bu noktaya gelindikten sonra şeytan ve nefis birlikte hareket ederek kötü alışkanlıklara ve günahlara kişiyi sürüklemeye çalışmaktadır. Bu sebeple bir davranışı ilk defa yapmamak tekrarlaraya göre kolay olmaktadır. Hem nefse hem şeytana hayır diyebilmek daha zordur.

İnsanların günlük hayatında diğer alışkanlıkları da doğrudan etkileme gücüne sahip kilit taşı ya da dönüm noktası denilebilecek alışkanlıklar bulunmaktadır. Kişiden kişiye değişebilen bu alışkanlıklar, bazen son derece sıradan basit rutinlerden oluşuyormuş gibi görünse bile, büyük değişimlerin kapısını aralayabilme gücünü özünde barındırmaktadır. Mesela egzersiz insanların günlük hayatına görünenden ya da beklenenden daha fazla etkiye sahiptir. Kişiler egzersiz yapmayı alışkanlık hâline getirdiklerinde doğal olarak hayatlarındaki diğer alakasız davranış kalıplarını da

⁴⁶³ Başgil, **Gençlerle Başbaşa**, s. 48.

⁴⁶⁴ Nurettin Topçu, **Ahlak**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 117-118.

⁴⁶⁵ Fatır 35/5.

değiştirmeye başlar. Doğru şekilde beslenmeye, verimli ve istekli çalışmaya motive olurlar. Daha az sigara içerek, karşılaştıkları sıkıntılı durumlara karşı sabırlı davranırlar. Yapılan araştırmalar, akşam yemeklerini aile bireyleri ile birlikte yeme alışkanlığına sahip bireylerin, ev ödevi yapma yeteneklerinin daha gelişmiş, ders notlarının daha düzgün, duygu kontrolü ve özgüvenlerinin daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır.⁴⁶⁶ Kilit taşı alışkanlıklar domino taşları gibi insan yaşamındaki diğer alışkanlıkları da doğrudan etkileme gücüne sahiptir. Tamamen alakasız gibi görünse de çok ilginç bir biçimde bu başlangıç değişimleri, diğer alışkanlıkların da yerleşmesine yardımcı olacak zincir reaksiyonları harekete geçirirler.

İnsanlar, kilit taşı ya da dönüm noktası denilebilecek alışkanlıkları değiştirmeye ya da oluşturmaya motive olduklarında yaygın değişimleri de hayatlarında başarabilirler. Lakin bu kilit taşı alışkanlıkları belirleyebilmek oldukça zordur. Kişiden kişiye değişebilen bir yapıyı bünyelerinde barındırmaktadırlar. Bu alışkanlıkların tanımını yapmak da güçtür. Kişilerin bu alışkanlıklarını tespit edebilmeleri için doğru açıdan bakabilmeleri gerekmektedir. Kilit taşı alışkanlıklar fertlere akademik literatürde “küçük başarılar” diye tanımlanan düzeyi sunar. Yeni yapılar oluşturarak diğer alışkanlıkların da değişimine veya gelişimine imkân sağlar. Böylece değişimin bulaşıcı hâle geldiği kültürel bir yapı oluşur.⁴⁶⁷ Kilit taşı alışkanlık kişiden kişiye değiştiği için insanın kendini iyi tanıması gerekmektedir.

Kalıcı olarak alışkanlıkların değiştirilebilmesi için her şeyden önce kişinin bunun mümkün olacağına inanması ve içten istemesi gereklidir. İnanıyormuş ya da istiyormuş gibi görünmesi, konuşması, davranması yeterli değildir. Başarıya inanmadan ona ulaşamaz. İnsanın değişebileceğine inanması ve bunu alışkanlığa dönüştürmesi değişimin gerçekleşmesini sağlar.

Alışkanlıklardan ayrılmak bir azaptır. Ayette geçen “azap olan rüzgâr”⁴⁶⁸ görünüşte acı, elem verici olsa da özünde örtülü, gizli bir lütuf vardır. Çünkü insanı, madde âleminde ve onun kötü alışkanlıklarından çekip alarak rahata kavuşturur. Örneğin bir sarhoş, karanlık, havasız, nemli bir meyhane köşesinden alınıp ağaçlık, güneşli, pırıl pırıl bir doğaya çıkartılsa, bu onun için bir tür azaptır. Çünkü onu

⁴⁶⁶ Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, s. 117-118.

⁴⁶⁷ Duhigg, *Alışkanlıkların Gücü*, s. 117-118.

⁴⁶⁸ Ahkaf, 46/24.

öncelikle bol oksijen çarpar. Vücut dengesi bozulur, midesi bulanır, başı döner ama sonunda rahat eder.⁴⁶⁹ Kötü alışkanlıklardan kurtulmaya çalışmak ilk zamanlar sıkıntılı olabilmektedir. Mesela sigarayı bırakanların önceleri çok sinirli oldukları gözlenmektedir.

Kazanılmış olan alışkanlık korunurken ve devam ettirilirken beden bilinçten bağımsız olarak bunu yapar. Ancak kişi alışkanlıktan kurtulmak istediğinde bilinç devreye girer. Kişi şuurlu bir şekilde alışkanlıklarla mücadelesini sürdürür. Alışkanlıkların bırakılma veya daha iyi bir davranışa dönüştürülme süreci fertler için oldukça zorlu geçer. Terkedilen alışkanlık kötü, kazanılmak istenen iyi bile olsa bu değişim süreci sancılıdır. Yeni alışkanlığı kazanmaktan daha zor olan devam ettirebilmek, istikrarlı bir çizgi izleyebilmektir.⁴⁷⁰ Zira bir anlık motivasyon ile insanlar bunu başarmış olsalar bile ilerleyen zamanlarda eski alışkanlıklar yeniden gün yüzüne çıkmak ister.

Alışkanlıklarla mücadele edebilmek için güçlü bir bilinç gerekir. Düşünce bilince aracılık eder. İyi bir insan olabilmenin şartı doğru düşünebilmektir. İnsan hayatında her şey düşünceyle başlar. Düşünce evresinde bir işi başarabileceğine ya da başaramayacağına inanan, plan ve programını yapan birey, ona göre bir yol haritası takip eder. İnsanlar düşünce güçlerini kullanarak ve bilgilerini çoğaltarak önceden doğru bildikleri, zamanla alışkanlık haline gelen yanlışlarını düzeltebilirler.⁴⁷¹ Alışkanlık sadece davranışlarda gerçekleşen bir durum değildir. Hayata, olay ve olgulara, insanlara hep aynı pencereden bakmak düşünce alışkanlığına sebebiyet verir. Bir toplumda fertlerden beklenen davranış biçimi önce düşünmek, ardından en doğru davranışı seçerek harekete geçmektir.

Zihinsel alışkanlıklardan kurtulabilmek için kişilerin akıllarında biriktirdikleri çöplerden kurtulmaları gereklidir. Kötülük yapmayı planlayan düşünceler, haset eden, gıybet eden, hırslı, açgözlü, nefret ve intikam arzusuyla yanan insanların düşünceleri zihinsel çöplerdir. Yine aynı şekilde delicesine sevilen düşünceler, endişeli düşünceler, mağrur, saygısız, uygunsuz, ahlaksız, kasvetli düşünceler bu kategoride

⁴⁶⁹ Muhyiddin İbn Arabi, **Günümüz İnsanına Fususu'l-Hikem**, Çev. Hamza Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 146.

⁴⁷⁰ Kala, "Aristoteles, İbn Sina ve Ravaissou'da Alışkanlık", s. 80.

⁴⁷¹ Demir, "Din Eğitiminde Alışkanlık Bilinci", s. 88.

sayılabilir. İnsanın zihinsel özgürlüğe ulaşabilmesi için düşüncelerine hükmedip zihnini yönetebilmesi gereklidir. Alışkanlıklarla mücadele için zihinsel özgürlük şarttır. Zira düşünmek alışkanlığın tanımına zıt bir eylemdir.

İnsan yaşamında duygular, tahmin edildiğinden daha fazla etki ve öneme sahiptir. Duyguları gösterebilme kabiliyeti, ruhsal hayatta geniş bir uygulama alanına sahiptir. Mesela istedikleri her şeyi yaptırabileceğini zanneden çocuklar, öfke ve ağlama davranışları ile bunu başarabileceklerini öğrendiklerinde alışkanlık hâline getirerek sürekli tekrar etme çabasına girer. Artık ihtiyaç duydukları en küçük durumda bile duygularını kullanarak hedeflerine ulaşmaya çalışırlar. Aslında bu durum kötü bir alışkanlıktır. Çocukluk yıllarında geliştirdikleri bu alışkanlıkları sebebiyle kimi yetişkinler, aynı şekilde duygularını kullanarak istediklerini elde etmeye çalışırlar. Bir kukla gibi, öfke, keder ve diğer tüm duyguları dramatize ederek kullanmaya çalışırlar.⁴⁷² Doğal olmayan abartılı tavır ve hareketler insanlar tarafından yadırganmakta ve tepki ile karşılanmaktadır.

Büyük rolü oynamaya çalışan, yetişkinlere güçsüz ve yetersiz olmadıklarını kanıtlamaya çalışan çocuklar, akıl süzgecinden geçirmeden olumsuz davranışlarda bulunabilmektedirler. Çocukların sahip olduğu kötü alışkanlıkların ve davranışların birçoğunun başlangıcı bu şekilde olmaktadır.⁴⁷³ Eve misafir geldiğinde evde bulunan çocukların farklı ve uyumsuz davranışlarının özünde yine aynı çaba yatmaktadır. Hatta bu durum normalde çok iyi huylara sahip çocuklarda bile görülebilmektedir.

Çocuklara sorumluluk duygusu aşlamak için onlardan bazı beklentiler olduğunu hissettirmek gerekir. Bu yolla çocuklar kötü alışkanlıklarından kurtarılabilenkte, ileride yaşanması muhtemel sorunlardan korunmuş olmaktadır. Yetişkinler onlara güvendiklerini belli etmeli, özgür iradeleri ile karar verebilmeleri sağlanmalıdır. Yapılacak işlerde fikri sorulmalı mümkünse uygulanmalıdır. Çocukları takip etmek onlara hapis hayatı yaşatmak anlamına gelmemelidir. Aşırı sıkı kurallar altında büyüyen çocukların da kötü alışkanlıklara yönelimleri oldukça fazla olabilmektedir.

⁴⁷² Adler, **İnsan Doğası**, s. 218.

⁴⁷³ Adler, **İnsan Doğası**, s. 196.

Ahlâksız bir çocuk, ahlâkı başkalarınca bozulmuş bir çocuktur. Eğer bir çocuk hırsızlık yapıyor veya yalan söylüyorsa ona namuslu olmasını söylemek yeterli değildir. Niçin çaldığını ve yalan söylediğini araştırmak gerekir. Her şeyin bir sebebi vardır. Pek çok insan kendi düşünme ve hayat tarzı içinde donup kalmıştır. Çocuklarıyla eski bir kağıt parçasını alıp atar gibi konuşurlar. Kapıları her tür eğitime kapanmış “zamanım yok” ifadesi nakarat oluşturmıştır. Diğer yönden çocuk her şeyi sevmeye, anlamaya ve kucaklamaya hazır bir varlıktır. Çocuğa sahip olma amacımız onu geliştirmek ve eğitmek olmalıdır. Onu düşünmeye, hissetmeye, acı çekmeye ve şuurlu bir varlık olmaya hazırlamak gerekmektedir.⁴⁷⁴

Çocukta ilk oluşması gereken duygulardan biri de utanma duygusudur. Çünkü utanma onun kötülüğü hissettiğini gösterir, böylece kötülükten sakınır ve kendisinde böyle bir şeyin ortaya çıkmasından korku duyar. Temiz olan çocuğun nefsi ihmal edilmemelidir. Çocuğa şekil verilir, işlenir ve o bunu kabul ederse, ona göre yetişir ve alışkanlık kazanır. Çocuk kimi vakitler istenilene aykırı davranırsa, azarlanmaması ve savunma pozisyonuna geçmesine sebep olunmaması uygun olur. Aksine çocuk, o işi bilerek yapmamışsa ve özellikle yaptığı işi herkesten gizliyorsa, ona göz yummak ve bunu yüzüne vurmamak gerekir. Çocuk aynı davranışı tekrar yaparsa, yaptığı işin kötülüğü anlatılmalı ve tekrar etmemesi söylenmelidir.⁴⁷⁵ Aksi halde sürekli azarlanan çocuklar arsız ve kötü alışkanlıklarından utanmaz bir insan olmaktadır.

Kötü alışkanlıklarla mücadele kişilerin her şeylerini ortaya koyarak yapmaları gereken bir savaştır. Bütün yeteneklerini ve ruhsal güçlerini seferber etmeleri gereklidir. Kontrolü kaybetmeyen akıl, kurtulduğunda mutlu ve sağlıklı olacağını hayal eden bir hayal gücü, içten gelen ve kendinden emin bir arzu, içinde bulunduğu durumu gerçekçi şekilde analiz eden bir algı, neticeye ulaşınca kadar yılmadan devam edebilecek bir sabır aynı amaç uğrunda birlikte çalışmak zorundadır.⁴⁷⁶

Yeni bir alışkanlık kazanmak eski bir alışkanlıktan kurtulmaktan daha kolaydır. Bir alışkanlığı kalıcı olarak değiştirebilmek için öncelikle alternatif bir rutin bulmak gereklidir. Kişiler bir grubun üyesi olup insanların duyacağı şekilde değişmeyi

⁴⁷⁴ Hayrani Altıntaş, **İnsan ve Psikoloji**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 45.

⁴⁷⁵ İbn Miskeveyh, **Ahlâkı Olgunlaştırma**, Çev. Abdulkadir Şener vd., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, No:528, Ankara, 1983, s. 57-59.

⁴⁷⁶ Demir, “Din Eğitiminde Alışkanlık Bilinci”, s. 87.

taahhüt ettiğinde başarabilme olasılıkları artar. Filmlerde sıkça görülen ve Avrupa ülkelerinde çokça uygulanan bağımlıların bir araya gelerek itirafta bulunmaları ve grup üyelerine değişim sözü vermelerinin amacı da budur. Bahsi geçen topluluk sadece birkaç kişiden oluşmuş bile olsa bireylerin değişimi başarabilme ihtimalleri önemli ölçüde artmaktadır.⁴⁷⁷ Ancak, daha önce de ifade edildiği gibi bireylerin bunu gerçekten başarabileceklerine inanmış olmaları temel koşullardan biridir.

Alışkanlık birden fazla uyarıcı ile etkileşim halinde bulunan karmaşık bir tepkidir. Uyarıcı sayısı arttıkça alışkanlığa olan arzu güçlenmektedir. Doğal olarak kurtulmak da zorlaşmaktadır. Guthrie⁴⁷⁸ yeni çağrışımlar oluşturarak kötü alışkanlıklardan kurtulabilmenin bazı yöntemleri olduğunu düşünmektedir. Bunlar eşik yöntemi, zıt tepki yöntemi ve bıkırma yöntemidir. Eşik yönteminde amaç, kötü alışkanlığı başlatan uyarıcıları bulup onlarla aynı ortamda yeni bir tepkinin gösterilmesini sağlamaktır. Bu sayede kötü alışkanlık ile uyarıcı arasında kurulmuş olan bağlantı ortadan kaldırılarak yeni çağrışım ile oluşan yeni tepki kazandırılmış olur. Eşik yöntemi ile sistematik duyarsızlaştırma birbiri ile benzerlik gösteren yöntemlerdir. Neticede bu yöntemde kötü davranışa sebep olan uyarıcı uzun süre içerisinde yavaş yavaş verilir. Yeterince güçlü olmadığı için istenmeyen davranış meydana gelmez. Alışkanlık sayesinde istenen davranış yavaş yavaş kazanılır. Bıkırma yönteminde birey, istenmeyen davranıştan yoruluncaya bıkcıncaya kadar yapması istenir. Mesela bilgisayarda çok fazla oyun oynama alışkanlığı olan bireylerde uygulanabilecek bir yöntemdir. Bıkcıncaya kadar oyun oynayan kişi, yorulduğunda artık zevk almamaya başlar. Zıt tepki yönteminde ise istenmeyen alışkanlığa sebep olan uyarıcı ile tam zıt yönde ama aynı güce sahip başka bir uyarıcı verilir.⁴⁷⁹ Mesela köpekten korkan çocuğa güvendiği bir kişi olan babası bir köpek hediye ettiğinde bu yöntem uygulanmaktadır.

⁴⁷⁷ Duhigg, **Alışkanlıkların Gücü**, s. 102.

⁴⁷⁸ Edwin Ray Guthrie (1886-1959) Geliştirdiği öğrenme kuramıyla tanınan Amerika'lı psikolog. Nebraska Eyaleti'nde Lincoln'de doğdu. Nebraska Üniversitesi'nde matematik, felsefe ve psikoloji öğrenimi gördü. 1910'da aynı üniversitede yüksek lisans öğrenimini tamamladı. 1912'de Pennsylvania Üniversitesi'nde doktora yaptı. 1914'te Washington Üniversitesi'nin Felsefe Bölümü'nde öğretim üyeliğine başladı. 1919'da profesör oldu. 1945'te Amerikan Psikoloji Derneği Başkanlığı'na seçildi. Hocasının etkisiyle birçok felsefi soruna deneysel psikoloji yoluyla yaklaşabileceğini savundu. Geniş Bilgi için bkz. Bakırcıoğlu, **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü**, s. 591.

⁴⁷⁹ Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, s. 129-130.

İnsan sonuçta mutluluğu arayan bir varlıktır. İnanan birey bu mutluluğu dünya ve ahiret ekseninde düşünürken, bunun en yaygın yolu olarak ahlaki alışkanlıklara sahip olabilmek ve kötü alanlardan da kurtulabilmekle sağlamaya çalışır. Ancak dünya ve ahiret mutluluğunu kazanabilmek, ahlaki alışkanlıklara sahip olabilmek ve kötü alışkanlıklardan da kurtulabilmek için yılmadan savaşmak gerekmektedir. Ancak bu hayat boyu devam eden bir mücadeledir. İnsanın belli bir noktaya gelip artık bu savaştan kurtulduğunu düşünmesi mümkün değildir. Hiç bitmeyen bir mücadele içinde olduğunu bilen bir kişi, bu bilinç ve çaba ile yaşamayı ğrenebilmelidir.

SONUÇ

Sosyal bir varlık olan insan, hayatı boyunca birtakım kuralları benimseyerek ve özümseyerek yaşamaktadır. İnsana sunulan imkanlardan biri de eğitilebilir bir canlı olmasıdır. Alışkanlık hayatın her anında ortaya çıkan, bazen doğrudan çoğunlukla dolaylı etkisini sürekli hissettiren bir durumdur. ***Din Eğitiminde Alışkanlık Kavramı*** başlığını taşıyan bu çalışmada, kavramın insan hayatındaki yeri ve önemi, başta dinî ve ahlaki davranışlar olmak üzere, olumlu ve olumsuz açıdan derinlemesine tartışılmıştır. Tez dört ana kısımdan oluşmuştur. Birinci kısımda kavramsal çerçeve bağlamında alışkanlık kavramının çeşitli yönlerden tanımları yapılmıştır. Ayrıca kavramın anlaşılmasında yol gösteren fitrat, irade, farkındalık, bağımlılık, davranış ve taklit gibi kavramlarla olan ilişkisi analiz edilmiştir. Yapılan inceleme ve analiz sonucunda alışkanlık kavramının insanın yapısında ne gibi bir yeri olduğu ortaya konularak toplumsal ve geleneksel açıdan ne şekilde benimsendiği ele alınmıştır.

Adet ve itiyat kelimeleriyle ifade edilen alışkanlık kavramı, insanın sonradan kazandığı, neyi yapıp yapmayacağına hızlı bir şekilde karar vermesini sağlayan otomatik bir davranış şeklidir. Alışkanlık, tutum ve davranışları etkili bir biçimde kontrol etmektedir. Nitekim bu durum insanın fitratına, iradesine bağlı farkındalık ve taklit düzeyini de doğrudan şekillendirmektedir. Çalışmanın birinci kısmında ortaya çıkan sonuç, alışkanlık kavramının insan hayatının tümünde etkin olan bir güce sahip olduğudur. Ancak söz konusu durumun farkındalık ve bağımlılık arasındaki ince çizgide hayat boyu belli zamanlarda güçlenip zayıfladığını da görmek gerekmektedir.

Alışkanlık, Allah tarafından insana verilmiş, hayatın rutin seyrini kolaylaştıran yadsınamaz bir nimettir. İnsanın günlük hayatında, davranışlarının pratik hâle gelmesinde, ilk seferde zor gibi görünen, öğrenme gerektiren beceri ve hareketlerin daha kolayca yapılabilmesinde alışkanlık pay sahibidir. Yine sevdiğini kaybeden insanın yaşadığı ilk üzüntüyü zamanla unutmasında, erdemli davranışları düşünmeden yapabilen insanların hareketlerinde alışkanlık rol oynamaktadır. Alışkanlık insan hayatının vazgeçilmezlerinden biridir.

Hayatının akışında alışkanlıklarıyla hareket eden insan, birçok kez bu davranışın farkında bile olmaksızın hayatına devam etmektedir. Farkında olsun ya da

olmasın, insanın alışkanlıkları vardır. Dine, genel ahlaka, sosyal kurallara uygun edinilen alışkanlıklar, fertlerin yaşadıkları toplum içerisinde kabul görmelerini, saygı duyulmalarını ve sevimlerini sağlar. Böylece toplumsal hayata entegre olmuş uyumlu kişiler, mutlu bir ailede ve huzurlu bir toplumda yaşama olanağına kavuşur.

Öğrenebilen ve öğrendiği davranışı tekrar edip geliştiren akıllı bir varlık olan insan, bu davranışları zaman içerisinde alışkanlığa dönüştürmektedir. O yüzden tezin ikinci bölümünde öğrenme ve alışkanlık kavramı üzerinde durulmuştur. Pek çok çeşidi olan alışkanlığın faydalı ve zararlı yönlerinin yanında, yadsınamaz bir etki gücüne sahip olduğu bu bölümde ortaya konulmuştur. Öğrenme ve alışkanlık arasındaki ilişki ve buna bağlı olarak bazı koşullandırma yöntemleri konuya esas olacak şekilde ele alınmıştır. Zira bahsi geçen yöntemler, insan hayatında etkili ve öğrenmenin sıklıkla gerçekleştiği koşullandırma ilkeleridir.

Akıl, aktif ve çalışır bir haldeyken bilinç devrededir. İnsan, bilinç ile yaşadığı hayata özgür iradesi ile yön verebilir. Bireyler, bilinç sayesinde hayatlarında söz sahibi olabilmektedir. Sadece ibadetlerde değil hayatın tüm akışında bu durum geçerli olmaktadır.

Egzersiz uzmanları, kilo vermek ya da sağlıklı kalmak için bilinçli sporun, vücudu şaşırtarak yapılmasını tavsiye etmektedir. Her gün aynı şekilde yapılan rutin hareketler yerine, alışık olunmayan biçimde yapılan farklı hareketler vücudu şaşırtmaktadır. Kişilerin alıştığı hareketleri değiştirmesi, vücudun spor yaptığının farkında olmasını sağlamaktadır. Aynı şekilde beslenme uzmanları da yiyeceklerde yapılan değişiklikler ile mideyi şaşırtmanın faydalı olduğunu düşünmektedir. İnsan ruhu sağlıklı bir dinî hayat için, tek düze yaşantı içerisindeyken bilinçli davranışlar ile şaşırtılmalıdır. Dinî davranış ve ritüeller de bu farkındalık ile yapılmalıdır.

Farkındalık durumu toplumsal bir olgu haline gelip tüm fertlerin üzerinde uzlaştığı bir davranış şeklini almalıdır. Farkındalığın olmadığı bir toplumda, basit kabul edilen hatalar, önemsenmeyen günahlar ve tavizler, alışkanlık halini aldığı anda artık geri dönüşü zor bir durum ortaya çıkmaktadır. Toplumsal akıl, erdemli bir doğru üzerinde hareket ediyor olsa da o toplumda yaşayan insanlar, edindikleri erdemsiz alışkanlıklar sebebiyle, zaman içerisinde toplumsal akla galip gelerek bozulmaya yol açabilir. Bu durum, süreç içerisinde oluşur. Bir defa denemekle bir şey olmayacağını

zanneden kişiler, bazen basit bir merak ile işledikleri ihlallerin ve günahların bedelini ağır ödemek zorunda kalabilirler.

İnsan, özgür iradesini kullanma yetisini elinde bulunduran bir varlıktır ve iradesi ile yaptıklarından ya da yapmadıklarından sorumlu tutulmaktadır. Diğer varlıklarda böyle bir durum söz konusu değildir. Nitekim Kuran-ı Kerim’de insanın aklını doğru kullanması, hak olanı tercih etmesi, yaratılış amacını gerçekleştirerek, kulluğunu sürdürmesi istenmektedir.⁴⁸⁰

Alışkanlık kavramının dikkate değer yönlerinden biri de atalar geleneği olarak nitelendirilen insan tavrıdır. Mekke müşrikleri Hz. Peygamber’in davetine atalarının dinini terk edemeyeceklerini bahane ederek karşı çıkmışlardır. Bu durum Kuran’ı Kerim’de eleştirilmiştir. Bu davranış, alışkanlık kavramının olumsuz yönü ile benzerlik taşımaktadır. Zira alışkanlık ve atalar geleneğinin ortaya çıkardığı davranışlar, aklın objektif verilerinin ve doğru bilginin önüne set çekmektedir. Nitekim günümüzde de dinî yaşantı ve ibadetlere karşı duruşlarıyla ortaya çıkan insanların bu tavırlarının temelinde geçmişten günümüze varlığını sürdüren atalar geleneğinin etkisi bulunmaktadır. Böyle düşünen insanlar, tarih boyunca oluşan dinî yaşam ve inancın ortaya çıkardığı yanlışlara da değişmez hakikatler olarak sarılmakta ve bunu kendi mensubu oldukları epistemik/dinî grup üzerinden gerekçelendirmektedirler. Tanrıya inanan bir birey olmaktan asla vazgeçmeyen bu tür insanlar, ana akım dinî inanışın meydana getirdiği geleneksel algıya karşı, kendi çevrelerinden menkul tavırlar geliştirmekte ya da yaşadıkları toplumdaki dinî algıyı bu şekilde nitelendirmektedirler. Ana akım dinî cemaat içinde kendini ifade eden bu kişiler, cari dinî yapının asla değişemeyeceğini savunarak kendi uygulamalarının sahil din anlayışı olduğunu baskıcı bir tutum içinde söylemektedirler. Her iki durum da alışkanlığın ve atalar geleneğinin olumsuz sonuçlarındandır. Bu sadece, cahiliye dönemine ait bir tavır değildir. Her çağda ortaya çıkabilecek insana özgü bir davranış biçimidir.

Dinî ritüel ve davranışlar insanlarda alışkanlık haline geldiğinde cahiliyeyi andıran taassubî yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Gelişen teknoloji ve hayat şartları dinî açıdan yeni yorumları, tefsir ve tevilleri mecburi hale getirmektedir. Ancak

⁴⁸⁰ Araf 7/179; Furkan 25/44; Tin 95/4-6; Asr 103/2-3.

alışkanlıklarının etkisinde, aklını yeniliklere tamamen kapatmış olan bireyler, ne kadar düzgün ve tutarlı olursa olsun, yeni yorumlara tutucu yaklaşımlar sergilemektedir. Bu tutucu yaklaşımlar, her çağda ayet ve sünnet ışığında güncellenmesi gereken tefsir ve hadis gibi ilimlerin önünü kapatmakta ve çözümsüz tartışmaların doğmasına neden olmaktadır. Nitekim bu durum dinî açıdan insanlara sağlanabilecek kolaylıkları da yok ederek, İslamın pratik yönünü ve canlılığını zora sokmaktadır. Halbuki her çağda yapılan yorumlar dinî yaşantıyı insanlara kolaylaştırmayı gaye edinmiştir. Akıl ve farkındalık devre dışı kaldığında bazı insanlar, önceki çağlarda yapılmış yorumları ayet ve sünnet seviyesinde tutarak mutaassıp tavırlar sergilemektedir.

Tezde alışkanlık kavramının inanç ve ibadet yönünden yeri ve önemi İslam özelinde ele alınmıştır. Alışkanlığın ibadet ile olan ilişkisi olumlu ve olumsuz yönden birbirini daima takip etmektedir. Günlük hayatta olumlu olan alışkanlığın, ibadet yaşamında eğitimsel açıdan olumlu yönleri olmakla beraber, yapılan çalışmadaki temel iddiada ortaya konulduğu gibi, olumsuz yönlerinin ciddi bir durum oluşturduğu gerçeğidir. Öncelikle dinî hayat ile alakası olmayan, hayatın rutin seyrinde devam eden alışkanlıklar ile ibadetleri birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Akıllı ve bilinci devre dışı bırakarak ibadetleri sürdürmek doğru bir kulluk biçimi değildir. Küçük ya da büyük, yapılan ibadetlerde, ahlaki davranışlarda, iyiliklerde öncelikli olan farkındalıktır. Ne yaptığını, niçin yaptığını bilen insanın bilinç ile gerçekleştirebildiği davranışlardır. Akıllı kullanarak şuurla yapılan davranışların Allah katında kıymeti fazladır.

Alışkanlık-ibadet ilişkisinin ilk anda ortaya çıkan olumlu yönü, kavramın tabiatı gereği, zamanla kaybolmakta ve olumsuz bir sonuca dönüşmektedir. Nitekim bilinç ve farkındalık düzeyinin olmadığı ibadet, sadece şeklî bir eylem olmaktan öte anlam taşımamaktadır. Allah'ın insana yüklediği vazifenin anlamı da yok olmaktadır. Bu durum Kuran-ı Kerimde sık sık vurgulanmıştır. Özellikle kulun yaratıcı ile yapmış olduğu uluhiyet-ubudiyet sözleşmesi⁴⁸¹ ve yüklenmiş olduğu emanetin⁴⁸² korunması ancak yaratılış amacının her daim canlı kalması ve gerçekleşmesiyle mümkün olacaktır. Nitekim Yaratıcı bu konuda herhangi bir özrü de kabul etmemektedir. İslam

⁴⁸¹ Araf 7/172.

⁴⁸² Ahzab 33/72.

dininde namaza önem verilmektedir ve ona dair herhangi bir özrün, ibadeti yapamaz kılamayacağının sebebi de budur. Bu nedenledir ki namaz İslam dininin diređi⁴⁸³ olarak nitelendirilmiştir.

Yapılan ibadette farkındalığı canlı tutabilmek gerekir. Namazda okunan surelerin anlamlarını bilmenin tavsiye edilmesinin sebebi, bilinç ile yapılan ibadeti sağlayabilmektir. Namaz ibadetinin dış kabuğu alışkanlıklar, i ini dolduran ise şuurdur. Yani namaz sırasında yapılan klasik, rutin hareketler alışkanlık hâline gelebilir. Lakin zihin başka alemlerde gezmemelidir, namaz sırasında dünyalık planlar peşinde koşmamalıdır. Kılınan namazın kalitesi, zihnin bilinci ile doğru orantılıdır. Namazda kaç rekât kıldığını şaşıran insan, namaz sırasında bilincini kaybettiği için gaflete düşmektedir. şuur ile yapılan ibadet kişiye haz verir. Takva ve ihsan sadece şuurlu ibadet ile kazanılır.

Dinî literatürde bilinçli bir şekilde yapılması tavsiye edilen ibadet şekillerinden biri de duadır. Alışkanlık, dua etme eylemindeki samimiyeti de sekteye uğratmaktadır. Dua, her Müslümanın Allah ile kurduğu iletişimde başvurması gereken bir dinî ritüeldir. Dua ederken insanın, en güzel ifade biçimleri ile isteğini, derdini anlatabilmesi, Allah'tan yardım beklemesi gerekir. Bu bağlamda ayet ve hadislerde dua usulleri bulunmaktadır. Ancak, dua kitaplarında yer alan dua şekillerini ezberleyen ve şiir okur gibi tekrar ederek okuyan bir kişinin duasının makbuliyet durumu düşündürücüdür. Halbuki insanın g zyaşi dökerek, kendi cümleleri ile Allah'a yalvarması daha samimi bulunmaktadır. Bilinç ile yapılan kulluğun önemi burada bir kez daha ön plana çıkmaktadır.

Kulun Yaratıcı ile olan ilişkisinin değeri, içinde bulunduğu farkındalık düzeyiyle doğru orantılıdır. İnsan kainattaki işleyişi aklıyla görmeli, ekosistemdeki dengenin sahibini tanımalı, sahip olduğu aklın kıymetini, diğer canlıların yaşayışlarına bakarak takdir edebilmeli, kendisini yaratan külli iradeye teslim olmalı, kulluk görevlerini yapmaya çalışmalıdır. Halbuki insan, zaman zaman içgüdüsel dürtülerinin esiri olarak, akli olmayan diğer yaratılmışlara  zenmekte, daha iyi yeme, içme, giyme, gezme ve cinsel hazlarını tatmin etmenin peşinden koşmakta ve tüm bunları olumsuz alışkanlıklar olarak hayatının vazgeçilmezleri haline getirmektedir. Alışkanlık

⁴⁸³ Tirmizi, "İman", 8; Müsned, V, 231, 237; Acluni, Keşfü'l-hafa, I, 31-32.

kavramının ilk başladığı anda tabiatına hâkim olan öğretici, alıştırıcı yönü ve olumlu tarafı, zamanla zayıflayarak bilinçsiz bir harekete dönüşmektedir. Kavramın ortaya çıkardığı olumlu ve olumsuz sonuçların birbiri içine geçmiş bir süreçte ortaya çıkabileceği ve akli yetkinliğin zayıfladığı anda bireyi de içinden çıkılmaz bir sarmala alabileceği unutulmamalıdır. Bu nedenledir ki günlük rutinler içindeki alışkanlıklar ile kulluk görevinde kişilerin karşısına çıkanları birbirinden ayırmak gerekmektedir. Tıpkı taklidi imandan tahkiki imana geçiş gibi, alışkanlık ile yapılan ibadetten, bilinç ile yapılan ibadete yöneliş olmalıdır. Alışkanlık, Müslümanların dinlerini takva ile yaşayabilmelerinin önünde ciddi bir engeldir. Çünkü günahların birçoğunu alışkanlıklar oluşturmaktadır. Yine gûnahta ısrarcı olmak, bir davranışı günah olduğunu bile bile yapmaya devam etmek, mantıklı olmasa da yapmaktan bir türlü nefsinin alıkoyamamak kötü bir alışkanlıktır.

Alışkanlığın dinî yaşayış ve ibadetlerde farkındalığı azalttığı ve bilinçsiz davranışlara sebep olduğu için sonuçlarının hep olumsuz olduğu düşünülmemelidir. İbadetlere başlama ve belli bir düzene kavuşturulma aşamasında alışkanlığın yadsınamaz bir faydası da vardır. Önemli olan bu faydanın bilinç düzeyiyle beraber canlı bir şekilde mevcudiyetinin devam ettirilmesidir. Söz konusu olumsuz durum, bilinç ve farkındalığın yok olmasına bağlı ortaya çıkmaktadır. Ancak aynı şekilde ibadetlere başlama ve devam ettirme aşamasında eğitimsel olarak alışkanlığın avantajlarından yararlanılması da gerekmektedir. Nitekim cemaatle camide namaz kılma veya oruç ibadetini yerine getirmede başlangıç düzeyinde alışkanlığın önemli bir faydası vardır.

Alışkanlık ile dini yaşama arasındaki ilişki zamanla birbiri yerine ikame edilen bir duruma da dönüşebilir. İnsanlar dini yaşamak yerine alışkanlıkların onlara öğrettiklerini din gibi yaşamaya başlamaktadır. Bu durum ahlaki ve toplumsal doğruların tersyüz edilmesine, evrensel normların yozlaşmasına neden olmaktadır. Her toplumda insan onuruna aykırı olduğu için uymak zorunda olunan kurallar vardır. Mesela zina, hırsızlık, cinayet gibi eylemler hiçbir toplumda hoş karşılanmamaktadır. Ancak bir toplumun fertleri, bu kötü filleri işlemiyor diye dindar oldukları anlamına gelmemektedir. Bir fırsat oluştuğunda bu kötü filleri işleyecek potansiyele sahip bireyler, toplumsal baskılar sebebiyle hayat boyu temiz yaşamak zorunda kalabilmektedir. Zaman zaman yaşanan tecavüz ve cinayetlerin failleri, kendilerinden

böyle bir davranış hiç beklenmeyen, toplumun saygın kişileri olabilmektedir. Ya da İslamı yanlış anlayan bir topluluk, evrensel normlara tamamen ters bir eylemi dinî kural olarak benimseyebilmektedir. Nitekim tarih boyunca karşılaşılan çatışmaların, ötekileştirici ve tekfirci yaklaşımların ana dinamiklerinden birini bu yanlış yorum ve uygulamalar oluşturmaktadır. Bu nedenledir ki, bir toplumun dindarlık ölçüsü, insan onuruna aykırı ahlaki filleri işlemiyor olmaları ile belirlenmemelidir. Bu somut bir kriter olmaktan uzaktır.

Toplumda erdemler ve ahlaki değerlere olan bağlılık dindarlık kriteri olmadığına göre asıl belirleyici unsur ibadet bilinci ile yapılan davranışlardır. Şuur ile yapılan ibadet, bilinçli bir topluma götürür. Fertlere bir şeyi bilinç ile yapma alışkanlığı kazandırır. Ancak şuurlu ibadet ile eşrefi mahlukat olmak mümkündür. İbadetlerde kulluk bilinci ve coşkusu, alışkanlık yüzünden kaybedilmekte, kişiye manevi bir haz vermemeye başlamaktadır. Bu durum alışkanlığın, manevi açıdan zararlarından biridir. Kul tarafından yapılan ibadetin dış kabuğunu alışkanlık oluşturmaktadır. O kabuğun içini dolduran ise bilinçtir. İbadetin ne amaçla, kim için ve ne şekilde yapılması gerektiği bilgisidir. Eğer bu bilinç olmaz ise geriye sadece alışkanlıklardan ibaret, içi boş bir dış kabuk kalmaktadır. Ramazan ayında kılınan teravih namazlarında sırf hızlı kılındığı için cami ve imam tercihinde bulunan insanların yaptıkları bu ibadet, dış kabuktan ibarettir. Mesela “Marketten ceviz aldım.” diyen bir insanın kastettiği cevizin kabuğu değil içidir. Tıpkı cevizde olduğu gibi, bir ibadetten bahsedilirken dış kabuk ve iç birlikte zikredilir ama asıl kastedilen özdür. Çünkü sert olduğu ve lezzeti olmadığı için hiç kimse cevizin kabuğunu yemez. Kabuğunun güzel görüntüsü ile kimse ilgilenmez. İşte ibadetler de böyledir. Bir ibadeti ibadet yapan, dıştan bakıldığında yapılan hareketler değil, özünde ne kadar samimiyet ve ihlas ile yapıldığıdır. Bilinç olmadan yapılan ibadet, içi çürük bir cevizden farksızdır.

Dünyevileşmenin İslam ülkelerinde egemen olduğu günümüzde namaz spor, oruç diyet, hac turistik gezi, zekât vergi, kurban ise et olarak algılanarak ibadetlerin amacı unutulmaktadır. Nitekim şuarsuz yapılan ibadetlerin zamanla terkedildiği görülmektedir. Bedenî hazlara ait alışkanlıkların hepsi insan için bir zafiyet oluşturmaktadır. Masum ve sıradan görülen bazı alışkanlıklar bile bu kapsama girebilmektedir. Çay ya da sigara tiryakisi olan bir kişi, oruç tutmakta zorlanabilir.

Maddi alışkanlıklar, insan iradesini zayıflatarak öncelik sıralamasında dinî hayatın gerilere düşmesine sebep olmaktadır.

İslami terminolojide sıkça kullandığımız gaflet kavramı, alışkanlığın olumsuz yönünü ifade eden bir yapıya sahiptir. Yaratıcı ve kul arasındaki ilişkide tamamen otomatikleşmiş bilinçsiz, asıl anlamın yok olduğu davranışlara dair durumları ifade etmek için gaflet kavramı kullanılmaktadır. Gaflet, ibadet sırasında kişilerin bilinçlerini kaybettiği, alışkanlıkların geçici de olsa kontrolü ele aldığı durumdur. Bir uçağın otomatik pilota bağlanması gibi aklın irade dışı kalması söz konusudur. Yapılan vaazlarda ve dinî konuşmalarda bu gaflet hâli eleştirilmekte ve insanların bu hâlden kurtulmaları gerektiği anlatılmaktadır. Bilinçli bir kul olabilmek, hakikati görmeye, bilmeye, duymaya ya da anlamaya engel olan bu manevi sis perdesinin yırtılması ve gaflet uykusundan uyanmak ile mümkün olabilmektedir. Ancak insanlara nereden başlayacakları, nasıl hareket edecekleri bir yöntem şeklinde izah edilmemektedir. Birçok insan, daha samimi bir dinî hayat yaşamak istemesine rağmen, bunu nasıl başarabileceğini bilemediği için alışkanlıklar ile şekillenen hayatına devam etmektedir.

Yapılan çalışmada ortaya çıkan önemli sonuçlardan biri de alışkanlığın erdemler ve ahlaki davranışlarda olumlu neticeler doğurmasıdır. İbadetlerde ifade edilen olumsuz sonuçlardan farklı olarak, ahlak eğitiminde, istendik davranışların oluşması için alışkanlığın gücü etkili bir şekilde kullanılmaktadır. Felsefe ve din eğitimi bağlamında söz edilen ahlak eğitiminin içeriğini oluşturan erdemler ve ahlaki tutumların öğretilmesinde alışkanlığın eğitici bir yönü vardır. Bu nedenle erdemli davranışları alışkanlık haline getirmenin olumsuz olmaktan öte olumlu sonuçları bulunmaktadır.

Alışkanlığın olumlu ve olumsuz yönlerini açıklamaya çalışan bu çalışmadan ortaya çıkan nihai sonuçlardan biri de din eğitimi konularına ve eğitim uzmanlarının uygulamalarına dairdir. Alışkanlığın insan hayatını kuşatan sonuçları birey olarak din eğitimi uzmanlarını ve alan olarak da din eğitimi doğrudan ilgilendirmektedir. Ahlaki davranışları kazandırmada, eğitim çıktılarının pozitif sonuçlar doğurmasında çokça kullanılan alışkanlığın ilerleyen süreçte, bilinç ve farkındalığın azalmasıyla olumsuz bir hale dönüşme ihtimali bulunmaktadır. Bu nedenle hem eğitimcinin eğitilmesini hem de alana dair literatür ve faaliyetlerin her an etkin ve canlı bir şekilde

sürdürülmesini sağlamak gerekmektedir. Eğitim faaliyeti yaparken alışkanlığın, her iki durumunun da dikkate alınması gerekmektedir. Başta çocukların din eğitiminde çokça kullanılan alışkanlığın, ya da ders faaliyeti sırasında yararlanılan argüman ve davranışların zamanla bilinç ve farkındalığın yok olduğu bir düzeye düşmemesi için, eğitimcilerin de her an kendilerini yenilemeleri gerekmektedir. Ailelerin ve din eğitimcilerinin, çalışmada vurgulanan öğrenme kuramları ve koşullandırma ilkeleri verilerinden istifade ederek, bireylere eğitim vermeleri gerekmektedir. Bu kapsamda dinî yaşantıda ve ibadetlerde bilinci sekteye uğratan alışkanlığın sakıncaları tüm yönleriyle anlatılmalı ve kavratılmalıdır. Aynı şekilde erdemler ve ahlaki davranışlar kazandırılırken, alışkanlığın insan bünyesindeki fonksiyonlarından yararlanarak, toplum tarafından sevilen ve övülen bireyler yetiştirilmelidir. Bu, aslında toplumun tüm bireylerine düşen bir görevdir.

Sonuç olarak insan hayatında yadsınamaz bir öneme ve etkiye sahip olan alışkanlık, erdemler ve ahlaki davranışlarda insan ve yaşadığı toplum için faydalı olmaktadır. Erdemleri ve ahlaki davranışları düşünmeden yapıveren, ibadetlerini ise bilinçli bir şekilde yerinde getiren bireyler, dünya ve ahiret mutluluğunu kazanmış insanlardan meydana gelen refah toplumunu oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, Şehri:	"İmam Gazali'de Bilgi-Ahlak İlişkisi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.
Adler, Alfred:	İnsan Doğası , Yason Yayınları, İstanbul 2016.
Akseki, Ahmet Hamdi:	Ahlak Dersleri , Üçdal Neşriyat, 2. bs., Fatih Matbaası, İstanbul 1968.
Akto, Akif:	"Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 52/2, 2011.
Akyüz, Niyazi ve Çapcıoğlu, İhsan:	Din Sosyolojisi El Kitabı , Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
Akyüz, Hüseyin:	Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma , Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, No: 2320, İstanbul, 1991.
Alfred, Weber:	Felsefe Tarihi , Remzi Kitapevi, İstanbul, 1964.
Altıntaş, Hayrani:	İnsan ve Psikoloji , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
Altıntaş, Ramazan:	Kuran'da Hidayet ve Dalalet , Pınar Yayınları, İstanbul 1995.
Altıntaş, Ramazan:	Bütün Yönleriyle Cahiliye , Ribat Yayınevi, Konya 1995.
Altıntaş, Ramazan:	"Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No:1, 2002.
Allport, Gordon W:	Birey ve Dini , Elis Yayınları, Ankara 2005.
Ana Britannica I:	Ana Yayıncılık, İstanbul 1990.
Andrews, B.K.:	"Habit", The American Journal of Psychology , vol. 14, No: 2, 1903.
Argyle, Michael:	"Dini Davranış Teorileri", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , No:16, 2004.

Argyle, Michael:	“Sosyal Davranışın Yedi Kökeni”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: VIII, Sivas 2003.
Arı, Ramazan:	Gelişim ve öğrenme psikolojisi , Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2016.
Arı, Ramazan:	Eğitim Psikolojisi , Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2008.
Arkonaç, Sibel Ayşen:	Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi , Alfa Yayınları, İstanbul 1998.
Aristoteles:	Nikomakhos’a Etik , Çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınları, Ankara 1997.
Armağan Mustafa:	Gelenek , Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
Arslan, İhsan:	“Sahabenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber’in Tavrı,” Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi , C: XII, No: 3, 2012.
Arslantürk, Zeki:	Araştırma Metot ve Teknikleri , Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
Atalay, Orhan:	Bilinç ve Put , Bilge Adam Yayınları, Van 2007.
Atkinson, Rita:	Psikolojiye Giriş , Çev. Kemal Atakay, İstanbul 1995.
Ay, Mehmet Emin:	Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi , Mavi Yayıncılık, İstanbul, 1997.
Ay, Mehmet Emin:	“Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuklar Üzerindeki Etkisi”, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi , No: 1, İstanbul, 1994.
Aydın, Ali Rıza:	“Kuran’da Suçluların Davranış Özellikleri”, İslami Araştırmalar Dergisi , C: XV, No: 3, 2002.
Aydın, Ali Rıza:	“Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi”, 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 8, Samsun 1996.
Aydın, Ayhan:	Eğitim psikolojisi , Tek Ağaç Yayınları, Ankara 2007.

Aydın, Hayati:	“Benliğin Sıradışı Davranışları ve Onun Yetenek Tekamülü”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 29, 2014.
Aydın, İbrahim Hakkı:	“İbn Sina'da Erdemli Yaşam”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 29, Erzurum 2008.
Aydın, Mehmet S.:	Din Felsefesi , Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1999.
Aydın, Mehmet Zeki:	Din Eğitiminde Yöntemler ve Buldurma Yöntemi , Karakoç Yayınları, İstanbul, 1998.
Aydın, Mehmet Zeki:	Ailede Ahlak Eğitimi , Timaş Yayınları, İstanbul 2015.
Bakırcıoğlu, Rasim:	Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü , Anı Yayıncılık, Ankara 2012.
Balcı, Elif Çetinkıran:	"İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant'ın Özgürlük Görüşü", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi , C: XXXV, No: 1, Haziran 2018.
Bamberger, Lauren R.:	Okuma Alışkanlığını Geliştirme , Çev. Bengü Çapar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
Bamberger, Richard:	Okuma Alışkanlığını Geliştirme , Çev. B. Çapar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
Bandura, Albert:	“Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective”, Asian Journal of Social Psychology , No: 2, 1999.
Başaran, İ. Ethem:	Eğitim Psikolojisi , Nobel Yayınları, Ankara 1994.
Başgil, Ali Fuat:	Gençlerle Başbaşa , Yağmur Yayınları, İstanbul 1974.
Baymur, Feriha Balkış:	Genel Psikoloji , İnkılap Yayınevi, İstanbul 1972.
Bayraklı, Bayraktar:	İslam'da Eğitim , Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1989.
Bayraktar, Nazım:	“Klasik Koşullanma Kuramı ve Din Eğitimi”, Ekev Akademi Dergisi , No: 74, Bahar 2018.

Bedrî, Malik Babikir:	Müslüman Psikologların Çıkmazı , Çev. Harun Şencan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984.
Benedict, Ruth:	Patterns of Culture , Penguin, London 1934.
Bernstein, Richard:	Radikal Kötülük , Çev. Nil Erdoğan, Varlık Yayınları, 2010.
Bertrand, Alexis:	Ahlak Felsefesi , Çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.
Bilen, Osman:	Mevlâna ve Ahlakî Kişilik , Mevlâna ve İnsan Sempozyumu Bildirileri, TDV Yayınları.
Bilge, Necip:	Hukuk Başlangıcı -Hukukun Temel İlkeleri , Turhan Kitabevi, Ankara 1992.
Bilgin, Beyza:	İslâm'da Çocuk , DİB Yayınları, No: 264, Ankara 1987.
Bilgin, Beyza; Selçuk, Mualla:	Din Öğretimi Özel öğretim Yöntemleri , Gün Yayınları, Ankara, 1997.
Bulaç, Ali:	"Kuran'da Tarih ve Gelenek", İslami Araştırmalar Dergisi , No: 5, Ekim 1987.
Bulaç, Ali:	Örf, Âdet ve Gelenek, Din ve Gelenek Tartışmalı İlmi Toplantı , İstanbul 2011.
Butler, Joseph:	Analogy of Religion , Lincoln-Rembrandt Pub., London 1986.
Büyük Larousse I:	Milliyet Yayınları, İstanbul 1986.
Büyüköztürk, Şener v.d.:	Bilimsel Araştırma Yöntemleri , Pegem Akademi, Ankara 2018.
Canatan, Kadir:	"Gelenek, Din ve Modernite (Eğilimler ve Kökler)", Bilgi ve Hikmet , No: 9, Kış-1995.
Carlisle, Clare:	“Between Freedom and Necessity: Felix Ravaisson on Habit and The Moral Life” 2008.
Cebeci, Suat:	Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dini İletişim , İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Cebeci, Suat:	“Din Eğitimi Açısından Dinî Yaşantıların Gelenekleştirilmesi”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , 1992.
Certel, Hüseyin:	“İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri,” Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademi Dergisi , C: I, No: 3, Kasım 1998.
Cevizci, Ahmet:	Felsefe Sözlüğü , Paradigma Yayınları, İstanbul Ekim 2002.
Ceyhan, Semih:	"Üns", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: XLII, TDV Yayınları, İstanbul 2012.
Copleston, Frederick:	Felsefe Tarihi: Hobbes Locke , Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 1991.
Cora, Mustafa:	Kur’ân’a Göre Heva , Etüt Yayınları, Samsun 2013.
Covey, Stephen R.:	8’inci Alışkanlık Bütünlüğe Doğru , Sistem Yayıncılık, İstanbul 2005.
Cüceloğlu, Doğan:	İnsan ve Davranışı , Remzi Kitapevi, İstanbul 2006.
Cüceloğlu, Doğan:	Yeniden İnsan İnsana , Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.
Çağbayır, Yaşar:	Ötüken Türkçe Sözlük , Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
Çağlayan, Harun:	“Ahlakî Davranış Açısından İnanç ve Görev Ahlakı”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi , C: VIII, No: 1, Nisan 2016.
Çağrııcı, Mustafa:	"Fazilet", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: XII, TDV Yayınları, İstanbul, 1995.
Çağrııcı, Mustafa:	"Taassup", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul, 2010.
Çağrııcı, Mustafa:	"İtiyat", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: XXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2001.
Çağrııcı, Mustafa:	Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı , Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985.
Çağrııcı, Mustafa ve Hökelekli, Hayati:	"İrade", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: XXII, TDV Yayınları, İstanbul 2000.

Çakır, Mehmet Ali:	Eğitim Psikolojisi , Ed. Alim Kaya, Pegem Akademi, Ankara, 2009.
Çelenk, Kurt, Şule:	Çocuklara Dinî Alışkanlıkların Kazandırılmasında Aile, Okul ve Çevrenin Etkisi , Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2004.
Çelik, Muhammed:	"Alışkanlıkların Kişi ve Toplum Ahlakını İnşa Etmedeki Etkin Rolü", Yetkin Düşünce Dergisi , No: 4, Ekim-Kasım-Aralık, 2018.
Çelikkol, Suat:	"Farabi'de Ahlak ve Ahlak Eğitimi", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri, Şubat 2010.
Çetin, Halis:	"Ezelden Ebede; Kadim Bilgeliğin Kutsal Yolculuğu: Gelenek", Muhafazakâr Düşünce Dergisi , No: 3, Ankara, Kış 2005.
Çetinkaya, Bayram Ali:	İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi , Rağbet Yayınları, İstanbul 2019.
Çetinkıran, Balcı, Elif:	"İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant'ın Özgürlük Görüşü", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi , C: XXXV, No: 1, Haziran 2018.
Çileli, Meral:	Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi , Varlık Yayınları, Ankara, 1986.
Çubukçu, İbrahim Agah:	"Erdem Üzerine", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi , No: 5, Ankara 1982.
Daryal, Ali Murat:	Dini Hayatın Psiko-sosyal Temelleri , İFAV Yayınları, İstanbul 1994.
Demir, Ömer:	"Din Eğitiminde Alışkanlık Bilinci", Ekev Akademi Dergisi , No: 60, 2014.
Demir, Ömer; Acar, Mustafa:	Sosyal Bilimler Sözlüğü , Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.
Demir, Şehmus:	"Geleneğin Ne'liği ve Değersel Boyutu Üzerine" Marife Dergisi , No: 1, Konya, Bahar 2008.

Demirel, Özcan:	Eğitimde Program Geliştirme , Pegem Yayınları, Ankara 2003.
Derveze, İzzet:	Kuran’a Göre Hz.Muhammed , Çev. Mehmet Yolcu, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2011.
Dispenza, Joe:	Kendiniz Olma Alışkanlığını Kırma , Butik Yayıncılık, İstanbul 2014.
Doğan, Mehmet:	Büyük Türkçe Sözlük , İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
Doğan, Mutlu:	"İbn Sina'nın Ahlak Risaleleri ve Ahlak Felsefesi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.
Dökmen, Üstün:	Varolmak Gelişmek Uzlaşmak , Sistem Yayınları, İzmir 2006.
Driver, Julia:	Uneasy Virtue , Cambridge University Pres, Cambridge 2001.
Duhigg, Charles:	Alışkanlıkların Gücü , Boyner Yayınları, İstanbul 2012.
Durant, Will:	Felsefenin Öyküsü , Çev. Eder Gürol, İz Yayınları, İstanbul 2002.
Durkheim, Emile:	Ahlak Eğitimi , Çev. Oğuz Adanır, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2004.
Düzdağ, M. Ertuğrul:	Müslüman Aile , İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
Düzgün, Şaban Ali:	"İnsanın Yetkinliği Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 2, 2005.
Ebu Saud, Mahmud:	"İslami Davranış Bilimleri Metodolojisi", İslami Sosyal Bilimler Dergisi , C: II, No: 2, 1994.
Eduard, Zeller:	Grek Felsefesi Tarihi , Çev. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.
Erbaş, Oytun:	Psikiyatrinin Kara Kitabı , Siyah Kuğu Yayınları, İstanbul, Şubat 2020.

Erdem, Hüsamettin:	Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak , Dem Yayınları, İstanbul 2006.
Erdem, Hüsamettin:	Ahlaka Giriş , Günay Yayıncılık, Konya, 1994.
Erden, Münire ve Akman, Yasemin:	Gelişim Öğrenme Öğretme , Arkadaş Yayınevi, Ankara 1998.
Erişirgil, Mehmet Emin:	Kant ve Felsefesi , İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
Ersanlı, Kurtman:	Öğrenmede Davranışsal Yaklaşımlar , Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012.
Ertürk, Selahattin:	Eğitimde Program Geliştirme , Meteksan Yayınları, Ankara 1993.
Fakhry, Majid:	Ethical Theories in Islam , E.J. Brill, 1994.
Fahrüddin er-Râzî:	Kitâbü'n-Nefs , Elis Yayınları, Ankara 2019.
Farabi:	Fususu'l Medeni , Çev. Hanifi Özcan, İstiklal Matbaası, İzmir 1987.
Farabi:	Farabi'nin Üç Eseri-Mutluluğu Kazanma, Eflatun Felsefesi, Aristo Felsefesi , Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 2004.
Farabi:	es-Siyaset'ul Medeniyye , Çev. Mehmet Aydın-Abdülkadir Şener-M. Rahmi Ayas, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1980.
Farabi:	El-medinetü'l-Fadıla , DİB Yayınları, Ankara 1985.
Fayda, Mustafa:	"Cahiliye", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993.
Fidan, Nurettin ve Erden, Münire:	Eğitime Giriş , Alkım Yayınları, İstanbul 1998.
Gazali:	İslâm Ahlâkı , Çev. Akif Nuri, İstanbul, 1975.
Gazali:	İhyau Ulumi'd-din , C: III-IV, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.
Gazali:	Kimya-yı Saâdet , Bedir Yayınları, İstanbul.

Gazali:	Kalplerin Keşfi , Çev. Ali Kaya, Semerkand Yayınları, İstanbul 2010.
Gazali:	İnançta Hassas Ölçüler , Hisar Yayınları, İstanbul 1987.
Gazali:	İtikatta Sözün Özü , Çev. Ömer Dönmez, Hisar Yayınları, İstanbul 2012.
Gazali:	Dalaletten Çıkış Yolu , Beyan Yayınları, İstanbul 2015.
Gazali:	Dinde Kırk Esas , Çev. Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yayınları, İstanbul 2010.
Gazali:	Nurlar Feneri , Bedir Yayınları, İstanbul 1966.
Gazali:	Amellerin Ölçüsü , Çev. Remzi Barışık, Kılıçaslan Yayınevi, Ankara 1970.
Gedikli, Fikret:	“Kuran Kıssalarında Anlatılan Kritik Durumlara İlişkin Davranış Biçimleri”, Marife Bilimsel Birikim , No: 11, 2011.
Gölcük, Şerafettin Toprak Süleyman:	Kelâm , Tekin Kitabevi, 3. bs., Konya 1996.
Gökberk, Macit:	Felsefe Tarihi , Remzi Kitabevi, İstanbul 2019, s. 96.
Güney, Salih:	Davranış Bilimleri ve Yönetim Psikolojisi Terimler Sözlüğü , Ocak Yayınları, Ankara 1998.
Güneş, Abdurrahman:	“Dini İletişimde Kaynak Sorunu”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 18/2, Elazığ, 2013.
Güngör, Erol:	Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak , Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
Gürses, İbrahim:	“Elmalılı Tefsirinde İnsan ve Davranışı”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: X, No: 2, 2001.
Habacı, İbrahim vd.:	“Beden Dilinin Eğitim Öğretim Üzerine Etkileri”, Turkish Studies , Volume 8/9, Summer 2013, p. 1639 – 1655.
Hançerlioğlu, Orhan:	Felsefe Ansiklopedisi , Remzi Kitabevi, C: I, İstanbul 1985.

Harman, Vezir:	“İman Kavramı Bağlamında Duygu, Düşünce ve Davranış Etkileşimi”, Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: I, No: 2, 2015.
Hökelekli, Hayati:	“Ergenlik Çağı Davranışlarına Din Eğitiminin Etkisi”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 1, 1986.
Hökelekli, Hayati:	Din Psikolojisi , TDV Yayınları, 5. bs., Ankara 2003.
Hökelekli, Hayati:	“Fıtrat”, TDV İslâm Ansiklopedisi , C: XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996.
Hıdır, Özcan:	“Kuran ve Sünnet’e göre Ahlakın Kaynağı ve Ahlak-Amel, Değer-Davranış Bütünlüğü”, Köprü Fikir Dergisi , No: 95, 2006.
İbn Haldun:	Mukaddime , Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 12. bs., İstanbul 2016.
İbn Miskeveyh:	Tehzibu'l -Ahlak , çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2000.
İbn Sina:	Risale fi'l-Ahd , Mısır, 1328.
İhvan-ı Safa:	İhvan-ı Safa Risaleleri , C: I, Çev. Ali Durusoy-Bayram Ali Çetinkaya, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.
İmamoğlu, Abdülvahit; Ferşadoğlu, Saliha:	“Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dinî Tutum ve Davranışların Tahlili”, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 1, 2013.
İz, Mahir:	Din ve Cemiyet , İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1998.
Izutsu, Toshihiko:	Kuran’da Dinî ve Ahlakî Kavramlar , Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, 3. bs., 1997.
Jaspers, Karl:	Felsefeye Giriş , Çev. İ. Zeki Eyüpoğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2001.
Johnson, Paul E.:	“Dinî Davranış”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 2, İzmir 1985.
Jung, Carl Gustav:	Psikoloji ve Din , Okyanus Yayınları, İstanbul 1998.

Kala, Muhammet Enes:	Aristoteles, İbn Sina ve Ravaisson'da Aşkanklık-Ahlak İlişkisinin Değerlendirilmesi , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.
Kanad, Halil Fikret:	Ailede Çocuk Terbiyesi , Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1963.
Kandemir, M. Yaşar:	Milli Eğitim ve Dinî Hayat , Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981.
Kant, Immanuel:	Ethica , Çev. Oğuz Özgöl, Pencere Yayınları, İstanbul 2007.
Kant, Immanuel:	Pratik Aklın Eleştirisi , Çev. Füsün Akatlı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
Kant, Immanuel:	Anthropology From a Pragmatic Point of View , Çev. Mary Gregor, The Hague, Martinus Nijhoff, 1974.
Kapar, Mehmet Ali:	"Ebu Cehil", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: X, TDV Yayınları, İstanbul 1994,
Karacoşkun, M. Doğan:	"Dinî İnanç- Dinî Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi , C: IV, No: 2, 2004.
Karacoşkun, M. Doğan:	"Kuran Bağlamında Olumsuz Davranışlara Psikolojik Yaklaşımlar", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: IX, Sivas 2005.
Kasapoğlu, Abdurrahman:	"Kuran'da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 11, 2006.
Kayıklık, Hasan:	"Allport'a Göre Dini Yaşayışa Gelişimsel Bir Açılım", Dini Araştırmalar Dergisi , C: V, 2003. Kayıklık, Hasan: "Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi", İlmi Araştırmalar Dergisi , C: XIX, No: 3, 2006.

Kazancı, Ahmet Lütfi:	“Cahiliyye Devrinde Müsbet Davranışlar”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: I, No: 1, 1986.
Kılavuz, Akif:	“Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dinî Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: XIV, No: 2, Bursa, 2005.
Kılıç, Recep:	Ahlakın Dinî Temelinin Önemi , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1991.
Kılıç Yavuz:	“Geçmişle Gelecek Arasında İnsan”, Uludağ Üniversitesi Felsefe Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi , No: 19, 2012.
Kobyay, Murat:	“Din Sosyolojisinde Dinî Davranış Kuramları”, Dergiabant AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: III, No: 5, 2015.
Kobyay, Murat:	“Sosyal Bilimler ve Dinî İlimlerde Davranış Tasavvuru”, Toplum Bilimleri Dergisi , Aralık 2012.
Koca, Ferhat:	İbadet Kavramı , İMVAK Yayınları, Çorum, 2000.
Koç, Gürcü:	Gelişim ve Öğrenme , Ed. Ayten Ulusoy, Anı Yayıncılık, Ankara, 2003.
Koç, Mustafa:	“Ergenlik Döneminde Dua ve İbadete Yönelik Tutum ve Davranışlar Üzerine Bir Saha Araştırması”, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: III, No: 6, 2004.
Kolay Mehmet:	“Kant ve Rousseau'nun İnsan Doğası ve Eğitim Anlayışları”, Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2015.
Komisyon:	Kuran Yolu, IV , DİB Yayınları, Ankara 2007.
Korkmaz, İsa:	Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim , Ed. Binnur Yeşilyaprak, Pegem Akademi, Ankara, 2012.
Köksal, M. Asım:	İlmihâl , Server Yayınları, Ankara 1957.
Köse, Saffet:	İbadetten Kulluk Şuuruna , Erkam Yayınları, İstanbul 2016.
Köse, Saffet:	“Din Özgürlüğü ve Barış Yolunda İki Farklı Tecrübe”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi , No: 5, 2005.

Köylü, Mustafa:	Psiko-Sosyal Açıdan Dinî İletişim , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011.
Kurt, Hasan:	“Taklidi İmanın Tahkiki İmana Dönüşmesi”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: I, No: 2, 2012/2.
Kurt, Yaşar:	“Kur’ân’da Fıtrat Kavramı”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi , C: V, No: 2, 2005.
Kuşat, Ali:	"Bilişsel Gelişim Açısından Din-Fıtrat İlişkisi", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 15, Kayseri 2012.
Kutluay, İbrahim:	“Güzel Ahlaka Dönüştürülemeyen İbadetler Sorunu”, Geçmişten Geleceğe Ahlak Sempozyumu , Bartın 2015.
Kutub, Muhammed:	İslâm Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi , Çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul 1975.
Kuyurtar, Mehmet:	İbn-i Haldun'un ahlak hakkında görüşleri , Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1992.
Le Bon Gustave:	Kitleler Psikolojisi , Hayat Yayınları, İstanbul 1997.
MacIntyre, Alasdair:	Ethik'in Kısa Tarihi / Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla , çev. Hakkı Ünler, Paradigma Yayınları İstanbul 2001.
Meydan Larousse I	Meydan Yayınevi, İstanbul 1973.
Montagu, Ashley:	Çocuklarınıza Ahlaki Değerleri Nasıl Kazandırabilirsiniz , Çev. Remzi Öncül, MEB Yayınları, İstanbul 2000.
Montaigne:	Denemeler , Çev. Sabahattin Eyüpoğlu, Cem Yayınları, İstanbul, 1989.
Morgan, Clifford T.:	Psikolojiye Giriş , Çev. Rükzan Eski ve Sibel Karakaş, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya 2015.
Muhyiddin ibn Arabi:	Günümüz İnsanına Fususu'l-Hikem , Çev. Hamza Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.
Mutçalı, Serdar:	Türkçe Arapça Sözlük , Dağarcık Yayınları, İstanbul Şubat 2004.

Nureddin es-Sabuni:	Matüridiyye Akaidi , Çev. Bekir Topaloğlu, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2015.
Ocak, Ahmet Yaşar:	“Günümüz Türkiye’inde İslami Düşüncenin Bir Tahlil Denemesi ve Tarih Perspektifi”, Dünden Bugüne İslam Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu , Bursa 16-17 Haziran 1990, Ensar Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
Orhan, Rüstem:	"Alışkanlık", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , C: VII, No: 2, Temmuz 2017.
Ören, Kenan:	İrade Gücü , Alternatif Düşünce Yayınları, İstanbul 2006.
Özcan, Hanifi:	Farabi'nin İki Eseri/Mutluluk Yoluna Yönelme , İFAV Yayınları, İstanbul 2014.
Özcan, Hanifi:	Farabi'nin İki Eseri/Siyaset Felsefesine Dair Görüşler , İFAV Yayınları, İstanbul 2014.
Özen, Yener:	İrade ve İrade Eğitimi , DER Yayınları, İstanbul 2011.
Özkan, Fatih:	“Din ve Gelenek”, Diyanet Aylık Dergi , No: 240, Aralık 2010.
Özturan, Hümeysra:	Ahlak Felsefesinin Temel Problemleri -Seçme Metinler- , Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2005.
Öztürk, Hamiyet:	“Ahlak Eğitimi Çerçevesinde Ailede Doğruluk Eğitimi,” Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2003.
Özyazıcı, Alparslan:	“Zararlı Alışkanlıklar ve Aile”, Diyanet İlmi Dergi , No: 4, Aralık 2004.
Pazarlı, Osman:	İslam’da Ahlak , Remzi Kitapevi, İstanbul, 1972.
Ragıp el-İsfehani:	ez-Zeria ila Mekarimi's Şeria , Darüs Selam, Kahire 2007.
Ravaisson, Felix:	Alışkanlık Üzerine , Çev. Yasin Kara, Zeplin Yayıncılık, İstanbul 2015.
Redhouse:	Yeni Türkçe İngilizce Sözlük , Redhouse Yayınevi, İstanbul 1986.

Reid, Thomas:	Essays on the Active Powers of Man , John Bell Printed, Edinbrugh 1788.
Rousseau, Jean Jacques:	Emile , Çev. Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
Salzmann, C.Gotthilf:	Nerde Hata Yaptık , Çev. Zeki Karakaya, Eda Yayınları, Ankara 1999.
Sandıkçı, S. Kemal:	"Gelenek-Görenek, Örf-Âdet ve Törenin İslam Dinindeki Yeri ve Önemi", Din ve Gelenek Tartışmalı İlmî Toplantı , İstanbul 2011.
Saygılı, Sefa:	"Zararlı Alışkanlıklar ve Toplum", Diyanet İşleri Başkanlığı IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri , Ankara 2009.
Selçuk, Ziya:	Eğitim psikolojisi , Nobel Yayıncılık, Ankara 2015.
Senemoğlu, Nuray:	Gelişim Öğrenme ve Öğretim , Gazi Kitabevi, Ankara 2000.
Schopenhauer, Arthur:	İnsan Doğası Üzerine , Alter Yayıncılık, Ankara 2015.
Schopenhauer, Arthur:	İrade Felsefesi , İkbâl Yayınları, Çev. Sadi Irmak, İstanbul 1962.
Schopenhauer, Arthur:	İsteme ve Tasarım Olarak Dünya , Biblos Yayınları, Çev. Levent Özşar, Bursa 2017.
Scobie, Geoffrey E.W.:	"Dinî İnanç ve Davranışlardaki Değişkenlik", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 2, 2000.
Sharif, M. M.:	"Eğitimde İslami Hedefler", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 3, Mart 1986.
Sinanoğlu, Mustafa:	"İbadet", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999.
Sönmez, Veysel:	Program Geliştirmek Öğretmenin El Kitabı , Anı Yayıncılık, Ankara 2020.
Storig, Hans Joachim:	Dünya Felsefe Tarihi , Çev. Nilüfer Epeçli, Say Yayınları, İstanbul 2011.

Straughan, Roger:	“Ahlakî Gelişim, Dinî Düşünce ve Davranışlar”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 17, 2008.
Şahin, Sami:	“Sünneti Anlama ve Yorumlamada Sahabilerin Farklı Davranışlarına Bazı Örnekler”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 12/2, 2008.
Şerif, Muzaffer; Şerif, Carolyn W:	Sosyal Psikolojiye Giriş I , Çev. M. Atalay-A. Yavuz, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996.
Şimşek, Mehmet Said:	Hayat Kaynağı Kuran Tefsiri , Beyan Yayınları, İstanbul 2012.
Tarhan, Nevzat:	Akıldan kalbe yolculuk , Nesil yayınları, İstanbul 2012.
Teber, Serol:	Davranışlarımızın Kökeni , Say Yayınları, İstanbul 2004.
Tikici, Mehmet vd:	Örgütsel Davranış , İstanbul, Kasım 1993.
Topçu, Nurettin:	Ahlak , Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
Topçu, Nurettin:	Ruhbilim: Psikoloji , Üçler Basımevi, İstanbul 1949.
Topçu, Nurettin:	“İlkokullarda Ahlâk Eğitimi,” İslâm Medeniyeti Dergisi , No: 11, Kasım 1967.
Topuz, İlhan:	“Gazali’de Dinî Tutum ve Davranışlar”, Marife Bilimsel Birikim , Yıl: 11, No: 2, 2011.
Tözluyurt, Mehmet:	"Kuran'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi", Bilimname XXVI , 2014/1.
Tüfenkci, Semra:	Din Felsefesi Açısından İnsan Doğası , Araştırma Yayınları, Ankara 2017.
Tümer, Günay:	"Aba", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: I, TDV Yayınları, İstanbul 1988.
Türcan, Talip:	"Tedric", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011.
Türkeri, Mehmet:	Fahrettin Razi'nin Ahlak Felsefesi , Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 1999.

Komisyon:	Türk Dil Kurumu Sözlüğü , https://sozluk.gov.tr/ , Erişim:22.11.2020.
Uludağ, Süleyman:	"Takva", TDV İslâm Ansiklopedisi , C: XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2010.
Uysal, Hacer:	Ahlak Gelişimi ve Din , Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.
Uysal, Enver:	"Kindi ve Farabi'de Akıl ve Nefis Kavramlarının Ahlakî İçeriği", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: XIII, No: 2, 2004.
ÜNAL, Yavuz:	Gelenek Sünnet İlişkisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 11, Samsun 1999.
Vatandaş, Celalettin:	Hız. Muhammed'in Hayatı ve İslâm Daveti-Mekke Dönemi , Pınar Yayınları, 8. bs., İstanbul 2012.
Vorlander, Karl:	Felsefe Tarihi , Çev. Mehmet İzzet-Orhan Sadettin, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
Warne,Christopher:	Aristotle's Nicomachean Ethics , Continuum, London 2006.
Watt, Montgomery:	Hız. Muhammed Mekkesi , Çev. M.A. Ersin, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
Yalvaç, Arıcı Handan:	Kuran Dilinden Mutluluğun Alfabeti , TDV Yayınları, Ankara, 2020.
Yazır, Elmalılı Hamdi:	Hak Dini Kuran Dili , Çelik-Şura Yayınları, İstanbul, 1990.
Yenibaş, Hasan:	"Peygamberimizin Davranışlarının Ahlakî Temelleri", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C: XIII, No: 1, 2011.
Yıldırım, Bilal:	"Çocuğun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 2, Şubat 1997.
Yıldız, İbrahim:	"Kur'an-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi", KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi , No: 26, Kahramanmaraş 2015.
Yılmaz, H. Kâmil:	Tasavvuf meseleleri , Erkam Yayınları, İstanbul 2004.

ÖZGEÇMİŞ

İsmail ÇEVİK, ceviki@msn.com

Yüksek Lisans Tezi: Din Eğitimi Bilim Dalı, 2001-2003

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.

Tez Konusu: Din Öğretiminde Görsel Malzemenin Kullanımı.

Lisans: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1996-2001

Makale: “Musibet Kavramının Etimolojisi ve İtikadi-Ameli Sonuçları”, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2020, 271-300.